

XL • 1995

IDRIJSKI

RAZGLEDI

Uredniški odbor:

Jože Bavcon, Samo Bevk, Jože Čar, Jože Janež, Janez Kavčič, Romana Kokošar,
Ivana Leskovec, Rudi Skočir, Igor Šebenik, Filip Šemrl, Gorazd Trušnovec in Milan Trušnovec

Glavni urednik: Ivana Leskovec

Odgovorni urednik: Samo Bevk

Literarni urednik: Jože Janež

Oblikovanje naslovnice: Milan Trušnovec

Lektorica: Slavica Makuc Bric

Naslov: Idrijski razgledi, 65280 Idrija, Prelovčeva 9, p.p. 11. Žiro račun pri Agenciji za nadziranje,
informiranje in plačilni promet RS, poslovalnica Idrija, št. 52020-603-30832

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana

Naklada: 1000 izvodov
Idrija, december 1995

P

489

1/10. 1995

67 20.438/1995

Naslovnica:

Idrijski razgledi – 40 let

Po mnenju Ministrstva za informiranje Republike Slovenije spada revija med proizvode, od katerih se plačuje davek po 5% stopnji. Odločba št. 23/84-92.

ZRCALO ČASA

Idrijski razgledi, revija, ki si je pridobila sloves najstarejše revije na Primorskem, izhajajo od leta 1956. V teh dolgih letih se je ob njih razvrstilo 16 uredniških odborov in 5 glavnih urednikov s številnimi sodelavci: likovnimi in tehničnimi uredniki, lektorji, oblikovalci, literarnimi uredniki in pisci člankov, ki so vsak na svoj način ustvarjali, dograjevali in bogatili strani Idrijskih razgledov. Imena vseh niti niso ostala zapisana, še predobro pa se jih spominjajo ljudje, ki so z njimi sodelovali.

Do letošnjega jubilejnega 40. letnika so Razgledi že nekajkrat spremenili zunanjo podobo in notranjo tehnično ureditev, kar je seveda narekovala sprememba vsebinske zasnove. Največje spremembe so bile tako leta 1969, leta 1970 in leta 1984, ko v revijo uvedemo tudi likovne priloge in literarno rubriko, kjer se sistematično predstavljajo domači avtorji.

Do danes je v 39 letnikih Idrijskih razgledov izšlo 91 zvezkov na 5581 straneh. Objavljeno je bilo 2240 prispevkov 364 avtorjev. Prispevki so seveda zelo različni, od znanstvenih razprav in strokovnih člankov do ocen, poročil in kroničnih zapisov. Med avtorji prav tako najdemo doktorje znanosti, že uveljavljene pisce kot tudi začetnike, mlade raziskovalce – dijake, ki jim objave v tej reviji pravzaprav pomenijo začetek uveljavljanja.

Idrijski razgledi so s svojo vsebino in tudi podobo dokument časa, v katerem so nastajali in še nastajajo. Ostajamo zvesti začrtanim smernicam – ostajamo zvesti prostoru iz katerega revija izhaja in kamor se vrača. Naklonjeni pa smo tudi novim pobudam in idejam in naša vrata so odprta za aktualna dogajanja in članke, ki presegajo okvire našega prostora. Zato je naša želja obdržati vse dosedanje sodelavce in pritegniti še nove. Tako tiste, ki tu živijo in delajo, kot tudi tiste, ki so se odselili, pa jih domači kraj in domači problemi še vedno zanimajo.

Veseli smo tudi, da naših bralcev ni malo. Želimo jih obdržati in njihov krog še razširiti. Ob tej priložnosti Vas tudi vabimo, spoštovani bralci, da se nam pridružite kot stalni naročniki te revije in da nam posredujete Vaše želje in Vaša mnenja o Idrijskih razgledih. Tudi zato, ker bi v naslednjih številkah radi odprli rubriko ODMEVI, kjer bo prostor namenjen Vašim pritožbam, pobudam in željam.

Ivana Leskovec, urednica

Leta 1956, torej v času, ko je po dveh letih izhajanja ugašala literarna revija **Bori**, prva literarna plamenica na Primorskem to stran meje po drugi svetovni vojni, se je v Idriji rodila zamisel, da bi pod okriljem Mestnega muzeja tiskali trimesečnik z imenom **Idrijski razgledi**. Zakaj je nastala plodna zamisel o tiskanju revije ravno v Idriji, kar deset let pred podobnimi zamislimi v drugih večjih, v tem času tudi že gospodarsko močnejših, krajih na Primorskem?

Idrija se je iz drugega mesta na Kranjskem v začetku tega stoletja, po 25 letih načrtnega fašističnega nacionalnega zatiranja in po čudnih povojnih političnih in kulturnih menjavah, preoblikovala v skoraj povsem povprečno slovensko podeželsko mesto. Ko je zbledel zanos prvih povojnih let in je življenje postopno dobilo znosnejše, človeško pristnejše oblike, smo se začeli vedno bolj, čeprav previdno, ozirati na starejšo zgodovino in se zavedati Cervantesove resnice »Zgodovina je tekunica časa, shramba dejanj, priča preteklosti, primer in nauk sedanosti, opomin prihodnosti«. V Idriji je ponovno zaživel spomin na duhovno bogato življenje realke in pomembne realčane. Številni so bili takrat še med nami. Prav tako še ni povsem zamrl duh štirinajstdnevnika **Naprej** in realčnih **Izvestij**. Korenine želja po tiskani besedi moramo torej iskati kar 50 let nazaj v obdobju po letu 1950, ko je bila Idrija polna vsestranskih političnih, strokovnih, kulturnih in publicističnih dejavnosti. Pomembno je na pobudo o reviji vplival idrijski živosrebrov rudnik s svojo bogato tehnično ostalino in strokovno-tehničnim kadrom. Rudnik se je začel sredi petdesetih let vzpenjati proti svojemu zadnjemu vrhuncu, ki ga je dosegel v drugi polovici šestdesetih let.

V prvi številki **Idrijskih razgledov** leta 1956 so uredniki v sporočilu naročnikom zapisali, da so »... prevzeli težko nalogo: izdajanje rednega časopisa, ki naj obravnava vso politično, zgodovinsko, zemljepisno, prosvetno, socialno in gospodarsko problematiko naše občine. List naj bo viden izraz dejavnosti našega ljudstva. To nalogo smo prevzeli v trdni veri, da bodo vsi občani videli v listu nekaj svojega, kajti le tako bo postal odsev vsakega posameznika in celotne skupnosti«. V sledečem uvodnem prispevku »Idrijskim razgledom na pot« je Lado Božič zapisal: »Naš tromesečnik, ki naj se razvije v mesečnik, naj služi prebivalstvu idrijske komune, njegovi vzgoji in spoznavanju nalog, dela in razvoja naše politično teritorialne in ekonomsko socialne enote kot tudi spoznavanju dela celotne socialistične skupnosti«. Nekaj vrstic dalje dodaja: »Poleg tega je nujno, da se našemu ljudstvu približa tudi dejavnost podjetij, ustanov in društev... Računamo pa tudi na razprave in članke iz našega preteklega in sedanjega življenja, kakor tudi na drobne kronične zapise važnejših dogodkov na našem področju«.

To so bile torej pobude za nastanek **Idrijskih razgledov** leta 1956. Iz osebnih pogovorov pa vem, da je idejo za tiskanje »časopisa« dolgo časa gojil in dokončno oblikoval prvi in dolgoletni (1956 do 1969) odgovorni urednik Srečko Logar. S tem se mu je, kot mi je sam večkrat omenjal, izpolnila življenjska želja biti »novinar« in sodelovati pri nastajanju »rednega časopisa«. Pri realizaciji življenjskega projekta je imel Srečko Logar podporo v muzejskem svetu, predvsem pa pri takratnem predsedniku občinskega ljudskega odbora in publicistu Ladu Božiču. **Idrijski razgledi**, kakršnikoli so že bili, so bili nato 10 let osamljen revijalen pojav na Primorskem to stran meje.

Leta 1964 so v Trstu začeli tiskati krščansko usmerjeno polemično revijo **Most**. In nato pride srečno leto 1966, ki je prineslo Primorski kar tri nove revije. Skupina idrijskih intelektualcev je začela izdajati kritično revijo **Kaplje**, revijo za kulturo in obča vprašanja, Novogoričani se odločijo za tiskanje **Goriških srečanj**, ki so se kasneje preimenovala v **Srečanja**, na drugi strani meje pa nastopi samosvojo pot Pahorjev **Zaliv**. Po letu 1970 se tem revijam pridruži še koprška **Obala**.

Posebej želim opozoriti, da sta po letu 1966 do izsiljene samoukinitve **Kapelj** leta 1972 izhajali v Idriji kar dve reviji, ki sta se vsekakor dobro dopolnjevali. Prav gotovo je bila Idrija v tem obdobju revijalno – publicistično najbolj pokrito območje poleg največjih slovenskih središč.

Leta 1976 je prišlo bolj iz političnih razlogov kot iz resničnih potreb do združitve **Idrijskih razgledov**, goriških **Srečanj** in koprške **Obale** v skupno revijo za družboslovje, gospodarstvo in kulturo **Primorska rečanja**. Uredniki **Idrijskih razgledov** so se zavedali, da nova revija ne more v celoti nadomestiti v prostoru dobro zakoreninjenih **Idrijskih razgledov**, hkrati pa bi ukinitve pomenila kulturno osiromašenje Idrije. Pri tem je potrebno dodati, da so v tem času izhajali **Idrijski razgledi** v nakladi 1.000 do 1.200 izvodov in imeli 600 do 700 naročnikov. Sklenjeno je bilo, da bo Mestni muzej v Idriji tiskal **Idrijske razglede** enkrat letno v obliki zbornika s prirejeno vsebinsko zasnovo. Čeprav dovolj neobvezujoča združitve je načela nekatere uredniške principe. V desetih letih, torej do leta 1986, so bili z velikimi težavami dotiskani štirje **Zborniki**, ki so se postopno oddaljevali od prvotnih zasnov in tako izgubljali stik z aktualnimi dogajanja v idrijsko-cerkljanskem prostoru.

Idrijski razgledi so bili v svojem začetnem obdobju predvsem družbeno-zgodovinska (zgodovina Rudnika in NOB), gospodarska in v pomembno idrijsko kulturno in znanstveno preteklost zazrta revija. Idrijski razgledi so stopili v širši slovenski duhovni prostor šele leta 1969 z objavo referatov in razmišljanj prvega povojnega javnega pogovora med kristjani in marksisti z naslovom »Ali je Bog mrtev?«, ki je bil 22. novembra 1968 v idrijskem Klubu mladih. V naslednjih letih, tja do 1976, je uredniški odbor vztrajal pri tematskem odpiranju v širši slovenski prostor. V obdobju **Zbornika** (1976–1986) so bili objavljeni predvsem številnejši poljudno strokovni prispevki iz področja gospodarstva, predvsem rudarstva, geologije in gozdarstva ter daljše zgodovinske razprave. Od začetka izhajanja **Idrijskih razgledov** leta 1956 pa do konca »zborniškega« obdobja leta 1986, je v reviji 225 avtorjev objavilo kar 1139 prispevkov.

Leta 1986 je prišlo, tudi že pod vplivom bližajoče se petstoletnice Idrije, do sprememb v uredništvu, do oblikovanja nove zunanje (sprememba formata) in notranje podobe revije ter vsebinskih premikov z željo, da bi **Idrijski razgledi** izhajali redno dvakrat letno.

Seveda so tudi prenovljeni **Idrijski razgledi** koreninili v idrijsko-cerkljanskem prostoru, tako kot že od samega začetka. Uredništvo je v dobršni meri želelo vztrajati na že uveljavljenem objavljanju izbranih, širše zasnovanih prispevkov iz krajevne zgodovine, gospodarstva in naravoslovja. Nadaljevalo se je tudi objavljanje rezultatov raziskovalnih nalog. K naštetemu je uredništvo dodalo razmišljanja o kulturnih dogodkih, ohranjanju naravne in kulturne dediščine, ekologije, etnologije in različne krajše kritične zapise. Uredništvo se je tudi odločilo za objavljanje literarnih del, predvsem domačih avtorjev, z željo, da bi zapolnili vsaj del vrzeli, ki je nastala po izsiljeni samoukinitvi **Kapelj**. Za popolnejšo predstavitev idrijsko-cerkljanske kulturne palete je uredništvo dodalo še likovne priloge z namenom, da ne bi bile samo privesek, pač pa vsebinsko poudarjen del revije.

Največ pomislekov je v začetku prinesla uvedba objavljanja literature, češ da je dovolj specializiranih tovrstnih revij. Izkušnje vendarle kažejo, da uveljavljanje v osrednjih revijah tudi za dobre začetnike ni lahko, saj je poleg umetniških sposobnosti potrebno imeti tudi žilico za »biznis«, dobršno mero agresivnosti in veliko poznanstev na pravih mestih. Uredniki so bili mnenja, da je potrebno dati možnost tudi tistim, ki poleg umetniške žilice ostalih sposobnosti nimajo, so pa zanimiv in žlahten del lokalnega kulturnega utripa. Z objavo literarnih del nekaterih priznanih slovenskih ustvarjalcev smo posegli tudi v širši slovenski kulturni prostor.

Po nastanku samostojne Slovenije so se seveda politične in ekonomske razmere v temeljih spremenile. Novi gospodarski in socialni pogoji so ustvarili tudi nova razmerja v kulturi, tudi na področju revijalnega tiska, tako v pogledu vsebinskih premikov kot tudi financiranja. Kot odmev na te velike globalne spremembe so se pri **Idrijskih razgledih** že leta 1992 pojavile večje finančne težave, pa tudi zadrege pri urednikovanju. Uredništvo je maja 1993 razpravljalo o številnih predlogih, kako čimprej brez hujših zagat prebroditi obetajočo krizo. Med drugim so govorili o kontinuiteti izhajanja revije dvakrat letno, o omejitvi obsega posamezne številke na 70 do 80 strani, o omejitvi dolžine prispevkov, o tiskanju revije na slabšem papirju in z manj fotografijami, če bi seveda s tem bistveno zmanjšali stroške tiskanja, dalje o prodajni ceni izvoda revije ter o odgovornosti posameznih urednikov za pripravo in urejevanje posameznih vsebinskih sklopov. Še posebej je bila postavljena zahteva za zamenjavo tiskarne, vendar izključno zaradi nedopustnih zamud pri tiskanju. Iz objektivnih in subjektivnih razlogov gornji predlogi niso dobili potrebne podpore. Tako se **Idrijski razgledi** niso prilagodili časovnim spremembam in ostali do danes taki kot so bili zasnovani leta 1986. Kljub upravičenim pohvalam zunanje in notranje ureditve, pestrosti vsebine in odličnega tiska pa **Idrijski razgledi**, po mojem mnenju zaradi preredkega izhajanja in premajhne vpetosti v čas, vendarle počasi izgubljajo bralsko zaledje.

Ali ni morda 40-letnica izhajanja nadvse primeren čas za celovito prenovo revije? Za poživitev in popestritev vsebine ter za postavitev novega kritičnega zrcala naši nespravljivi politični realnosti, dostikrat sumljivim gospodarskim premenam ter spremljanju prebujajoče duhovnosti!

— * —

PS: O finančnih težavah revije namenoma nisem pisal. Navsezadnje je to problem izdajatelja, ne urednikov, še manj bralcev. Za pravilno oceno štiridesetletne časovne razdalje pa je le potrebno dodati, da **Idrijski razgledi** še vedno ne honorirajo prispevkov in da je uredniško delo še vedno brezplačno.

Jože Čar, dolgoletni glavni
urednik Idrijskih razgledov

Štiri desetletja nepretrganega izhajanja Idrijskih razgledov je pomemben dosežek tudi v nacionalnem merilu. Ob težavah, s katerimi se srečujejo nekatere podobne publikacije, je skoraj neverjetno, da so Idrijski razgledi prebrodili številne pasti in čeri. Teh ni bilo malo – od organizacijskih, tehničnih, finančnih do vsebinskih. Naj ne zveni neskromno, če rečem, da je kontinuiteto revije oz. zbornika omogočila prav tesna navezanost na Mestni muzej Idrija. To po mojem mnenju pomeni, da je ne glede na spremembe v uredniškem odboru revija lahko živela in se razvijala. Ta navezanost seveda pomeni tudi določeno vsebinsko usmeritev, ki se kaže v obravnavanju domoznanstva, pa tudi obravnavi določenih aktualnih problemov Idrijsko-cerkljanske regije.

V zadnjem obdobju smo na sestankih uredništva načenjali vprašanja nadaljnega koncepta Idrijskih razgledov. Razprava se še ni zaključila, sam se zavzemam za ohranitev sedanje usmeritve. Glavni problem revije pa vidim predvsem v zamudah pri izhajanju, ki se kot rdeča nit vleče že nekaj let. Bomo videli, kaj bo prinesla sprememba tiskarne. Morda bi poskusili z izidom dveh številk letno. Za odzivanje na aktualne dogodke bo pač potrebno izkoristiti druge medije in publikacije.

Poglavitno garancijo za nadaljnjo rast in razvoj revije vidim v naših zvestih in stalnih naročnikih ter predvsem sodelavcih in avtorjih prispevkov. Dejstvo, da imamo relativno veliko naročnikov in da avtorjem ne izplačujemo honorarjev, omogoča Idrijskim razgledom finančno in vsebinsko neodvisnost.

Naključje je, da se mi je s to številko iztekel mandat ravnatelja muzeja in s tem odgovornega urednika Idrijskih razgledov. Kot župan občine Idrija čutim osebno odgovornost za nadaljnji razvoj revije, zato se bom zavzemal, da tudi v bodoče najde primerno mesto v občinskem proračunu. Prav imenitno je, da so podobnih misli tudi v sosednji cerkljanski občini. Na predlog župana dr. Podobnika razglede v letu 1995 sofinancira proračun občine Cerklje.

Idrijski razgledi so v teh štirih desetletjih postali prava zgodovinska zakladnica podatkov o življenju na Idrijskem in Cerkljanskem nekoč in danes.

Samo Bevk, župan občine Idrija

Najprej Vam čestitam za 40-letno izhajanje Idrijskih razgledov. To je doba, ko se ustvarjalno »izživita« vsaj dve generaciji; zato se je potrebno s posebno pozornostjo spomniti vseh tistih, ki so v vseh teh letih Idrijske razglede sooblikovali, prav tako pa tudi številnih zvestih bralcev in naročnikov, saj bi bila brez njih vsaka revija kot suha veja, obsojena na propad.

V prijaznem dopisu postavljate vprašanje, kako vidim Idrijske razglede in kaj pomenijo tako za idrijsko-cerkljanski in širši primorski prostor.

Dovolim si misel, da so Idrijski razgledi revija, ki je poznana in spoštovana tudi v slovenskem prostoru, nenazadnje je prisotna na policah znanih ljubljanskih knjigarn.

Idrijski razgledi so dokaz ustvarjalne moči (tako kulturno-umetniške kot znanstvene) ljudi, ki živijo v prostoru Idrijsko-cerkljanske regije; njena 40-letnica pa je obenem dokaz organizacijske urejenosti in vztrajnosti izdajatelja (Mestnega muzeja Idrija); in nenazadnje, Idrijski razgledi so postali domača, tako rekoč »hišna« revija vseh, tako izobražencev kot tudi drugih, ki spoštujejo umetniško sporočilo, pa tudi različne strokovne študije in priložnostne zapise o najrazličnejših dogajanjih na Idrijskem in Cerkljanskem.

Idrijski razgledi so revija, ki ima vse značilnosti »avtentične« primorske revije. Žal izhaja prepovedko, da bi lahko postala sopotnik Primorskim srečanjem. Prav njeno redko izhajanje ji daje pečat »zbornika«, s tem pa tudi vsebina prispevkov izgublja potrebno aktualnost. Toda po drugi strani pa so mnogi prispevki v bistvu poglobljene študije s posameznih področij, kar sami reviji daje vedno večjo veljavo v pedagoško-znanstvenih krogih; še posebej se revija odlikuje po številnih zgodovinskih študijah in zapisih z zgodovinsko in etnološko tematiko.

Kakšni naj bodo Idrijski razgledi v prihodnje?

Ohranijo oziroma še poglobijo naj svojo vkoreninjenost v idrijsko-cerkljanskem prostoru, ob tem pa omogočajo, da se bodo pojavljali tudi avtorji od drugod.

Revija bo pridobila na berljivosti, če bo uredništvo tvegalo in objavljalo tudi bolj aktualne zapise, kritične in tudi polemične komentarje (na primer s področja gospodarstva, lokalnih političnih razmer, kulture, športa itd.).

Prepričan sem, da dinamični prostor Idrijsko-cerkljanske regije oziroma občin Idrija in Cerkno zasluži in potrebuje Idrijske razglede še naprej.

Uredništvu želim veliko delovne vneme, kot župan občine Cerkno pa bom pri pripravah občinskega proračuna vedno mislil tudi na Idrijske razglede. Ker sem prepričan, da se bo tako zgodilo tudi v občini Idrija, se Idrijskim razgledom tudi v finančnem smislu ni bati prihodnosti.

Janez Podobnik
župan občine Cerkno

Idrijske razglede imam rad. Sam ne vem, kaj naj ob tej zelo splošni opredelitvi še rečem. Vedno so bili nekakšno zatočišče tistih, ki o tem kraju malo več razmišljamo, in onih, ki so kje daleč, pa se na svojo deželo ali kraj, ki ga imajo radi, tu pa tam spomnijo s kakšnim znanstvenim ali pa samo spominskim zapisom. Zdi se mi, da sem prve članke v Idrijske razglede pisal pred petintridesetimi in več leti. Kasneje, v t.i. revolucionarnem obdobju svoje mladosti, nisem bil preveč zagnan za pisanje v I. r., kajti imel sem občutek – in ga še imam, da so Idrijski razgledi nekakšna trajnostna zadeva našega kraja. In tudi so. Zadnje desetletje se v reviji oglasim, kadar me kaj posebej razveseli ali zabolj. Vesel sem, da je tudi revija na poseben način naklonjena meni. Hvala!

Edino, kar me pri Razgledih moti, je njihov naslov. Razgledi – Idrijski razgledi. Saj v Idriji vendarle ni nikakršne točke, odkoder bi se dalo kaj bolj razgledati. Torej je naslov metaforičen. Naj bo torej metaforičen – vendar ... Jaz bi revijo naslovil Idrijski vpogledi. (Smatrajte to zgolj kot idejo malo zasuknjenega psihiatra.) In še nekaj. Želim in upam, da bodo Razgledi ostali nespremenjeni – tudi sedaj, ko sta se Cerkljeva in Idrija ločili. Naj ostanejo nekakšna simbolna zveza med krajema, ki sta si po tradiciji in vsem drugem tako različna, sicer pa »zvezana« kot še nikoli poprej v zgodovini. Uredniški odbor naj bo isti; le razgledi naj izhajajo redno – dvakrat letno. Lahko so bolj skromni, vendar naj pridejo – zmeraj so dobrodošli.

Jože Felc, zdravnik, pisatelj, Idrijčan

Študijski

ŠTUDIJA MOŠKEGA AKTA
OGLJE
1993

VPLIVI RUDNIKA ŽIVEGA SREBRA NA OKOLJE IN PREBIVALCE V IDRIJI

ALFRED BOGOMIR KOBAL

Uvod

V ozki dolini reke Idrijce je bilo leta 1490 odkrito samorodno živo srebro. Z razvojem rudnika se je skozi stoletja razvijalo tudi naselje, mesto Idrija. Mesto leži v globoki kotlini, ki je slabo prezračena, veter večinoma piha vzdolž reke (redko doseže hitrosti 1,5 m/sek, visoko je število dni brez vetra), veliko je oblačnih dni, relativna vlažnost pa precej visoka. V 500 letih so odkopali 12.400.000 ton rude in pridobili več kot 105.000 ton živega srebra (1). Žgalniške ostanke rude so v začetnem obdobju odlagali okrog žgalnic, kasneje so z njimi zapolnjevali kotanje, v drugi polovici 19. stoletja pa je večino žgalniških ostankov sproti odplavljala reka Idrijca iz deponije žgalnice na Bruševšu. Del žgalniških ostankov so uporabili pri gradnji in utrjevanju cest, deloma tudi v gradbeništvu pri zidavi stanovanjskih hiš. Pri praznjenju rude so nastajale velike izgube, povprečni izplen živega srebra je bil 73% (1). Kolikšen del živega srebra se je med praznjenjem izgubil v okolje, je ocenil Mlakar (1). V obdobju intenzivne proizvodnje živega srebra v letih 1968 do 1972 je bilo ugotovljeno, da je iz topilniškega dimnika uhajalo v okolje letno od 7 do 10 ton živega srebra. (2).

Leta 1949 so pod oznako »strogo zaupno« zapisali, da skonca skrilavci v jami vsebujejo 5. do 10-krat večje količine urana kot ostale kamnine. Iz podatkov, ki sta jih objavila M. Cigale leta 1983 (3) in J. Čar leta 1992 (4), je razvidno, da so v letih 1953 do 1967 pridobili 1.657 ton rude s povprečno vsebnostjo 1.670 Bq U-238 na kg rude (136 g U/t). Po njenem mnenju odstotek skonca skrilavca, ki je vseboval uran, ni presegal 5% celotno odkopane rude v jami. Po drugi svetovni vojni so živosrebrno rudo odkopavali večji del le v spodnjem delu jame, v kamninah, ki niso vsebovale urana. Vsebnost urana v bituminoznih skrilavcih ni bila povezana z vsebnostjo živega srebra v rudi (3, 4). Meritve ionizirnega sevanja v žgalniških ostankih je leta 1970 opravil Inštitut Dragomir Karajović iz Beograda, v letih 1978 in 1980 pa Inštitut Jožef Stefan iz Ljubljane. Izvajalci meritev so tedaj menili, da prebivalci v Idriji niso izpostavljeni ionizirnemu sevanju, ki bi preseglo raven naravnega ozadja. Razporeditev radioaktivnih žgalniških ostankov v Idriji je predstavil Jože Čar leta 1992 (4). Ionizirno

sevanje v okolju so intenzivno pričeli meriti šele leta 1991. Februarja 1993 je Inštitut Jožef Stefan predstavil obširnejšo študijo o meritvah ionizirnega sevanja žgalniških ostankov (5).

Pri rudarjih, ki so izpostavljeni ionizirnemu sevanju v ne-uranskih rudnikih, in pri prebivalcih, ki so v svojem bivalnem okolju – stanovanjih izpostavljeni povišanim koncentracijam radona (Rn-222) in njegovih kratkoživih potomcev, pričakujemo stohastične učinke, med katere sodi pojav raka pljuč in dedni učinki. Verjetnost, da se bo pojavil rak, je le statistična, ni vzročne povezanosti med dozo in učinkom; pri tem so zelo pomembni tudi drugi dejavniki pri delu, bivalnem okolju ter nekatere razvade. O dednih učinkih danes sklepamo le iz poskusov na glodalcih, pri katerih so ugotovili nagnjenost k raku med potomci. Pri tem imajo dominantni pomen dodatni dejavniki, ki pospešujejo razvoj raka. Potrebno pa je poudariti, da je za stohastične učinke značilno, da nimajo praga, zato se jim ne moremo izogniti.

Glede na dosedanja spoznanja so organske spojine, predvsem pa metil-Hg, najbolj strupene oblike živega srebra. Iz okolja se metil-Hg, vnaša v človeški organizem najpogosteje z morskoro hrano – ribami. Iz naravnih in antropogenih virov prihaja v okolje letno okrog 40.000 ton elementarnega živega srebra (Hg^0), ki se v biološkem ciklusu vodnih sedimentov metilira in pretvori v metil-Hg (6). Hg^0 prihaja v človeško telo z vdihavanjem. Toksično deluje predvsem na živčni sistem, najpogosteje se pri tem pojavi tremor in vrsta psiholoških motenj. Večkrat so prizadete tudi ledvice, sicer je klinična slika zastrupitve odvisna od stopnje in časa izpostavljenosti. Pri nizkih koncentracijah živega srebra v okolju se pojavi blažja prizadetost funkcijskih sposobnosti ledvic. Pri tem nastajajo tudi razne psihološke motnje. Zelo malo pa je znana o učinkih na otroka v času nosečnosti in o dolgoletni izpostavljenosti nižjim koncentracijam Hg. Metil-Hg deluje večinoma le na živčni sistem, selektivno prizadene nekatere dele CŽS, predvsem vidni center možganske skorje in del malih možganov. Zato se pri zastrupitvah pojavijo koncentrične zožitve vidnega polja in ataksija. Najhujši učinki metil-Hg pa se pojavijo že prenatalno. Ker ima živo srebro in njegove spojine, predvsem pa metil-Hg, potencialne kancerogene, teratogene (pri Hg^0 teh

učinkov niso dokazali) in mutagene vplive, je nujno, da je vsebnost živega srebra v okolju čim nižja, izpostavljenost človeka pa čim manjša (7, 8, 9, 10).

Prvi opis zastrupitve z živim srebrom pri rudarjih in prebivalcih v Idriji je podal Theophrastus Paracelsus že leta 1527 v svoji knjigi »Von der Bergsucht und anderen Bergkrankheiten« (11). V njej omenja, da so »vsi ljudje, ki tam živijo, skrivljeni in hromi, nadušljivi in prezeblji, brez upanja, da bi še kdaj popolnoma ozdraveli«. Dr. Gerebec je poročal, da je bilo leta 1846 zaradi požara v jami zastrupljenih z živim srebrom veliko družin, ki so stanovale okrog jamskih odprtin. V primerjavi z obdobjem pred požarom se je tedaj v Idriji zmanjšala tudi rodnost (od povprečno 31 novorojenčkov na 1000 prebivalcev se je zmanjšala na 22 novorojenčkov na 1000 prebivalcev) (12). V dostopni literaturi iz kasnejšega obdobja, razen podatkov, ki jih navaja Pfeifer (12), nisem zasledil drugih podrobnejših poročil o vplivu živega srebra na zdravje prebivalcev v Idriji, večina razprav je opisovala vplive Hg pri rudarjih (12, 13, 14, 15, 16). Zelo zanimiva pa je razprava Baltazarja Hacqueta 1779 o merkuralizmu pri živalih – goveji živini, ki je pila vodo in jedla travo iz okolice žgalnice oziroma žgalniških ostankov (17).

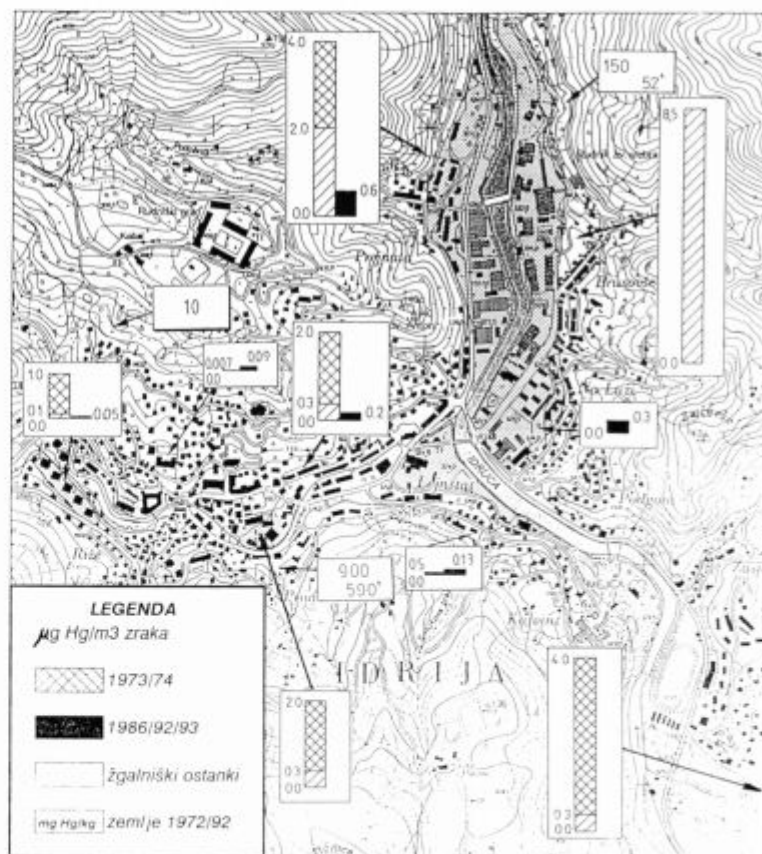
V obdobju po drugi svetovni vojni so v Idriji posamezni raziskovalci in skupine (kemiki, fiziki, biologi in geologi) opravili večje število študij, ki so vsak po svoje iz različnih zornih kotov proučevali kopičenje in transformacijo živega srebra v posameznih delih biotopa. Veliko raziskav pa je bilo v tem času (predvsem po letu 1964) posvečenih tudi proučevanju delovnega okolja v jami in varovanju zdravja in topilničarjev. Kljub temu da je večina raziskovalcev o svojih rezultatih sproti obveščala strokovno javnost, se na področju varovanja okolja ter zmanjševanja obremenjenosti prebivalcev Idrije z živim srebrom in ionizirnim sevanjem ni zgodilo kaj pomembnega, razen seveda prenehanje delovanja rudnika samega. V prispevku želim povzeti rezultate posameznih pomembnejših raziskav in oceniti stopnjo obremenjenosti »celotnega« okolja, predvsem pa človeka, z živim srebrom in ionizirnim sevanjem, ki je nastala zaradi delovanja rudnika živega srebra. Osnovni namen te razprave je vzpodbuditi javnost ter pristojne občinske in državne organe, da končno pričnejo s sanacijo bivalnega okolja v mestu Idrija in čimprej oblikujejo program ukrepov za proučevanje in preprečevanje vplivov živega srebra in ionizirnega sevanja na okolje in zdravje ljudi v Idriji.

Živo srebro v okolju

Vsebnost živega srebra v zemlji. Med rednim delovanjem rudnika sta Byrne in Kosta leta 1970 (18) ugotovila povečano vsebnost živega srebra v zemlji okrog dimnika (52 mg/kg) in na pobočju hriba Pront (131–500 mg/kg). Vsebnost živega srebra v zemlji na Prontu narašča z globino vzetih vzorcev. Hess (19) je v svoji raziskavi leta 1992 (v obdobju po prenehanju rednega

delovanja rudnika živega srebra) v zemlji okrog topilnice ugotovil povečano vsebnost živega srebra do 150 mg/kg. V Prontu pa celo vrednosti do 900 mg/kg (sl. 1). V svoji raziskavi je analiziral okrog 127 km² zemeljske površine okrog Idrije ter pri tem ugotovil, da okrog 22% te površine v zemlji vsebuje take vrednosti živega srebra, ki prekoračujejo tako imenovano »vrednost C« – 10 mg/kg (to je vrednost, pri kateri je potrebno pričeti s sanacijskimi ukrepi), 60% analizirane zemeljske površine pa prekoračuje dopustne – mejne vrednosti 2 mg/kg (20, 21). Glede na te ugotovitve je očitno, da so poleg izstopov jamskega zraka največji vir emisije živega srebra še vedno odlagališča žgalniških ostankov in pobočje Pronta, kjer izdajajo skrilavci s samorodnim živim srebrom.

Vsebnost živega srebra v zraku. Med polnim obratovanjem rudnika je bila vsebnost živega srebra v zraku zelo visoka. V neposredni okolici topilnice so koncentracije živega srebra v zraku dosegale 8500 ng/m³, v naselju pa okrog 570 ng/m³ (18, 22). Meritve, ki jih je opravila Kavčičeva s sodelavci leta 1974 (2), se

Slika 1: Vsebnost Hg v zemlji (Kosta in sod. 1972, Hess 1992) in zraku mesta Idrije (Kosta 1973/74; Kavčič 1974; Kobal-Nanut 1986; Lupšina 1994)

sicer nekoliko razlikujejo po metodologiji vzorčevanja živega srebra v zraku, vendar ostajajo v razponu že citiranih vrednosti. V središču mesta se je vsebnost živega srebra v zraku gibala v območju od 300 do 2000 ng/m³, v Cegovnici – zaselku okrog jamske ventilacijske postaje od 300 do 4000 ng/m³, na Vojskarski ulici pa od 100 do 1000 ng/m³ (sl. 1). (Vsebnost Hg v zraku je na sl. 1 izražena v mikrogramih na m³ – μg/m³.)

Tudi v drugih naseljih okrog rudnikov in topilnic živega srebra so bile koncentracije živega srebra v zraku precej visoke, gibale so se od 600 do 1500 ng/m³ (23). Koncentracije živega srebra v zraku se v mestih gibljejo od 10 do 20 ng/m³, v večjih mestih z industrijo pa dosega tudi 50 ng/m³ (7, 24). Leta 1974 vsebnost živega srebra v zraku v Ljubljani in Kranju ni dosegala niti vrednosti 5 ng Hg/m³ zraka (18).

Po prenehanju proizvodnje v rudniku so se koncentracije živega srebra v naselju znižale. Leta 1986 (25) je vsebnost živega srebra v naselju dosegala 290 ng/m³ zraka, v letu 1992 (26) pa je bila v območju od 50 do 200 ng/m³ zraka. Še vedno so razmeroma najvišje koncentracije v naselju v bližini topilnice do 600 ng Hg/m³ zraka. Zanimivi so podatki o vsebnosti Hg^o v zraku okolice mesta, ki jih je predstavil Pirc leta 1990 (27). V soteski Zale, pritoka reke Idrijce, je vsebnost Hg^o v zraku pretežno 25 ng/m³, v območju 7 km vzdolž toka reke Idrijce proti Spodnji Idriji (smer vetra) je v razponu od 50 do 75 ng/m³, v smeri proti Nikovi, Goram in navzgor ob Idriji do Lajšta pa je vsebnost Hg^o v zraku v območju od 25 do 50 ng/m³.

Koncentracije živega srebra v vodi so bile v času aktivne proizvodnje živega srebra v rudniku večje. Vsebnost živega srebra v studencih (rezervoarji studencev) okrog topilnice je bila v povprečju 100 μg/l, v mestnem vodovodu pa okrog 0,3 μg Hg/l vode (18). V reki Idriji pod mestom so se koncentracije gibale od 0,1 do 0,2 μg/l. Po prenehanju obratovanja rudnika pa je večina meritev pokazala, da je vsebnost živega srebra v pitni vodi 0,1 μg/l mejne vsebnosti (25).

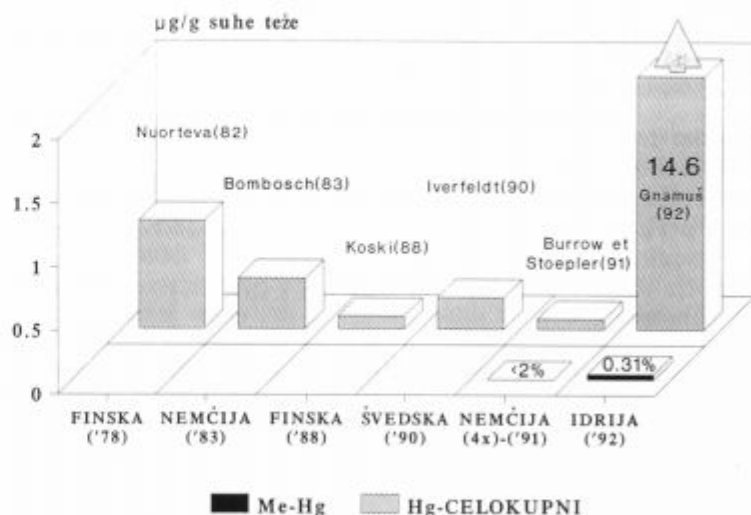
V bivši Federativni republiki Nemčiji so bile koncentracije živega srebra v 700 vzorcih čiste pitne vode pod 0,03 μg/l, v nekaterih krajih pa so vrednosti dosegale tudi 0,6 μg/l (7). Vendar se koncentracije Hg v pitni vodi običajno gibljejo v območju 0,005 do 0,1 μg/l. Kemične oblike živega srebra v vodi niso dovolj dobro proučene, najpogosteje pa je živo srebro raztopljeno v vodi v obliki Hg⁺⁺, ki je vezan na razne spojine (8).

Vsebnost živega srebra v rastlinah. Med polnim delovanjem rudnika so bile ugotovljene tudi povišane vrednosti živega srebra v sadju in povrtninah (22, 28). Najvišje vrednosti živega srebra v korenju so bile ugotovljene prav na področju okrog dimnika topilnice (400 do 800 ng/g sveže teže), sicer pa so se te vrednosti gibale od 50 do 100 ng/g sveže teže (tab. 1).

Tab. 1: Vsebnost Hg v nekaterih vrtninah (ngHg/g sveže teže) v Idriji v zgodnji jeseni (1970–1972, prirejeno po Kosta in sod. (1972), Dermelj (1974).

	Bruševše (dimnik) oktober	Pront oktober	Ig pri Ljubljani
Korenje	800	89	0,7–0,35
Čebula	68,7	3,9	0,25–0,35
Krompir	37,4	3,6	
Fižol	16,9	1,3	
Rdeča pesa	13,9	1,9	
Paradižnik	17,1	3,3	
Zelje listi	10,8	9,3	

Višje rastline so zelo dober kazalec onesnaženja zraka z elementarnim živim srebrom, ki se iz zraka absorbira na velike površine listov in se zadržuje v njih dalj časa. Ob polnem delovanju rudnika so bile koncentracije živega srebra v asimilacijskih delih mešanih vrst višjih rastlin 28,5 μg/g suhe teže (29), po prenehanju delovanja so se v letu 1978 znižale za 15,3 μg/g (30), v letih 1991 in 1992 pa so bile 14,6 μg/g suhe teže. Koncentracije živega srebra v mešanih vzorcih asimilacijskih delov višjih rastlinah (31) in podobno tudi v lišajih (32) so najvišje v neposredni bližini topilnice, z oddaljenostjo od topilnice pa se počasi znižujejo. V primerjavi z nekaterimi kraji, npr. Ljubljana (0,0025 μg/g suhe teže), in drugimi deželami, Finska 1988, Švedska 1990, Nemčija 1991, kjer te vrednosti ne presegajo 0,1 μg/g suhe teže (31), je vsebnost živega srebra v višjih rastlinah v Idriji, kljub prenehanju delovanja rudnika, še vedno zelo visoka (sl. 2).

Slika 2: Koncentracija celokupnega in metil-Hg pri višjih rastlinah v Idriji in drugje; prirejeno po Gnamuš (1992)

Vsebnost živega srebra pri živalih. V ribah iz reke Idrije v bližini topilnice je bila vsebnost živega srebra precej povišana. Koncentracije so se gibale v območju od 1,5 do 1,0 $\mu\text{g/g}$ mišičnega tkiva, 3 km nižje od Idrije so bile vrednosti v območju od 0,1 do 2,5, pri večjih ribah pa tudi do 4 $\mu\text{g/g}$ mišičnega tkiva. Delež metil-Hg v mišicah rib vzdolž reke Idrije narašča. V območju mesta pod topilnico je bilo v mišicah rib 15% metil-Hg, 35 km nižje pa kar 98%. Vsebnost živega srebra v ribah, ki žive v nekontaminiranem okolju, pa se giblje med 0,03 do 0,06 $\mu\text{g/g}$ svežega tkiva, pretežni delež živega srebra je metil-Hg (22). Novejše raziskave so pokazale, da je vsebnost živega srebra v ribah reke Idrije nekoliko nižja (33), vendar še vedno dosega območje kot pri polnem obratovanju rudnika (tab. 2).

Tab. 2: Vsebnost Hg v mišicah rib v reki Idriji v območju mesta in Spodnje Idrije (1991).

Vzor. mesto	Zap. št.	Dolžna (cm)	Masa (kg)	Hg-celokupno $\mu\text{gHg/g}$	Metil-Hg $\mu\text{gHg/g}$
Idrija	1	23,0	130	0,55	0,29
	2	23,5	140	0,71	0,22
	3	28,5	240	0,82	0,31
	4	26,0	195	1,23	0,87
	5	22,5	130	0,78	0,33
Spodnja Idrija	1	26,0	220	1,82	1,22
	2	28,0	240	1,71	1,14
	3	27,0	250	1,07	0,61
	4	23,0	130	1,48	1,01
	5	20,0	105	1,55	0,98

Iz rezultatov v tabeli je razvidno, da so koncentracije celokupnega in metil živega srebra najvišje v mišicah rib iz Spodnje Idrije (razpon koncentracij za metil-Hg od 0,61 do 1,22 $\mu\text{g/g}$, za celokupno Hg pa od 1,07 do 1,82 $\mu\text{g/g}$), kjer je vsebnost Hg še vedno višja od zakonsko določene mejne koncentracije (0,50 $\mu\text{g/g}$) za celokupno Hg.

Pilotske raziskave, ki jih je leta 1992 opravil Gnamuš (31) pri srnjadi okoli Idrije, so pokazale, da je delež metil-Hg v mišicah v povprečju 75%, koncentracije skupne količine živega srebra pa 0,053 $\mu\text{g/g}$ svežega tkiva. Koncentracije skupnega Hg v mišicah in nekaterih notranjih organih srnjadi so v obremenjenem območju Idrije okrog 100-krat višje kot v primerjalnem neobremenjenem območju.

Med polnim delovanjem rudnika je bila vsebnost živega srebra v mišicah domačih zajcev in kokoši precej povišana: v Prontu do 17, na Bruševšah (pod dimnikom topilnice) pa do 96 ngHg/g sveže teže. Zelo visoke so bile vrednosti Hg v rumenjaku jajc kokoši iz Bruševš, vrednosti Hg so se gibale od 367 do 3260 ngHg/g sveže teže. Tedaj so ugotovili, da so zajci in kokoši vnašali v telo s prehrano znatno večji delež Hg kot pa z vdihavanjem (28).

Ugotovitve pri zajcih, ki so jih opazovali v kontaminiranem okolju okrog dimnika topilnice, so pokazale, da je vsebnost živega srebra v krvi pri novorojenih zajcih višja kot pri odrasli materi (34). Ta ugotovitev ponovno potrjuje dejstvo, da transplacentarno ne prihaja le metil-Hg, temveč tudi elementarno živo srebro.

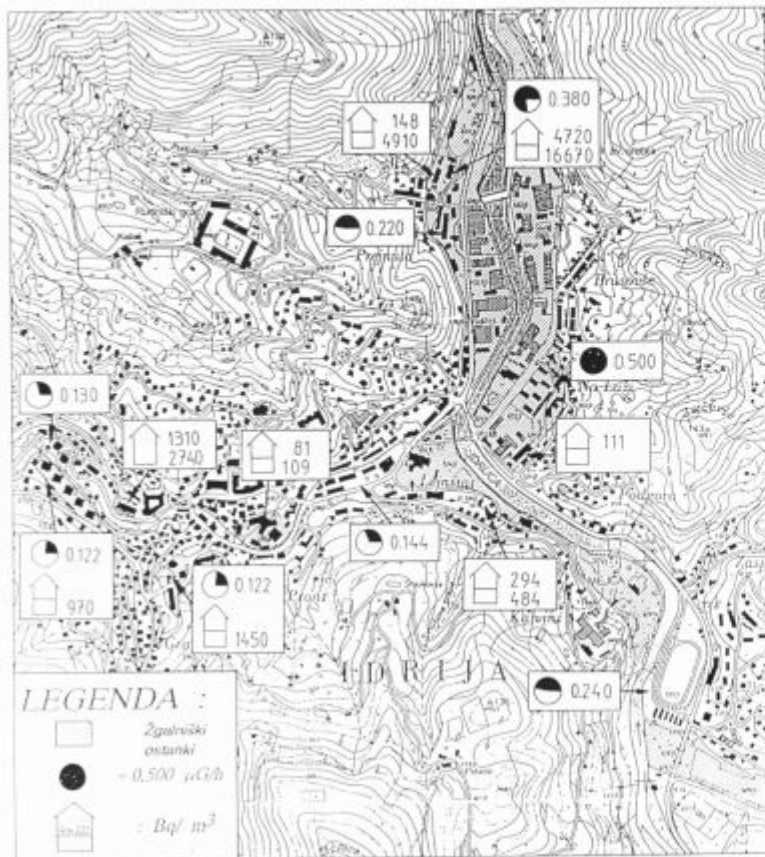
Radioaktivnost v Idriji

Gama sevanje. Žgalniški ostanki, ki pokrivajo okrog 30 ha površin, so bili odloženi v glavnem na področju mesta Idrije, manjši del v Sp. Idriji in Cerknem (4). Nasuti žgalniški ostanki vsebujejo U-238, Ra-226, Th-232 in K-40. Viskoke koncentracije urana in radija-226 so našli le v manjšem številu vzorcev primarnih žgalniških ostankov skonca skrilavca (1,1 kBq/kg). V mešanih žgalniških ostankih so bile koncentracije nižje (0,22–0,85 kBq/kg), okrog 10-krat manj pa je bilo urana in radija v zemlji, pomešani z žgalniškimi ostanki (5). Vrednosti radija-226 v žgalniških ostankih Idrije so očitno precej večje kot v zemlji iz okolice rudnika urana Žirovski Vrh (60 Bq/kg) in okolice jedrske elektrarne v Krškem (30 Bq/kg).

Jakost absorbirane doze zunanjega sevanja gama odloženih žgalniških ostankov dosega vrednost 0,40 $\mu\text{Gy/h}$. Večina meritev je bila okrog 0,20 $\mu\text{Gy/h}$, na zemljišču v okolju žgalniških ostankov pa so bile vrednosti od 0,10 do 0,12 $\mu\text{Gy/h}$ (sl. 3). Področje s povišanimi vrednostmi gama sevanja je v mestu Idrija omejeno le na nekaj arov (5). Nekatera območja v mestu Idrija z nasutjem primarnih žgalniških ostankov presegajo gama sevanje naravnega ozadja za 2–3-krat, manjši predeli pa tudi večkrat. Sevanje gama je v stanovanjskih zgradbah v območju vrednosti, ki so bile že ugotovljene tudi na drugih področjih v Sloveniji (0,06–0,12 $\mu\text{Gy/h}$) in so nižje kot sevanje v nekaterih stanovanjskih zgradbah, ki so zgrajene iz elektrofilskega materiala (5).

Radon v bivalnih prostorih. Žgalniški ostanki skonca skrilavcev so glavni vir radona (Rn-222). Z jamsko ventilacijo trenutno izhaja iz jame le manjša količina radona. Rn-222 je žlahten plin, ki nastane iz razpadne vrste urana (U-238) in hitro razpade v vrsto kratkoživih radioaktivnih potomcev, med katerimi sta kot alfa sevalca najbolj nevarna polonijeva izotopa (Po-218 in Po-214) z izredno kratko razpolovno dobo. Kratkožive potomce radona vdihavamo bodisi vezane na prašne delce in aerosole ali pa proste. Energija, ki jo oddajajo, se po vdihu absorbira v bronhialnem epitelu. Koncentracije radonovih potomcev težko merimo, zato običajno merimo in govorimo kar o koncentraciji radona v Bq/m^3 (35).

V hišah, ki so zgrajene na primarnih in sekundarnih žgalniških ostankih, so v kletnih prostorih ugotovili povišane koncentracije Rn-222, kar v osmih primerih (od 24) so koncentracije višje od 400 Bq/m^3 , v petih primerih pa celo 1000 Bq/m^3 in več (sl. 3). V starem rudarskem bloku, ki leži na nasutju žgalniških ostankov, so bile koncentracije Rn-222 v kletnih prostorih zelo visoke, dose-

Slika 3: Zunanje gama sevanje in koncentracija radona-222 v kletiščih in stanovanjih v Idriji (Križman in sod. 1993)

gale so celo vrednosti 17.000 Bq/m^3 , v nekaterih pritličnih stanovanjih pa so se gibale od 4.720 do 8.460 Bq/m^3 . V bivalnih prostorih (nepodkleteni prostori) bivšega otroškega vrta, ki je zgrajen na zemljišču z delnim nasutjem žgalniških ostankov, so se povprečne dnevne koncentracije Rn-222 gibale v območju od 1.310 do 2.110 Bq/m^3 (5).

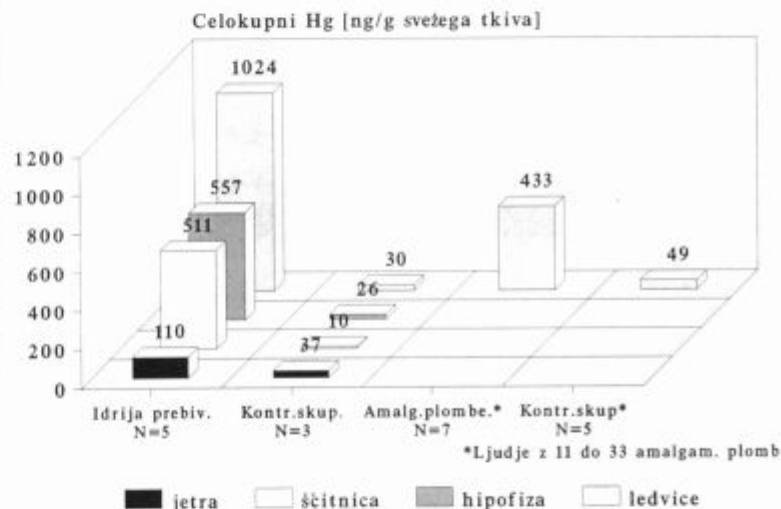
Zgornja mejna vrednost povprečne letne koncentracije Rn-222 v ravnotežju s potomci v stanovanjih (obstoječe zgradbe) je v ZR Nemčiji 250 Bq/m^3 zraka (36), ICRP (37) pa priporoča 400 Bq/m^3 zraka, pripadajoče učinkovite ekvivalentne doze so 10 oziroma 20 mSv/leto.

Obremenjenost prebivalcev mesta Idrije

V mestu Idrija živi okrog 6500 prebivalcev, na območju nekdanje občine Idrija pa 17.211 (38). Rodnost v občini (10,9 rojstev na 1000 prebivalcev) je nekoliko višja kot je povprečje v državi (10,0 rojstev na 1000 prebivalcev), umrljivost dojenčkov pa nižja (5,3 umrlih dojenčkov na 1000 živorojenih) kot v celotni državi (8,9 umrlih dojenčkov na 1000 živorojenih). Umrljivost prebivalcev v

Idriji (10,8 umrlih na 1000 prebivalcev) je nekoliko višja od povprečne v Sloveniji (9,7 umrlih na 1000 prebivalcev).

Med rednim delovanjem rudnika živega srebra je vsebnost živega srebra v zraku dosegala vrednosti, pri katerih bi po mnenju nekaterih raziskovalcev pri delu prebivalstva lahko pričakovali že določene vplive elementarnega živega srebra. Pri stalni izpostavljenosti živemu srebru v bivalnem okolju se namreč lahko, pri vsebnosti $1000 \text{ ngHg}^0/\text{m}^3$ zraka, pojavijo začetne prizadetosti funkcije ledvic (blaga proteinurija), pri vsebnosti $2500 \text{ ngHg}^0/\text{m}^3$ zraka neznaki merkurializma, pri $5000 \text{ ngHg}^0/\text{m}^3$ zraka pa nekateri značilni znaki zastrupitve z živim srebrom. Po mnenju nekaterih strokovnjakov SZO (8) naj vsebnost Hg^0 v zraku, ki ne dosega vrednosti 1000 ng/m^3 , ne bi imela neposrednih vplivov na zdravje človeka, pri tem pa seveda niso izključeni vplivi, ki lahko nastanejo zaradi kopičenja živega srebra v telesu.

Slika 4: Povprečna vsebnost živega srebra v človeških organih (obdukcijske analize) (Kosta s sod. 1972, *Nylander s sod. 1987)

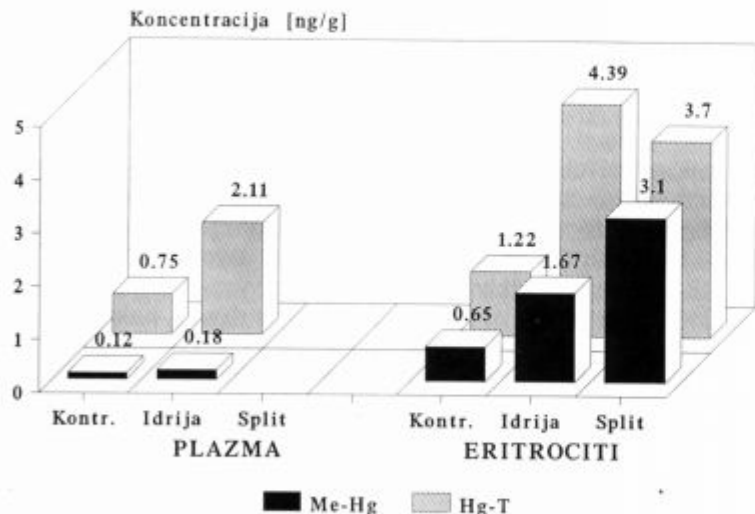
Kosta s sodelavci je leta 1972 (22) ugotovil, da se pri odraslih prebivalcih v Idriji zadrži največ živega srebra v hipofizi (od 183 do 776 ng/g svežega tkiva), ščitnici (od 69 do 730 ng/g svežega tkiva), ledvicah (79 do 4.000 ng/g svežega tkiva) in jetrih (od 48 do 148 ng/g svežega tkiva), te vrednosti so v posameznih organih 3,8 do 60 krat večje kot pri prebivalcih iz drugih nekontaminiranih krajev (sl. 4). Kopičenje živega srebra je bilo pri rudarjih, ki so bili pri delu izpostavljeni živemu srebru, še mnogo večje. Največ živega srebra se je zadržalo v hipofizi (19.000 – 64.000 ng/g svežega tkiva), ščitnici (18.000 – 41.000 ng/g svežega tkiva), ledvicah (9.430 – 18.530 ng/g svežega tkiva) in jetrih (108 – 791 ng/g svežega tkiva).

Sedanji vnos živega srebra z vdihavanjem in prehrano je vsekako bistveno manjši, kot je bil med polnim obratovanjem rud-

nika, predvsem zaradi nižje emisije iz topilnice in jame, deloma pa tudi zaradi spremenjenih prehrabnih navad prebivalcev. Ocenjujem, da prebivalci mesta Idrije z vdihavanjem vnesejo v telo v povprečju 5,5 μg (v območju od 1 do 12 μg) živega srebra dnevno, kar je okrog 27-krat več kot prebivalci industrijskih mest, s povprečno vsebnostjo živega srebra v zraku 10 ng/m^3 (24). Povprečni dnevni vnos živega srebra z vdihavanjem pri prebivalcih v Idriji presega tudi spodnjo mejo dnevnega vnosa živega srebra (3,8 $\mu\text{g}/\text{dnevno}$) pri ljudeh s povečanim številom amalgamskih plomb (38).

Če bi se prebivalci mesta prehranjevali z ribami iz Idrije enkrat tedensko, bi bil tudi vnos metil-Hg pomembno povečan. Svetovna zdravstvena organizacija (39) priporoča 200 μg (0,2 mg) metil-Hg kot še sprejemljivo množino Hg, ki naj bi jo človek zaužil v enem tednu (PTWI – Provisional Tolerable Weekly Intake). Tako bi v idrijskem primeru zaužitje 200 g postrvi (1 riba) s koncentracijo 1,22 metil-Hg/g pomenilo vnos 244 μg (0,24 mg) metil-Hg, kar nekoliko presega priporočeno tedensko tolerantno vrednost Svetovne zdravstvene organizacije. Pri vnosu celokupnega Hg s prehrano pa bi bilo seveda potrebno upoštevati tudi sedanje onesnaženje povrtnine (korenje), jajc in domačih živali, ki jih gojijo in pojedjo prebivalci mesta Idrija.

Po prenehanju delovanja rudnika živega srebra smo ugotovili, da je kljub znižanim vrednostim živega srebra v zraku in deloma tudi v bioindikatorjih (višje rastline, mahovi) vsebnost živega srebra v krvi pri ženskah iz Idrije višja kot pri ženskah enake starosti (fertilna doba) iz drugih krajev (40). Skupna količina živega srebra v krvi je višja tudi v primerjavi z ženskami iz Splita, ki se hranijo z ribami s povečano vsebnostjo metil-Hg (sl. 5). Ob teh ugotovitvah ostaja še vedno odprto vprašanje, kakšna je obremenjenost z živim srebrom otrok pred rojstvom.

Slika 5: Povprečna vsebnost celokupnega in metil-Hg v krvi pri ženskah v fertilni dobi v Idriji (N=15) in drugih krajih

Iz meritev ionizirnega sevanja, ki jih je opravil Inštitut Jožef Stefan, je mogoče grobo oceniti, da je obremenitev določenega števila prebivalcev v nekaterih stavbah, ki so zgrajene na žgalniških ostankih, zelo velika. Prejeta letna efektivna ekvivalentna doza, ocenjena na osnovi najvišjih izmerjenih koncentracij Rn-222 in njegovih kratkoživih potomcev, ocene ravnovesnega faktorja in pretvorbenih koeficientov (41) naj bi po mnenju Križmana in sod. leta 1993 (5) dosegel pri najbolj izpostavljenih odraslih prebivalcih na Prejnuti (60 mSv/leto, pri otrocih pa 45 mSv/leto. Tako izračunane letne prejete doze dosegajo celo vrednosti poklicne izpostavljenosti, ki jih priporoča ICRP: 30 mSv/leto, v posebnih primerih do 60 mSv/leto (37).

Oceno obremenjenosti in tveganja za nastanek pljučnega raka, ki so jo ugotovili v nekaterih raziskavah pri rudarjih (rudniki urana), izpostavljenih radonu in njegovim kratkoživim potomcem (42), ne moremo neposredno uporabiti za oceno obremenjenosti in tveganja pri izpostavljenosti ljudi v domovih. Pri tem je potrebno poudariti, da med obema načinoma izpostavljenosti obstajajo pomembne razlike nekaterih bioloških lastnosti izpostavljene skupine (starost, spol, način dihanja, poraba zraka, zadrževanje delcev v zgornjih in spodnjih dihalnih poteh, transport delcev, čas izpostavljenosti in drugo) in fizikalnih značilnosti aerosolov, ekoloških pogojev ter interaktivnosti z drugimi snovmi. Za oceno izpostavljenosti radonu in njegovim kratkoživim potomcem v stanovanjih moramo imeti na razpolago aerodinamični premer delcev, ki nosijo radioaktivnost, in delež nevezane aktivnosti. Ta je odvisna predvsem od prisotnosti vodne pare (kuhanje), tobačnega dima in pretoka zraka. Po izpostavljenosti v domovih (42, 43) je doza energije alfa, ki jo oddajo potomci Rn-222 celicam v dihalnem traktu, pri odraslih okrog 30%, pri otrocih pa okrog 20% nižja kot pri izpostavljenih v rudnikih.

Zbolevanje za rakom

V obdobju od leta 1978 do 1987 je bilo na območju nekdanje idrijske občine zbolevanje prebivalstva za rakom večje kot povprečno v Sloveniji. Glede na večji odstotek prebivalcev, starih nad 60 let (pri obeh spolih), je povečano zbolevanje v Idriji pričakovano. Starostno standardizirani podatki prav tako kažejo, da je tveganje zbolevanja prebivalcev do 75 leta starosti za vse rake, predvsem pri moških, večje kot v Sloveniji (36,25/100:31,84/100). Tudi starostno standardizirane kumulativne incidenčne mere kažejo, da je pri moških najpogostejši pljučni rak, rak trebušne slinovke in mehurja, pri ženskah prav tako pljučni rak in rak trebušne slinovke ter rak žolčnika. Tudi iz podatkov od leta 1965 do 1977 in 1988 do 1993 je mogoče ugotoviti stalno in zanesljivo tendenco večjega pojavljanja raka pljuč in trebušne slinovke pri obeh spolih (44).

Med znanimi dejavniki pljučnega raka je najpomembnejše kajenje ter nekatere kemične in fizikalne škodljivosti, s katerimi

se srečujejo ljudje pri svojem delu in v bivalnem okolju, kot npr. arzen in njegove spojine, šestvalentni kromati, nikelj, kadmij, katran – benzo (a) pyren, mineralna olja, benzen, benzidin, azbest, ionizirno sevanje itd. (45).

Posamezne epidemiološke študije pri rudarjih in delavcih, ki so izpostavljeni živemu srebru in deloma tudi nizkim koncentracijam ionizirnega sevanja (46, 47), nakazujejo možnost vpliva živega srebra na pojavljanje malignih tumorjev v pljučih, ledvicah in možganih. Na osnovi teh raziskav in po oceni nekaterih znanih epidemiologov (48) ne moremo povsem potrditi rakotvornega delovanja živega srebra, še posebno, če gre za nižje koncentracije v zraku. Nekateri epidemiologi ocenjujejo, da naravni viri radona oziroma njegovi potomci skupaj s kajenjem vplivajo na pojavljanje pljučnega raka v 6 do 10% (43, 49). Po oceni Komisije za varstvo pred ionizirnim sevanjem ZR Nemčije (1985) koncentracija radona 50 Bq/m³ zraka v stanovanjih prispeva 4 do 12% k pojavljanju bronhialnega raka (50). Skupina raziskovalcev (51) domneva, da radonu v stanovanjih (če vzamemo 50 Bq/m³ za svetovno povprečje) lahko pripišemo okrog 13 do 25% mieločnih levkemij na svetu. Ne glede na omenjene študije, teh je namreč še več in niso povsem skladne (52, 53), pa je najpomembnejše, da se izognemo nepotrebnemu sevanju, zato »moramo ne glede na predpise urediti za znižanje izpostavljenosti vse, kar je razumno in dosegljivo« (54).

Poglobljenih epidemioloških študij o vplivu živega srebra in ionizirnega sevanja na prebivalce v Idriji doslej ni bilo, tako da veljavne in zanesljive ocene tveganja za nastanek pljučnega raka in drugih zdravstvenih okvar pri prebivalcih v Idriji ni mogoče podati.

Zaključki in predlogi

Glede na dosedanja spoznanja geokemičnega in biološkega preoblikovanja elementarnega živega srebra v okolju (biotopu) ter delnega poznavanja prehrambenih navad prebivalcev ocenjujem, da je za pojavljanje vplivov živega srebra na prebivalce v Idriji še vedno najpomembnejši vnos živega srebra v telo z vdihavanjem. Ob sedanjih stopnji izpostavljenosti v območju mesta ni pričakovati neposrednih zaznavnih toksičnih učinkov. Ne moremo pa izključiti potencialnih vplivov dolgotrajnega kopičenja živega srebra v telesu zaradi povečanega vnosa, ki se prične že prenatalno, nadaljuje z vdihavanjem, povečanim številom zobnih amalgamskih plomb in deloma tudi s prehrano. Ocene obremenjenosti celotne populacije v Idriji, na osnovi dosedanjih meritev radona in njegovih kratkoživih potomcev v stanovanjih, ni mogoče podati. Posamezne skupine prebivalcev pa so bile ali pa so še izpostavljene povišanim koncentracijam, ki pomembno presegajo priporočene normativne vrednosti radona in njegovih kratkoživih potomcev. Vrednotenje stohastičnih učinkov z enkratno – presečno študijo je nemogoče zato, ker je

število prebivalcev premajhno, stopnja izpostavljenosti ionizirnemu sevanju pa različna. Ob ugotovljeni stopnji izpostavljenosti posameznih prebivalcev pa je povsem jasno, da je potrebno posredovati v skladu z načelom, tako nizko, kot je moč razumno doseči! To pa velja tudi za živo srebro.

Glede na povečane obremenjenosti prebivalcev, ki žive v Idriji in bližnji okolici, z živim srebrom in ionizirnim sevanjem, ki je nastala zaradi 500-letnega pridobivanja živega srebra ter glede na večje tveganje zbolevanja za nekaterimi vrstami raka v občini Idrija, je nujno, da država, (ki je lastnik rudnika) oziroma njeni pristojni organi, občina Idrija in Rudnik živega srebra v okviru »programa prenehanja izkoriščanja Hg rude in preprečevanja posledic rudarjenja« sprejme tudi program ukrepov sanacije okolja in varovanja zdravja prebivalcev ter upokojenih rudarjev v Idriji.

Program ukrepov mora obsegati:

1. Sanacijo okolja v mestu in bivalnem – stanovanjskem okolju. Ukrepi sanacije morajo biti usmerjeni in stopnjeviti, v skladu s priporočili konference »Radon 222« iz leta 1992 (55) in ICRP leta 1991 (37).
 - 1.1. Sanacija vseh stanovanjskih hiš, zgrajenih na primarnih in mešanih žgalniških ostankih rude, ob upoštevanju rezultatov dosedanjih meritev Inštituta Jožef Stefan iz leta 1993.
 - 1.2. Prepoved gradnje stanovanjskih hiš na primarnih, mešanih žgalniških ostankih rude in zemlji, mešani z žgalniškimi ostanki skonca skrilavcev, ter upoštevanje varovalnih »gradbenih ukrepov« (začasni gradbeni standardi) pri gradnji novih stanovanjskih hiš, otroških vrtcev in šol, na zemlji – tleh s povečano vsebnostjo urana in radija ter drugih radionuklidov.
 - 1.3. Primarne in mešane žgalniške ostanke rude je potrebno odstraniti iz naseljenih predelov in jih uporabiti za zasipavanje rudarskih rovov v jami.
2. Dolgoročno spremljanje (nadzor nad tveganjem) in proučevanje stopnje obremenjenosti okolja in bivalnega – stanovanjskega okolja z živim srebrom in ionizirnim sevanjem.
 - 2.1. Analiza vsebnosti živega srebra v zraku in bioloških indikatorjih.
 - 2.2. Usmerjena, presejalna analiza koncentracij Rn-222 in njegovih kratkoživih potomcev v stanovanjih, ki so bila zgrajena na žgalniških ostankih ali pa so se za njihovo gradnjo uporabili žgalniški ostanki s povečano vsebnostjo radionuklidov (skonca skrilavci), z namenom, da se oceni stopnja in obseg obremenjenosti celotnega mesta z ionizirnim sevanjem.
3. Dolgoročno, usmerjeno spremljanje in proučevanje zdravstvenega stanja prebivalcev in upokojenih rudarjev ter zgodnje odkrivanje bolezenskih stanj, ki bi se utegnili pojaviti ali pa poslabšati zaradi vplivov živega srebra in ionizirnega sevanja. Da bi zanesljivo in veljavno ocenili stopnjo

vpliva živega srebra in ionizirnega sevanja na zdravje prebivalcev in bivših rudarjev, bo potrebno ta del proučevanja usmeriti retrospektivno in prospektivno, to je: oceniti dosežanje vplive živega srebra in ionizirnega sevanja ter dolgoročno in usmerjeno spremljati nekatere specifične kazalce obremenjenosti in zdravja ljudi.

Pri dokončnem oblikovanju programa in izvajanju ukrepov varovanja okolja in zdravja prebivalcev v idrijski kotlini moramo upoštevati naravne vire elementarnega živega srebra v področju Pronta ter tehnološke vire urana, radija in živega srebra, ki so nastali pri odkopavanju in predelavi rude. Pri tem ne smemo pozabiti, da je razpolovna doba urana in radija izredno dolga, zato bodo povišane koncentracije radona s potomci prisotne, vse dokler žgalniških ostankov sklonca skrilavcev ne bomo odstranili. Ne glede na to, da mora vsako ukrepanje za zmanjšanje nevarnosti zaradi sevanja in živega srebra prinese večje koristi, kot je škoda in cena zaradi posegov, ki pri tem nastanejo, pa bosta o sprejemljivosti ali nesprejemljivosti tveganja za zdravje prebivalcev v Idriji morali končno odločiti stroka in javnost.

LITERATURA

1. Mlakar, I. An outline of Production of the Idrija mercury mine through the centuries. Idrijski razgledi, Idrija, 1974; 19:75-114.
2. Kavčič, I. Kakšna je stopnja onečiščenja zraka v Idriji. Idrijski razgledi, Idrija, 1974; 19:25-9.
3. Cigale, M. Rezultati raziskav urana v sklonca kamninah idrijskega rudišča. Geološki zbornik, Ljubljana, 1983; 4:205-12.
4. Čar, J. Rudniški žgalniški ostanki in radioaktivnost. Idrijski razgledi. Letnik XXXVII. Idrija, 1992; 1-2.
5. Križman, M., Miklavčič, V., Konda, D., Stegnar, P. Radioaktivnost v Idriji in izpostavljenost prebivalstva sevanju kot posledica rudarjenja. Inštitut Jožef Stefan, Ljubljana, 1993.
6. Wollast, R., Billen, G., Mackenzie, FT. Behavior of Mercury in natural Systems and Its global Cycle. Sci. Res. 7 (Ecol. Toxicol. Res.), 1975; 145-66.
7. WHO, Task Group on Environmental Health. Environmental health criteria 1-mercury. Genova, 1976.
8. WHO 1987, Air quality guidelines for Europe, WHO regional publications, European seriest; No. 23, ISBN 92-890-1114-9, WHO, Copenhagen, 1987.
9. WHO - IPCS 8. Environmental Health Criteria 101 - Methylmercury. Genova, 1990.
10. Sibirerud, RL. The relationship between mercury from dental amalgam and mental health. Am J Psychother, 1989; XLIII:575-87.
11. Paracelsus von Hohenheim T (1527). Von der Bergsucht und anderen Bergkrankheiten. Neuburg. V Lesky E. Werksarzt und Arbeiter im Quecksilbergwerk Idria. Wien, 1956.
12. Pfeifer, J. Zgodovina idrijskega zdravstva. Mestni muzej Idrija, 1989.
13. Hribernik, I. Naša opazovanja o profesionalnem zastrupljenju z živim srebrom v Idriji (1946-1950). Arhiv za higijenu rad, 1950; 1:2911-99.
14. Pfeifer, J. Zgodovinski razvoj medicine dela pri idrijskem rudniku. Idrijska obzornja 1992; 93-8.
15. Kobal, AB. Poklicna izpostavljenost elementarnemu živemu srebru in vsebnost živega srebra v krvi, eritrocitih, plazmi, izdihanem zraku in urinu ter aktivnost katalaze v eritrocitih. Doktorska disertacija. Medicinska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 1991.
16. Kobal, AB. Quecksilber aus Idrija - Historisch und aktuell - eine arbeitsmedizinische Betrachtung. Zbl Arbeitsmed, 1994; 44:200-10.
17. Hacquet, B. (1779). Beobachtungen und Heilungsmethoden einzelner Hornviehkrankheiten, welche durch Gifte aus den drei Reichen der Natur verursacht werden, Sammlung nützlicher Unterrichte. 78-79. Laibach. In: Pfeifer, J. Zgodovina idrijskega zdravstva. Mestni muzej Idrija, 1989.
18. Kosta, L., Byrne, AR, Zelenko, V., Stegnar, P., Dermelj, M., Ravnik, V. Studies on the uptake, distribution and transformations of mercury in living organisms in the Idrija region and comparative areas. IAEP-PL, 1974; 512/30:87-102.
19. Hess, A. Verteilung, Mobilität und Verfügbarkeit von Quecksilber in Böden und Sedimenten am Beispiel zweier hochbelasteter Industriestandorte. Dissertation. Idrija (Slowenien und Frankfurt) Main. Ruprecht-Karis Universität Heidelberg, 1992.
20. Klärschlammverordnung. Verordnung über das Aufbringen von Klärschlamm. Bundesminister des Innern (Hrsg). Bundesgesetzblatt, Teil I, 1981; 734-39.
21. Klocke, A., Eikmann, TH. Nutzungs- und schutzbezogene Orientierungsdaten für (Schad-) Stoffe in Böden. Mitteilungen VDLUFA. Sonderdruck aus Heft, 1991; 1-8.
22. Kosta, L., Zelenko, V., Stegnar, P., Ravnik, V., Dermelj, M., Byrne, AR. Fate and significance of mercury residues in an Agricultural Ecosystem. IAEA-PL, 1972; 469/5:47-59.
23. Mc Carthy, JH. Mercury in the atmosphere. In: Mercury in the environment. Washington DC US Government Printing Office. US Geological Survey, Professional paper No. 1970; 713-37.
24. Lindqvist, O., Jernelov, A., Johansson, K., Rodhe, R. Mercury in the Swedish environment: global and local sources. Solna. National Swedish Environment Protection Board. 105 pp (Report No. 1816), 1984.
25. Kobal, AB, Nanut, E., Stegnar, P., Horvat, M. Ocena vsebnosti živega srebra v zraku in pitni vodi v Idriji. Delo in varnost, 1992; 5:243-44.
26. Miklavčič-Lupšina, V. Določanje nizkih koncentracij živega srebra v zraku. Magistrsko delo, FNT, Oddelek za kemijo in kemijsko tehnologijo, Univerza v Ljubljani, 1994.
27. Pirč, S. Živo srebro v ozračju nad Idrijo in okolico. Idrijski razgledi XXXV, 1990; 1-2:111-12.
28. Dermelj, M. Idrija spet v središču mednarodne pozornosti. Idrijski razgledi XIX, 1974; 126-32.
29. Stegnar P. Privzem Hg in njegova porazdelitev v rastlinah in živalih. Magistrsko delo. BF Univerza v Ljubljani, 1973.
30. Nuorteva, P., Lodenius, M., Nuorteva, SL. Uptake of mercury by terrestrial plants, manus-draft, personal communication, 1982. In: Gnamuš A. The use of biological indicators in monitoring and evaluating the degree of contamination of the terrestrial environment with mercury. Graduation thesis. Biotehniška fakulteta, oddelek za biologijo, Univerza v Ljubljani, 1992.
31. Gnamuš, A. The use of biological indicators in monitoring and evaluating the degree of contamination of the terrestrial environment with mercury. Graduation thesis. Biotehniška fakulteta, oddelek za biologijo, Univerza v Ljubljani, 1992.
32. Lupšina, V., Horvat, M., Jeran, Z., Stegnar, P. Investigation of mercury speciation in Lichens. Analyst, 1992; 117:673-75.
33. Horvat, M., Stegnar, P. Vsebnost Hg v ribah reke Idrijce. Neobjavljeni podatki IJS, Ljubljana, 1991.
34. Stegnar, P., Byrne, AR, Kosta, L. Mercury uptake and its distribution in the organs of experimental rabbits. Biol Vestn 1973b; 21:29-38.
35. Vanmarcke, H., Berkvens, P., Poffijn, A. Radon versus daughters. Health Phys, 1989; 56:229-31.
36. Strahlenschutzkommission. Die Exposition durch Radon und seine Zerfallsprodukte in Wohnungen in der Bundesrepublik Deutschland und deren Bewertung. Herausgegeben von Bundesminister für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (Bd. 19), 1992.
37. International Commission on Radiological Protection. 1990. Recommendations of the International Commission on Radiological Protection. ICRP publ no 60. Annals ICRP, 1991; 21:1-201.
38. Clarkson, TW., Friberg, L., Hursh, JB, Nylander, M. The prediction of intake of mercury vapor from amalgams. In: Clarkson, TW., Friberg, L., Nordberg, GF., Sager, PR. Biological monitoring of toxic metals. New York London. Cenum Press, 1988; 247-64.
39. WHO. Evaluation of certain food additives and contaminants. Thirty-third report of the Joint FAO/WHO Expert Committee on Food Additives. Geneva, World Health Organization (WHO Technical Report Series 776), 1989b.
40. Horvat, M., Kobal, AB. Vsebnost živega srebra v biološkem materialu pri ženskah v Idriji. Neobjavljeni podatki. Inštitut Jožef Stefan, Ljubljana, 1991.
41. International Commission on Radiological Protection. Lung cancer risk from

- indoor exposures to radon daughters. ICRP publ no 50. Oxford: Pergamon, 1987.
42. National Research Council. Comparative Dosimetry of Radon in Mines and Homes. National Academy Press, Washington, 1991.
 43. National Research Council. Health risks of radon and other internally deposited alpha emitters. BEIR IV. In: Radon 2000. Proceedings of a Conference held in London. Radiation Prot. Dosimetry, Nuclear Technology Publishing Vol 42 No 3. Ashford, Kent, England, 1992.
 44. Pompe-Kirn, V., Primic-Zakelj, M., Ferligoj, A., Skrk, J. Zemljevidi incidence raka v Sloveniji 1978-1987. Onkološki inštitut, Ljubljana, 1992.
 45. IARC monographs on the evaluation of carcinogenic risks to humans. List of IARC evaluations. Lyon: International Agency for Research on Cancer, 1993.
 46. Amandus, H., Costello, J. Silicosis and lung cancer in US metal miners. Arch Environ Health, 1991; 46:82-89.
 47. Barregård, L., Sällsten, G., Järholm, B. Morality and cancer incidence in chloralkali workers exposed to inorganic mercury. Brit J Ind Med, 1990; 47:99-104.
 48. Boffetta, P., Merler, E., Vainio, H. Carcinogenicity of mercury and mercury compounds. Scand J Work Environ Health, 1993; 19:1-7.
 49. Clarke RH and Southwood TRE. Risk from ionizing Radiation A commentary. Nature. In: Radon 2000 (1992). Proceeding of a Conference held in London. Radiation Prot. Dosimetry, Nuclear Technology Publishing. Bd. 42, H. 3. Ashford, Kent, England, 1989; 338:197-98.
 50. Strahlenschutzkommission. Strahlenexposition und mögliches Lungenkrebsrisiko durch Inhalation von Radon-zerfalls-produkten in Häusern. Empfehlung der Strahlenschutzkommission, 62. Sitzung 1985.
 51. Henshaw, DL., Eatough, JP., Richardson, RB. Radon as a causative factor in induction of myeloid leukaemia and other cancers. Lancet, 1990; 335:1008-12.
 52. Axelson, O., Flodin, U. Radon and leukaemia. Lancet, 1989; 637-4.
 53. Mole, RH. Radon and leukaemia. The lancet, 1990; 335:1335.
 54. Župančič, AO. Iz varstva pri ionizirnim sevanjem v Sloveniji. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1993.
 55. Radon 2000, Proceedings of a Conference held in London, March 26-27, 1992. Radiation Prot. Dosimetry, Nuclear Technology Publishing, Vol. 42 No. 3. Ashford, Kent, England, 1992.

TIHOTAPCI ŽIVOSREBROVE RUDE V 18. STOLETJU

MIRA HODNIK

Živosrebrov rudnik je dajal številnim ljudem kruh v idrijski kotlini. Ta kos kruha pa je bil pogosto zelo skromen in težko prislužen. Rudarji so si ga služili v zelo težkih razmerah v jami, izpostavljeni vsem nesrečam in nevarnostim.

Rudarji so kmalu spoznali, da je živo srebro dragocena kovina. Posamezniki so se tako začeli ukvarjati s tihotapljenjem in nedovoljeno trgovino z živim srebrom. Kljub budnemu nadzoru rudniških čuvajev so iz jame začeli odnašati koščke rude, ki so jo bodisi takoj prodali ali pa so jo na črno žgali in nato prodali živo srebro. Nekateri so poskušali na tak način le omiliti svojo revščino, drugim pa je to pomenilo izdatnejši vir zaslужka. Po večini so se roki pravice dolgo izmikali. Ko pa so jim nadrejeni le prišli na sled, so jih predali rudarskemu sodniku, ki jim je jasno in glasno povedal, da so kršili 13. člen karolinškega rudarskega reda in da bodo morali za svoja dejanja odgovarjati. Karolinški rudarski red za idrijski rudnik je izdal 6. aprila 1580 nadvojvoda Karl. Rudnik živega srebra Idrija je bil namreč leta 1575 poudržavljen in je bil tako v lasti dunajskega cesarskega dvora, v Idriji je imel le svojega upravitelja. Zaradi samodrštva takratnega upravitelja rudnika Urbana Ainkürna je prišlo do uporov rudarjev, zato se je nadvojvoda Karl odločil za izdajo rudarskega reda, ki naj bi med drugim urejal tudi odnose rudarjev do rudnika in nadrejenih rudniških oblasti. Po prevodu g. Marije Verbič se ta člen glasi takole:

Nobene rude se ne sme prodati ali odnašati

Ne sme se kupovati ali prodajati nobenega živega srebra, cinobra, neočiščene ali očiščene rude, bodisi pri jamah ali pri žgalnicah, ali jo kamorkoli odnašati in si jo skrivoma prilaščati. Kdor to napravi, prav tako kdor vedoma to dovoli narediti ali je pomagal napraviti, bo strogo kaznovan s smrtno kaznijo in odvzemom premoženja.¹

Kazen za tihotapce je bila torej zelo huda. Vendar, ko sem se začela ukvarjati s problematiko tihotapljenja in kaznovanja, sem kaj hitro ugotovila, da smrtna kazen ni bila pogosta oblika kaznovanja. Kot zanimivost naj omenim, da je v rudniškem arhivu

ohranjen prepis resolucije² o izmaličenju obraza zločinca z žigosanjem (Brandmarkung) z žarečim železom, izdana od Notranjega in Gornjeavstrijskega apelacijskega sodišča v Celovcu (Inner und Oberösterreichisches Appellationsgericht Klagenfurt). V tej resoluciji je opisan celoten postopek žigosanja delinkventov. Ker se mi zdi zadeva zanimiva, jo bom na kratko opisala.

Osnutek postopka je napisal deželni knez (Jožef II.) 26. avgusta 1783. Nato ga je predal Notranjemu in Gornjeavstrijskemu apelacijskemu sodišču in Višjemu kazenskemu sodišču v Celovcu, da bi stvar presodili in dopolnili, medtem ko je Dunajsko medicinsko fakulteto prosil, da naj napišejo, kako naj strokovno oskrbijo zločinca po žigosanju.

Delinkventu so z žarečim železom močno pritiskali na kožo na obeh licih, in sicer od oči proti nosu, kjer je bilo najmanj brade. Če žigosanje ni bilo dobro narejeno, so postopek ponovili. Pri tem je nastala brazgotina, s katero je bil zločinec do konca svojega življenja zaznamovan in izločen iz človeške družbe.

Dunajska medicinska fakulteta je v odgovoru zapisala, da mora pri tem postopku sodelovati zdravnik. Takoj po bolečem žigosanju mora zdravnik prizadete dele obraza pokriti z vlažnimi krpami in nežno pritiskati, nato pa jih s povojem poviti. Čez nekaj časa dobi žigosani visoko vročino in na žigosanem delu se pojavi pod krasto močno vnetje. Prizadetemu je potrebno puščati kri, vnete dele pa oskrbeti. Ko se krasta odlepi, se mora brazgotino z obeh strani stisniti, da odteče gnoj iz globine. Potem je potrebno namazati z mazilom, ki je sestavljeno iz osmih delov digestivnega in dveh delov egiptovskega mazila. Ko se je gnojenje pozdravilo, so se naredile globoke brazgotine, ki jih ni bilo več mogoče izbrisati.

Misleč, da se je taka kazen izvajala tudi pri kaznovanju tihotapcev živosrebrove rude, sem začela iskati dokaze o tem. Po pregledu velikega števila repertorijev in dokumentov nisem našla ničesar, kar pomeni, da se verjetno ni nihče po idrijskem gospostvu skrival zaradi iznakaženega obraza.

Nedovoljena trgovina je bila v največjem razmahu v 18. stoletju. Z njo so se ukvarjali tako rudarji kot podložniki iz vseh treh

Zdravje človeka mora biti vedno v najvišji mogoči
 stopnji, kar pomeni, da mora biti v popolni
 zdravstveni, ali s tistimi, ki so v najvišji mogoči
 stopnji. Vredni bomo, da se bomo
 v zdravstveni in fizični in duhovni Char-
 ite, kar pomeni, da bomo v najvišji mogoči
 stopnji, kar pomeni, da bomo v najvišji mogoči
 stopnji.

Zdravje človeka mora biti vedno v najvišji mogoči
 stopnji, kar pomeni, da mora biti v popolni
 zdravstveni, ali s tistimi, ki so v najvišji mogoči
 stopnji. Vredni bomo, da se bomo
 v zdravstveni in fizični in duhovni Char-
 ite, kar pomeni, da bomo v najvišji mogoči
 stopnji, kar pomeni, da bomo v najvišji mogoči
 stopnji.

mit alle, was zu Beförderung eines kühnen
 oder nützlich ist: hauptsächlich ist, dass man mit
 strecken Aufschwunges alle Annehmlichkeiten
 aufgeben.

In dieser Ansehung ist eben allzeit
 ein Ehrerzucht notwendig.

Wien den 20. Septembris 1789.

Das selbige ist: König. Joseph II.
 Erklärung zur Verfassung zu zu setzen.

Joseph II.

K. K. M. Joseph II.
 Erbg. oder Erbt.
 Maria Theresia
 1789

Instrukcije dunajske medicinske fakultete, kako ravnati s kaznjencem po žigosanju (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji; RZS; Tatvine, leto 1783, fasc. 873)

mejnih gospostev (idrijskega kameralnega, tolminskega in loškega). Povezani so bili v pravo tihotapsko mrežo. Podložniki loškega gospodstva so namreč oskrbovali idrijski rudnik z glinastimi vrči, ki so bili nepogrešljivi pri žganju rude. Tolminski podložniki so bili zaposleni kot rudarji pri rudniku ali pa so se kot obrtniki in trgovci srečevali z živosrebrovo rudo. Tako eni kot drugi so kaj hitro prišli v stik z idrijskimi rudarji, ki so jim dobavljali rudo iz jame.

V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Oddelku v Idriji, hranimo arhivsko gradivo od leta 1700 dalje. Pregledala sem gradivo 18. stoletja, in sicer Zapisnike rudniških konzultacij (Consultationen Protokolle), Poročila in resolucije (Berichte und Resolutionen) ter

fascikel Pravde in zasliševanja (Processe und Inquisitionen). Na žalost so spisovne evidence zelo pomanjkljive ali pa sploh niso ohranjene. Tako je bilo zelo oteženo iskanje arhivskih dokumentov. Dokumente, ki sem jih dobila in se nanašajo na prekupčevanje z živim srebrom in kaznovanje delinkventov, pa bom predstavila kronološko. Nekateri primere je omenil že Mihael Arko v svoji knjigi Zgodovina Idrije. Arko je v tej knjigi opisoval tudi prestopništvo pred letom 1700, vendar ti dokumenti na žalost niso ohranjeni. Kraja in tihotapljenje sta bila v največjem obsegu v drugi polovici 18. stoletja, zato se bom omejila na to obdobje.

Leta 1751 so bili zaradi nedovoljene trgovine z živosrebrovo rudo aretirani trije delinkventi – rudarji Sebastijan Štajer (Steuer),

Andrej Šerovic in Matija Sedej. Rzsodbo so napisali na Višem sodišču na Dunaju, po predhodnem posvetu z direkcijo Novčnega in rudarskega kolegija na Dunaju. Sebastijan Štajer in Andrej Šerovic sta bila predana Kazenskemu regimentu v Vojno Krajino. Matija Sedej je bil poročen in je imel dva otroka, zato so mu določili telesno kazen. Dve leti je moral delati vpet v železje in okovje pri javnih delih v Idriji.³ Rudniška uprava se je strinjala s sodbo in je na Dunaj poslala poročilo o izvršitvi sodbe. Poročali so, da Sedej že dela pri rudniku in da ga ves čas nadzoruje rudniška straža. Poudarili so, da je to dober opomin drugim delavcem. Šerovica in Štajerja je rudniška straža odpeljala v Ljubljano, kjer sta bila predana Kazenskemu regimentu. Vojaščina je odklonila Štajerja zaradi napake na nogi (Fueschaden?). Rudniška straža ga je pripeljala nazaj v idrijske zapore. Rudniška uprava je predlagala, naj se ga kaznuje s telesno kaznijo.⁴ V virih nisem našla, kako so se na Dunaju odločili.

Rudniška uprava je že leta 1752 menila, da so zaustavili tihotapce z novozgrajenimi španskimi pečmi za žganje rude. Vendar so na rudniških konzultacijah leta 1752⁵ ugotavljali, da so tudi pri novozgrajenih španskih pečeh opazili, da je neki tat poskušal vdreti skozi okno in vrata. Rudniški straži so naročili, naj utrdijo okno z železom in da morajo stražiti pri žgalnih pečeh ves dan in tudi ob nedeljah.

Leta 1752, 30. junija, je rudniška uprava pisala na Dunaj, da so logaški tovarniki 24. maja natovorili pri Rudniškem magazinu v Idriji 18 tovorov živega srebra, označenih s številkami od 285 do vključno 304. Postopek natovarjanja sta ves čas nadzorovala rudniška straža in rudniški pisar Anton Kavčič, ki je vse vodil. Vsak tovor so označili s tekočimi številkami in zapisali v register. Jurij Mihevc, eden od logaških tovarnikov, je med drugim napisal za vsakega tovarnika posebej, katere številke imajo njihovi tovari. Tovor so nato odpeljali v Logatec, do Antona Kermavnerja. Tu so ponovno preverili številke in tovor deponirali. Pri tem so ugotovili, da manjka tovarniku Juriju Zihlerlu tovor s številko 303. Takoj je stekla preiskava. Na vrtu neke ženske v Logatcu so našli odprt tovor. Zadevo so predali logaškemu upravitelju, ki je sprožil nadaljnjo preiskavo. Osumljencev je bilo več, vednar nobenemu niso mogli dokazati krivde. Primer »logaški tovarniki« se je zaključil leta 1754. Po dveh letih razprav so krivdo pripisali Juriju Zihlerlu, ki je moral plačati izginuli tovor.⁶

Po letu 1750 je bilo pri rudniku očitno veliko primerov tatvin, saj sta si rudniška uprava in dunajski dvor neprestano izmenjavala informacije o iskanju in zatiranju delinkventov. Verjetno so bile to manjše tatvine, kjer so kradljivce le opominjali, brez sodne obravnave. Tudi pisnih virov je malo. Novčni in rudarski direktorij Dvornega kolegija na Dunaju je leta 1755 napisal obširno pismo Reprezentanci in komori v Ljubljani in Višnjemu rudarskemu uradu v Idriji.⁷ V njem so zahtevali, naj še bolj poostrijo nadzor nad tihotapljenjem živosrebrove rude in živega srebra.

Ugotavljali so, da se z nedovoljeno trgovino največ ukvarjajo podložniki sosednjih gospostev, predvsem s tolminskega. O tem naj se obvesti sosednja gospostva, zlasti tamkajšnje uradništvo z namenom, da bi se tihotapljenje zatrlo že v kali. Tovori (Lageln) živega srebra, ki so pripravljene za prodajo, morajo biti vidno označeni z znakom Višnjega rudarskega urada. Posebno pozornost morajo posvetiti čisti živosrebrovi rudi in majhnim kosom rude (Hand Steiner), ki je zaradi majhnosti najprimernejša za krajo. Pri vsej stvari ni bila dovolj samo prepoved tihotapljenja, temveč so morali to jasno in glasno razglasiti po vsem idrijskem gospostvu in po vseh sosednjih gospostvih, zlasti po tolminskem. Tamkaj užete tihotapce pa so morali naznaniti Višnjemu rudarskemu uradu v Idriji.

Cesarsko kraljevi fiskal (državni pravdnik) grofije Gorice in Gradiške Franc Lovisoni je že novembra 1758 naznanil, da je bil Državni zaklad oškodovan. Kmalu nato je odkril tudi storilca. To je bil tolminski podložnik Matija Čefarin, ki je bil znan tihotapec živosrebrove rude. Takoj so ga aretirali in predali tolminski Deželni pravdi (deželno sodišče). Med njegovim zaslišanjem se je izkazalo, da mu je pomagal Jakob Likar, prav tako tolminski podložnik. Tudi njega so aretirali in ga predali Deželnemu sodišču v Tolminu. Iz virov ni razvidno, za koliko sta oškodovala Državni zaklad. Rzsodba je bila izrečena 18. maja 1759. Matija Čefarin je bil obsojen na tri, Jakob Likar pa na eno leto prisilnega dela pri rudniku, vkovana v železne verige. Potem ko bosta odslužila kazen, pa je Čefarinu za pet in Likarju za tri leta prepovedan vstop na tolminsko področje, medtem ko se na idrijskem ozemlju ne smeta več prikazati. Ker pa prazen žakelj ne more stati pokonci in lačen delavec ne more delati, je erar odobril za vsakega sedem denaričev na dan za njuno vzdrževanje med prestajanjem kazni.⁸ S prestajanjem kazni sta začela 14. avgusta 1759. Rudniška uprava je v svojem poročilu 11. avgusta 1760 naznanila, da se bo 14. avgusta Jakobu Likarju iztekla kazen in da bo izpuščen, medtem ko jim je Matija Čefarin 4. maja 1760 ušel iz zapora in ga niso mogli izslediti. Zaradi tega mu kazni niso poostri. Prepovedali pa so mu zadrževanje oziroma nastanitev na tolminskem in idrijskem ozemlju za vedno. Torej, kjerkoli bi ga opazili, bi ga morali pregnati.⁹

Leto 1761 je bilo uspešno za rudniško upravo, saj so odkrili dva primera tatvine rude in živega srebra. Januarja so aretirali Jožefa Ambrožiča, ki se je že več let načrtno ukvarjal s prepovedano trgovino z živim srebrom. Ambrožič je bil podložnik loškega gospostva. Rojen je bil v Davči. Bil je kočar in se je ukvarjal s platnarstvom. Svoj osebni proračun si je poskušal izboljšati s prekupčevanjem in žganjem rude na črno. Zaradi tega so ga predali Tolminski deželni pravdi. Tu so ga obsodili na pet let javnega dela (per quinquenium ad labores publikos) in takojšnjim izgonom iz dežele. Preden pa so izvršili kazen, je rudniški upravitelj Sartori, ki je bil obenem tudi zasliševalec, pisal na Dvorno komoro in prosil za potrditev kazni.¹⁰ Dvorna komora je potrdila kazen in

obenem dovolila, da lahko kazen odsluži v Karlovcu na Hrvaškem. Med drugim je v zasliševalnem zapisniku zapisano, da je bil obsojen na pet let težkega dela (Schanzearbeit).¹¹

Jožef Ambrožič se je po prestani kazni vrnil v Davčo. Vendar kazen za njega ni bila vzgojna, saj se bomo z njim srečali še v enem sodnem procesu, kjer bo igral glavno vlogo.

Anton Drnovšek je bil nižji žgalniški mojster pri rudniku. Mladost in možnost hitrega zaslužka sta ga 14. julija 1761 speljali na kriva pota, saj je nameraval ukrasti 3 unče živega srebra. Budna straža ga je zalotila pri samem dejanju. Predali so ga rudarskemu sodniku v Idriji. Po letu 1732 je bila namreč sodnijska oblast prenešana na rudniškega oskrbnika (Verweser). Dejansko pa je sodnikove posle opravljal poseben uradnik – justiciar. Najbolj znan je bil Jan Karel pl. Gariboldi, ki je deloval od l. 1752 do 1793.¹² Na zasliševanju je Drnovšek povedal, da je nameraval živo srebro odnesti nekemu podložniku iz loškega gospostva. Gariboldi je smatral, da lahko svojo kazen odsluži kot rekrut. Tako ga je Višji rudarski urad poslal v Ljubljano, da bi tam preučili to možnost. Po drugi strani pa jih je motilo, da bi bil kot kriminallec skupaj z navadnimi rekruti.¹³ Tudi tokrat so se obrnili na Dvorno komoro, da bi dokončno izrekla kazen. Odgovor je prispel septembra 1761. Dvorna komora je sporočila, da je Drnovšek sicer pri osemnajstih letih dovolj star, vendar je premajhen za rekruta. Ukazali so, da naj dela eno leto vpet v železno okovje pri rudniku železa v Čabru in da ga morajo za vedno izgnati iz celotnega idrijskega področja.¹⁴

Čuvaji v žgalnicah so morali ves čas nadzorovati žganje živosrebrove rude. Da je bila to dragocena kovina, so seveda tudi vedeli. Tako so 8. junija 1767 prijeli Jožefa Bajca, žgalniškega čuvaja, ko je poskušal ukrasti živo srebro. Že dalj časa so opažali, da zmanjkuje živo srebro. Rudniška uprava je sumila čuvaje. Čuvaji so se hoteli otresti suma, zato so se odločili, da bodo poostri nadzor v žgalnici. Tatu so postavili past pred retorte. To je bila pištola, ki bi se sprožila, če bi kdo ponovno poskušal ukrasti živo srebro iz retort. Tako je 8. junija 1767 to past sprožil Jožef Bajc. Takoj so ga predali rudniški upravi. Od tod so ga odpeljali na Deželsko sodišče v Tolmin. Med zasliševanjem je priznal, da je ukradel vsega skupaj 30 funtov živega srebra (1 funt je 16 unč, 1 unča pa približno 35 gramov). Deželsko sodišče ga je obsodilo na pet let javnega dela na kraju zločina, vkovanega v železne verige (ad labores publicos in loco delicti perquinquennium condemniret worden). Rudniški upravitelj Inzaghi se je na to pritožil in zahteval, da Bajca enkrat za vselej izženejo iz idrijskega področja. Povedal je, da je zelo drago vzdrževati zločinca pet let, vendar je Dvorna komora zahtevala, da ostanejo pri javni kazni, češ da bo opozorilno vplivala na druge rudarje.¹⁵

Sodne obravnave največje tatvine živosrebrove rude so se odvijale v letih 1778–1779. V rudniškem arhivu obstojata dva fascikla zapisnikov ovadb in sodnijskih zasliševanj zasliševalne komisije

Višjega rudarskega urada v Idriji iz leta 1778 in sodnijskih zasliševanj z izrekom sodbe goriškega krvnega sodnika Josipa Locateli pl. Gibellinija v letu 1779.¹⁶ Obstaja tudi poročilo Višjega rudarskega urada v Idriji (Berg Oberamt in Idria), ki so jo poslali c.k. Dvorni komori – Novčnemu in rudarskemu kolegiju na Dunaju (K.K. Hofkammer in Münz und Bergwesen). Dokument govori o samem poteku izvršitve obsodb.¹⁷ Leta 1778 so se začele prve aretacije. Zaradi tega so pri rudniku ustanovili že prej omejeno zasliševalno komisijo. Sestavljali so jo rudniški uradniki Karel pl. Gariboldi, Bernhard Schaiber, Ignatz pl. Passetzky, Anton Leitner in Joseph Enhuber kot zapisnikar. Idrija je sicer imela od leta 1689 svojega rudarskega sodnika, vendar je bilo za kriminalne zadeve še vedno pristojno Deželsko sodišče (Landgericht) v Tolminu, ki pa je za zelo težke zadeve (smrtne obsodbe) poklicalo na pomoč goriškega krvnega sodnika, pod katerega je tolminska sodnija tudi spadala.

Zasliševalna komisija je zaslišala 55 ovadenih oseb, od tega jih je 26 predala goriškemu krvnemu sodniku, ker jih je smatrala za težje primere (crimini maiore). Sodne obravnave so se začele marca 1779, vodila sta jih krvni sodnik Josip Locateli pl. Gibellini in adjunkt Anton Comini, prisostvovali pa so: rudniška uradnika Karel pl. Gariboldi in Ignatz pl. Passetzky ter Joseph Enhuber kot zapisnikar.

Dne 22. novembra 1779 je prišel v Idrijo krvni sodnik Gibellini in naznanil obsodbe. Glavni obtoženci so bili že prej omenjeni Jožef Ambrožič iz gospostva Loka, Luka Bizjak iz tolminskega gospostva ter Tomaž Bonča in Anton Pivk iz kameralnega (idrijskega) gospostva. Ti so bili obsojeni na smrt z obešanjem. Enajst osumljencev je bilo oproščenih vsakršne kazni, 9 delinkventov je bilo obsojenih na javna dela pri rudniku, dvema pa je bil prepovedan vstop na idrijsko področje.

Ko je krvni sodnik prebral obsodbe obsojenim na smrt, so jih predali v grajske zapore, vsakega v svojo celico, in jim omogočili še zadnji pogovor z duhovnikom. Na grad so obesili rdečo zastavo. Na nekem prostoru ob cesti, ki pelje proti Spodnji Idriji, na desnem bregu Idrijce, so postavili vislice. Mimo tega prostora so namreč prestopniki imeli uhojeno pot, po kateri so tihotapili živosrebrovo rudo. To naj bi bil opomin vsem ostalim, če bi se kdajkoli ukvarjali s čim podobnim. Dne 26. novembra 1779 so jim še enkrat prebrali obsodbe, nato pa so vsakega posebej odpeljali z vozom v spremstvu večjega oddelka idrijske rudarske milice na vešala. Obsodbo je izvršil goriški rabelj.

Rudniško vodstvo se je na obsodbe devetih delinkventov pritožilo, češ da ne morejo delati skupaj s poštenimi rudarji. Poleg tega je rudniški pobiralec davkov Anton Kavčič že septembra 1779 prebral finančno poročilo o samem dveletnem procesu. Vzdrževanje prestopnikov med sojenjem je namreč znašalo 3168 florintov, 58 ¼ denaričev. Dvorna komora jim je povrnila 3000 florintov stroškov.¹⁸ Na Dvorno komoro so se obrnili tudi s prošnjo,

je potreboval veliko zanesljivih dobaviteljev rude. Tihotapska mreža je bila dobro organizirana in velikokrat je ruda prišla v prave roke šele po drugem ali celo več posrednikih. Vključeni so bili podložniki vseh treh mejnih gospodstev. Iz jame pa so rudo prinašali rudarji, ki so jo predali posrednikom pri žgalnih pečeh. Le-ti pa so jo nato odnesli do naslednjega predajnega oz. prodajnega mesta pri mlinu na Vrhčev. Velikokrat se je predaja izvršila že pri mostu pri cerkvi Sv. križa v Idriji. Vse to se je seveda dogajalo ponoči. Ambrožič je dobavitelje rude povečini plačeval v naturi s tkaninami, obleko, obutvijo, sukancem ali celo s slanino in mastjo. Zaradi velike bede in naivnosti so se nekateri podložniki hitro odločili za tako sodelovanje, ne da bi vedeli, v kaj se spuščajo. Pogost odgovor v zasliševalnih zapisnikih je bil: »Vem, da je rudnik cesaričin, vendar nisem vedel, da je trgovina prepovedana«. Ta nevednost pa je nekatere drago stala.

Med drugim naj omenim, da so na tem procesu sodili tudi trem bratom, Juriju, Antonu in Janezu Zajcu iz Pluženj, in Gregorju Šaulu iz Otaleža iz gospostva Tolmin. Obtoženi so bili vdora v grajski magazin živega srebra v noči s 24. na 25. marec 1770, kjer so vsi skupaj ukradli 135 unč čistega živega srebra.²⁰ V rudniški magazin so vdrli tako, da so železno mrežo z oken odtrgali s pomočjo dveh velikih žebeljev, ki jih je straža kasneje našla na grajskem vrtu. Ko je straža opazila vlom, je bilo že prepozno. Vendar so zadevo začeli raziskovati, tako da jih je sled v letu 1778 pripeljala v Plužnje, do pravih storilcev. Brata Jurij in Janez Zajc sta jim ušla, Antona pa so prijeli in ga zaprli. V zaporu je kmalu zbolel za mrzlico in je še istega leta umrl. Tolminski gosposki so naročili, naj izsledijo še ostale prestopnike in jih ostro kaznuje.

Po tem velikem sodnem procesu je kraja malo ponehala, čeprav je Arko v svoji knjigi omenil, da je bilo v letih 1783–1784 v grajskih zaporih 52 zapornikov. Verjetno so bili to manjši pre-

stopki in s tem tudi manjše zaporne kazni, kajti dokumenti so zelo skromni.

Kot lahko sklepam po hitrem pregledu dokumentov 19. stoletja, je kraja živega srebra nekoliko ponehala. Vendar sodiščem dela ni zmanjkalo, saj so se morali spopadati z drugačnimi hudodelstvi, kot so razne vrste kraj, pretepi s hudimi telesnimi poškodbami ali celo uboji, veliko pa je tudi obravnav zoper »javne posilnosti« (poškodba tuje lastnine) in obravnave zoper moške, »ki so uganjali svojo pohoto nad nežnejšim spolom«. Pa naj ostanejo te teme izziv za naslednjič.

OPOMBE:

1. M. Verbič: Karolinški rudarski red za idrijski rudnik 1580, IR XIV 1969, št. 2.
2. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Oddelek v Idriji, Rudnik živega srebra Idrija (RŽS), – Tatvine, leto 1783 (Wegen Brandmarkung), fasc. 873.
3. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, Berichte und Resolutionen (BR), 18. julij 1751, BR 1751–1752, fasc. 138.
4. Ibidem, Idrija, 28. avgust 1751, fasc. 138.
5. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, Consultations Protokolle (CP) 1751–1760, 8. januar 1752, fasc. 39.
6. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1753–1755, (logaški tovarniki), fasc. 139.
7. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1753–1755, 18. maj 1755, fasc. 139.
8. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1756–1760, 1759, 3. avgust, fasc. 140.
9. Ibidem, 1760, 11. avgust.
10. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1761–1762, 1761, 6. julij, fasc. 141.
11. Ibidem, 1761, 30. december.
12. Mihael Arko: Zgodovina Idrije, Gorica, 1931, str. 92.
13. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1761–1762, 1761, 14. avgust, fasc. 141.
14. Ibidem, 1761, 21. september.
15. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, Tatvine – Bajc, 24. avgust 1767, fasc. 873.
16. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, Gerichtsprotokolle, fasc. 690 in 691.
17. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, Tatvine – Obešanje tatov rude, 30. november 1779.
18. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1779–1780, 24. september 1779, fasc. 148.
19. Ibidem, 14. april 1780.
20. ZAL, Oddelek v Idriji, RŽS, BR 1769–1770, 9. april 1770, fasc. 144.

KARMEN SIMONIČ MERVIC

UVOD

Kdor pozna naš idrijski kotel, obdan s strmimi pobočji hribov, skrit globoko v dolini, ki sta jo izdolbli reka Idrijca in njena pomočnica Nikova, ve, da je bila želja Idrijčana vedno pokukati iz njega ven.

Ne samo fizični napor, napolnitev pljuč s svežim zrakom, tudi širša duhovna obzorja je iskal Idrijčan z vzpenjanjem navzgor.

V svojem prispevku želim predstaviti okoliščine, ki so botrovale nastanku Idrijske podružnice Slovenskega planinskega društva in izgradnji slovenske planinske koče na Javorniku. Slovenske poudarjam zato, ker je bil to še vedno čas političnega pritiska na Slovence, tekmovanja med Slovenci in Nemci, čigav bo svet od Julijcev do Jadranskega morja, in želje po približevanju slovenskih naravnih lepot širši slovenski javnosti.

K pisanju tega prispevka sta me spodbudili dve planinski vpisni knjigi z Javornika, ki ju hrani arhiv v Idriji. Z njima sem se prvič srečala, ko smo z učenci pripravljali zgodovinsko raziskovalno nalogo z naslovom Turizem v Črnem Vrhu. Shranjeni v arhivu sta širši množici neznani, skrivata pa v sebi tudi za zgodovinarja pomembne informacije, ki mu z vpisi in zabeležkami takratnih obiskovalcev odpirajo razmišljanje o takratnem družabnem življenju, kar je planinstvo nedvomno bilo, in željo po ohranitvi slovenskega.

Tema raziskovanja mi je bila blizu tudi zato, ker tudi sama rada zaidem v hribe in najdem tam to, kar so v vpisnih knjigah zapisovali že pred leti, zadovoljstvo nad opravljenim vzponom, radost ob pogledu na svet, ki se z vrha odpira pred teboj.

Oris razvoja planinstva na Slovenskem in ustanovitev SPD

V sedemdesetih letih 19. stoletja so Nemci izvajali močne germanizacijske pritiske na Slovence, ki so svojo politično voljo dokaj smelo izkazovali na taborih. Prav tega se je tedanja oblast zbala. Politični pritiski so bili povezani še z gospodarskimi, posebej z

močnim prodiranjem nemškega kapitala, ki je še slabšal položaj Slovencev.

Slovenskih planincev je bilo v tem času malo, na prste ene roke bi lahko prešteli tiste, ki so si upali povzpeti se na vrh Triglava. O kakšni povezavi med slovenskimi planinci v tem času ne moremo govoriti.

Drugače je bilo med Nemci. Ustanovitev ÖAV leta 1862 (Der Österreichische Alpenverein), prve planinske organizacije v Evropi, je spodbudila tudi ljubljanske Nemce k razmišljanju o ustanovitvi podružnice.

Leta 1874 je v Ljubljani nastala Kranjska sekcija (Section Krain) v okviru združene nemške in avstrijske planinske zveze (DÖAV). Poleg kranjske so nastale sekcije še v Beljaku, Gorici, Trstu, Celju in Mariboru.

Poleg izrazito nemške DÖAV je svoje mreže v manjših krajih razpredla tudi ÖTC (Österreichischer Touristen Club), katerega član je bil nekaj časa tudi Jakob Aljaž.

Nemški planinci so v Julijskih Alpah nadelovali poti, gradili planinske koče in markirali pristope na vrhove.

Izredno močno je bilo delovanje Kranjske sekcije DÖAV pod vodstvom Karla Dežmana, Slovenca, ki se je imel za Nemca. Za seboj je imela sekcija močan kapital Kranjske industrijske družbe, Kranjske hranilnice in različnih nemških mecenov. Ko so leta 1887 odprali Dežmanovo kočo pod Triglavom, je Dežman v nemščini izjavil: »In ti očak Triglav, varuj s svojo roko našo nemško zemljo!«

S tem je bila slovenska narodna zavest globoko prizadeta. Dr. Henrik Tuma v svojih spominih piše: »Poleg nemških in nemčurskih turistov pa je bilo vse polno domačih kmetov obojega spola in nosačev iz Mojstrane. Mize so se šibile od jedace in pijače. Zagnusilo se mi je suženjstvo naši ljudi...« Tudi časopis Slovenec ni zaobšel tega dogodka in je zapisal, da bi te okoliščine morale užaliti vsakega Slovenca, da se nemščina šopiri po naših krajih in celo na najvišjem vrhu naših gora.

To dejanje je spodbudilo k razmišljanju tudi Jakoba Aljaža, ki je pred nemško pohlepnostjo Triglav zavaroval tako, da je zemljišče

enostavno odkupil. Do povezovanja slovenskih planincev pa le ni prišlo. France Kadilnik je bil dolgo časa osamljen v svojem planinstvu. Vrhove sta načrtno in posamezno osvajala dr. Henrik Tuma in dr. Julius Kugy.

Leta 1872 je dal kaplan Ivan Žan pobudo za ustanovitev družbe Triglavski prijatelji. Zgradili so celo kočo na Prodih in vzdrževali pot na Triglav. Vendar oblasti društva niso odobrile, kaplana Ivana Žana so premestili in s tem je ideja o združenju zopet propadla.

Do ustanovitve Slovenskega planinskega društva je prišlo šele leta 1893. Njegovo delovanje se je hitro širilo z ustanavljanjem podružnic. Tako je bila leta 1904 ustanovljena tudi Idrijska podružnica. Članstvo v SPD je vsako leto naraslo približno za petino.

Ljudje so imeli planince še zmeraj dostikrat za norce, sploh, ko so jih videli s šopki gorskega cvetja za klobuki in s palico vračati se s hribov domov.

Prva vpisna knjiga na Javorniku iz leta 1874

Od kod potem poznavanje Javornika, hriba z obrobja Trnovske planote, vrha 1242 m visoko nad morjem, oddaljenega od visokih gora. Kaj je privabljalo ljudi nanj?

Deloma nam lahko zanimanje zanj objasni opis Javornika, ki ga je, sicer kasneje, spisal Makso Pirnat, in je bil objavljen v Planinskem vestniku leta 1905.

»Nočem tu obširneje govoriti o razgledu z Javornika. Opozarjam le, da se z njega pregleda cel venec gora, ki obdajajo našo Kranjsko, da ti z njega plove pogled v daljno Furlansko in Beneško ravnino tja do Beneških planin, velik del kršne Istre leži tu pred tvojimi očmi in lep kos Adrijanskega morja ti blišči nasproti. Parnike na morju lahko opazuješ s prostimi očmi. Pozabiti ne smemo, da vidimo z Javornika tudi Ljubljano, mater sinom slavnoznano vse dežele čast in kras«.

Začetki vpisovanja v knjigo segajo v čas, ko so v gore zahajali le redki posamezniki. Vendar je bil Javornik znan in obiskan že 20 let pred ustanovitvijo Slovenskega planinskega društva, kar lahko trdimo na osnovi:

- prvega vpisa v knjigi, ki datira z dne 29. 7. 1876. Temu vpisu kontinuirano sledijo nadaljnji vpisi;
- na prvem listu spodaj najdemo tudi vpis Franca Kadilnika, ki je bil v tistem času planinec v današnjem pomenu besede. Prav njegov vpis nam dokazuje, da je bil Javornik poznan širši planinski javnosti, kolikor je pač ta bila takrat široka.

Franco Kadilnik (1825–1908) je spadal med redke ljudi, ki so se takrat upali povzpeti na Triglav. Označili so ga tudi kot »gorskega norca«, ki je z odprtim srcem in odprtimi očmi hodil po božji naravi ter srkal v njej duševnih in telesnih moči. V svojem pla-

ninskem dnevniku je beležil vzpone v Julijcih, na Triglavu je bil kar dvajsetkrat, in vzpone v Savinjske Alpe.

Ni bil poznan le kot osvajalec naših vrhov, ampak je takratno javnost presenetil s člankom Izhod na Triglav, ki so ga 1866 objavile Novice. V članku je preprosto, vendar doživeto opisan vzpon na Triglav. Ta članek lahko štejemo za prvi slovenski planinski potopis. Kot narodnjak je za kočo na Golici prispeval vsoto 7000 kron, kar je bilo za takratne razmere pravo premoženje. V zahvalo so po njem imenovali kočo na Golici.

Poleg Kadilnikovega vpisa je na isti strani zgoraj vpis Franca Globočnika, tudi znanega planinca, vendar je ta zapis v nemščini. Na Javornik se je Globočnik povzpel še 25. 8. 1883, takrat pa je v slovenščini zapisal: »Zopet z veseljem videl krasni razgled«, njegov sin pa se je spodaj podpisal: »Franciscus Globočnik discipulus gymnasiac.«

Kadilnik in Globočnik sta ob vpisu prilepila tudi svoji fotografiji. Globočnik celo fotografijo svojega sina, ki je bil tudi prvič z njim na Javorniku.

Vpisno knjigo je imel v svoji hiši Jernej Medved, posestnik pod Javornikom. Za Javornik se je uporabljalo tudi ime Medvedov turn. Da se je odločil imeti v svoji hiši vpisno knjigo za obiskovalce, so ga k temu najbrž napeljali obiskovalci sami, ki so se na poti na Javornik ustavljali pri njegovi domačiji. Iz razpoložljivih virov ni jasno, kdo je kupil vpisno knjigo. Ob desetletnici delovanja je B. Baebler izjavil, da je knjigo pri Medvedu položil nestor slovenskih planincev Franc Kladnik.

Iz vpisa v knjigi na drugi strani pa bi lahko sklepali, da je pri vsej stvari imel prste vmes tudi sam posestnik Medved, ki je zapisal v knjigo naslednje:

»Častita gospoda!

Prosim blagovolite darovati vsak kak majhen dar, da se knjiga izplača, katera služi za upisovanje in pa za pero in črnilo. Torej prosi gospoda! Jernej Medved, posestnik, Na Javorniku dne 23. julija 1876.«

Vpisna knjiga je nekoliko večja od formata A4, s trdimi platnicami in močno vezavo, zato je še danes lepo ohranjena. V knjigi je zvezanih 35 neoštevilčenih brezčrtnih listov, ki so vsi do zadnjega popisani s podpisi obiskovalcev Javornika. Nekateri so podpisu dodali še zapis svojih doživetij ob vzponu na vrh, med drugim najdemo tudi zapis navdušenja v rimah. Zadnji zapis v knjigi nosi datum 1. 9. 1906.

Med vpisi prevladujejo slovenski vpisi. V prvih letih so se nekateri vpisovali tudi v nemščini, čeprav lahko sodimo iz imen in priimkov, da so bili Slovenci. Na Javornik so prihajali obiskovalci z vseh strani.

Po vpisih sodeč so prihajali iz območja od Ljubljane do Trsta. Obiskovanje Javornika ni bila samo domena moških, ampak so se nanj vzpenjale tudi ženske. V začetku sicer bolj poredko, proti

koncu knjige pa so ženski vpisi pogostejši. Med njimi preberemo na enajstem listu naslednjo zabeležko: »KATHINA VILHAR poštna upraviteljica iz Studenega pri Postojni sedaj bivajoča v Črni vrhu bila 15. avgusta 1890 na Javornik«. Vpisi italijanskih pristopnikov so redki. Na štirinajstem listu je zapisal svoje vtise: »Siamo arrivati sul Javornik in 2 ore da Podkraj. Tempo splendido, vista magnifica. Aldo Romanin da Trieste.«

Tisti, ki so v knjigo poleg svojega podpisa zapisali še misel, so v glavnem povečevali naravo, razgled in prijaznost članov Medvedove družine. Posebno slavonspevno se je odrezal Karol Rudolf, dijak I. gimnazijskega razreda, ki je bil na vrhu 11. avgusta 1895 skupaj z bratom Filipom Rudolfom. Karol je zložil naslednje verze: »Tam kjer naš Črni vrh stoji, Nad njim Javornik v nebo kipi, Na vrhu stolpič je kamnit, Raz njega razgled, lep, čistit, Tam z bratom svojim stala sva Naravo krasno gledala. Pri tem sva srčno klicala: Slovenski svet, ti si krasan.«

Podobnih narodno obarvanih zapisov je še nekaj. Npr. na šestnajstem listu piše: »Zdrava bodi domovina od sinje Idrije do zelenega Štajerja,« ali pa »...slovenski svet še mnogo let, Bog čuvaj te – Bog hrani te!!!« Prijaznost Medvedovih pa nam kaže naslednji zapis: »...je Medved masovnik skuhal, vsak rad še bi ga duhal.«

Čeprav so prvi listi v vpisni knjigi sčrtani tako, da je na levi strani več prostora za vpis, na desni strani pa prosto za fotografijo, so v knjigi samo štiri fotografije. Poleg že treh omenjenih najdemo na dvaindvajsetem listu še eno. Prilepil jo je Andrej Gregorec, član Slovenskega planinskega društva Ljubljana, ki se je v knjigo vpisal dvakrat, 5. 4. 1896 in 20. 9. 1896. Njegov vpis omenjam posebej zato, ker izvemo iz njega, da Andrej ni prišel na Javornik samo po planinske užitke, ampak je iz Logatca na Hrušico, nato pa na Javornik, čez Črni Vrh proti Hotedršici nazaj na Logatec markiral planinsko pot. Markiranje poti je bilo takrat, kot je še danes, pomembna dejavnost planinskih društev.

Poleg izletniške vloge je igral Javornik tudi pomembno vlogo v družabnem življenju prebivalcev Črnega Vrha. Črnovrški kaplan Jožef Kržišnik je na sedemindvajsetem listu zapisal: »17. 8. 1898 so se zbrali na Javorniku v čast Nj. Veličanstva preljubljenega cesarja Franca Jožefa I., se spominjamo 69. rojstnega dneva tudi 50 letnica slavnega njegovega vladanja. Bog živi, mnogo let našega modrega, dobrega in ljubljene cesarja.«

Z namenom počastitve cesarjevega praznika so se istega dne vpisali v knjigo tudi črnovrški gasilci. Oba vpisa nam kažeta, da je bilo takrat veliko slavje.

Prva vpisna knjiga na Javorniku nam nudi delni vpogled v razmišljanje časa zadnje četrtine 19. stoletja, ko je narodna zavest še

vedno vezana na občudovanje naravnih lepote na Slovenskem, politično zavest pa še vedno omejuje lojalnost avstrijski državi in njenemu cesarju. Zanimiva pa je tudi zato, ker je tako ohranjena ostala do danes. Knjiga je v preteklosti romala iz rok v roke. Nazadnje je zanjo poskrbel Lado Božič, ki je bil zadnji tajnik Idrijske podružnice SPD, preden so Italijani društvo prepovedali. Po drugi svetovni vojni jo je Lado Božič predal Planinskemu društvu Idrija, ta pa Arhivu, kjer je shranjena še danes.

Ustanovitev in delo idrijske podružnice SPD leta 1904

Delo Maksa Pirnata, različne družbene prireditve, društveno delo, priprava in izgradnja planinske kočice na Javorniku, druga vpisna knjiga z Javornika

11. februarja 1904 so v Idrijski čitalnici osnovali podružnico Slovenskega planinskega društva za Idrijski okraj. Ustanovni sestanek je sklical Makso Pirnat, profesor na idrijski realki.

Makso Pirnat je s svojim delom v Idriji zapustil vidno sled, zato je prav, da o njem zapišemo nekaj osnovnih podatkov. Rodil se je leta 1875 v Tustanju pri Moravčah, kjer je obiskoval osnovno šolo. Gimnazijo je končal v Ljubljani, nato pa je na Dunaju študiral klasično filologijo, v Gradcu pa slavistiko. V Gradcu je opravil leta 1902 tudi profesorski izpit. Od leta 1900 je poučeval v Idriji kot suplent, od leta 1902 pa je bil nameščen na idrijski realki kot učitelj. V Idriji se je tudi poročil z Idrijčanko Ano Lapajne. Tu se jima je rodil sin Nikolaj, kasneje znani kipar in grafik.

V Idriji je služboval do leta 1905, ko je bil premeščen v Kranj. V Idriji je živel torej le pet let, vendar je ostalo zapazeno njegovo javno delovanje na kulturnem področju. Izredno delo pa je opravil z organiziranjem planinstva na Idrijskem. V Planinskem vestniku je objavljval prispevke, ki so poročali o delu društva, in tudi opise poti na Javornik, v Lubevc in na Magdalensko goro, današnje Gore. Njegovo delo so takratni planinci nagradili s tem, da so po njem poimenovali kočico na Javorniku.

Pa se vrnimo k ustanovnemu sestanku. Na njem se je poleg 16 starih članov, ki so bili organizirani v matičnem SPD, zbralo še 26 novih. Tako je društvo ob ustanovitvi štelo 42 članov.

O ustanovitvi je poročal tudi Planinski vestnik, ki je objavil uvodni govor Maksa Pirnata. V svojem govoru je M. Pirnat opozoril na pomen planinskega društva, ki je »jelo med domačini, pa tudi med inostranci širiti prirodno lepoto slovenskega ozemlja«. Zasludimo tudi politično noto v besedah »...največja zasluga pa je, da nam je ohranilo naš planinski svet, po katerem je že iztegoval svoje prste nenasitni tujec«. Notranjsko, kamor je M. Pirnat uvrstil Idrijsko, je bilo po njegovih besedah še »pastorka slovenskih planincev«, vendar bi bilo prav te lepote pokazati širši javnosti.

Po ustanovnem sestanku so si zadali tudi naloge za nadaljnje delo. Že takrat se je govorilo o postavitvi planinske kočice na Javorniku. Izdelani so bili že celo načrti za kočico, izdelal jih je Karel Svo-

boda, takratni c. kr. strojni in stavbni nadzornik v Idriji. Ostale naloge pa so bile zaznamovane poti po idrijski okolici, organizacije skupnih izletov, prirejanje potopisnih predavanj in v planinskem duhu zasnovane zabave. Izvolili so začasni odbor v naslednji sestavi:

1. Stanko Bevk, realčni profesor,
2. Jožef Koršič, c. kr. rudniški svetnik,
3. Makso Pirnat, realčni profesor (načelnik),
4. Karel Svoboda, c. kr. strojni in stavbni nadzornik in
5. Avguštin Šabec, c. kr. učitelj.

Na sestanku so prebrali in sprejeli tudi društvena pravila, ki so postala veljavna 29. marca 1904, ko jih je potrdilo c. kr. deželno predsedništvo z odlokom št. 1281. Da je delo zaživelo priča, v Planinskem vestniku objavljeno vabilo na planinsko veselico z izredno zanimivo vsebino. Ples je izredno dobro uspel.

Po ustanovnem zboru se je začasni odbor Idrijske podružnice sestel na seji 20. februarja 1904 ter sestavil vodstvo društva za dobo treh let v naslednji sestavi:

1. Makso Pirnat, načelnik in blagajnik,
2. Karel Svoboda, načelnikov namestnik,
3. Avguštin Šabec, tajnik,
4. Stanko Bevk, odbornik in
5. Jožef Koršič, odbornik.

Nadaljnje dejavnosti so bile poleg že omenjene veselice povezane še z društvenim izletom na Razpotje, kjer so se člani društva poslovili od Frančiška Časteka, ki je zaradi premestitve v Pribram na Češkem zapuščal Idrijo, in s 1. občnim zborom.

Občni zbor je imela Idrijska podružnica 9. aprila 1905 v idrijski čitalnici. Število članov je še naraslo. V času občnega zbora je imelo društvo 51 članov. Na zboru so izvedli tudi volitve stalnega odbora društva. Na predlog Dragotina Lapajnetja so soglasno izvolili dotedanje odbornike. Ti so se nato sestali 18. aprila 1905 na prvi odborni seji in sestavili odbor v naslednji sestavi:

1. Jožef Koršič, načelnik,
2. Karel Svoboda, podnačelnik,
3. Makso Pirnat, tajnik in blagajnik,
4. Stanko Bevk, odbornik,
5. Avguštin Šabec, odbornik.

Velike priprave pa so imeli člani društva z organizacijo prvega večjega izleta. Za svoj cilj so si izbrali Javornik. Vabilo na izlet je za Planinski vestnik spisal Makso Pirnat. Zaradi predstave, kako so se pred 90 leti odpravljali, si ta zapis preberimo:

»Na ta zanimivi razglednik priredi Idrijska podružnica večji izlet dne 09. in 10. julija (sobota in nedelja) in prav vljudno vabi k udeležbi v prvi vrsti Ljubljancane, pa tudi druge prijatelje planin in gora iz bližnje okolice. Izleta se udeleži tudi Vipavsko – Ajdovska podružnica. Za Ljubljancane je najbolj pripravno, da se odpeljejo dne 9. julija ob 17/26 uri zvečer z brzovlakom do

Logatca, kjer jih bodo čakali vozovi in popeljali v Črni vrh. Tam bo prijateljski sestanek v gostilni g. župana Ivana Lampeta, kjer se lahko tudi udobno prenoči. Ob dveh zjutraj dne 10. julija se odpravimo na Javornik (pičili dve uri), pridemo pred solčnim vzhodom gori, si ogledamo razgled, se pozabavamo in odpočijemo ter krenemo nazaj v Črni vrh k obedu. Iz Črnega vrha odpeljejo zopet goste vozovi v Logatec. Kdor bi bil v soboto zadržan, bi se lahko tudi v nedeljo zjutraj odpeljal v Logatec in šel od tam naravnost na Javornik. A za en dan je ta tura pri sedanjih prometnih občilih po Notranjskem prehuda in prenaporna.

Za jed in pijačo bo v Črnem vrhu preskrbljeno. Seveda se mora vedeti za število tujih udeležencev; zato naj ti blagovolijo na dopisnici naznaniti svojo udeležbo Idrijski podružnici, ki tudi sicer daje vsa pojasnila.

Na veselo snidenje dne 9. julija v Črnem vrhu in dne 10. julija na Javorniku.»

Izlet je izredno uspel. Prišlo je okoli 40 izletnikov iz Ljubljane, Vrhnike, Logatca in Ajdovščine. Največ jih je bilo iz Idrije, med njimi veliko dam. Na poti izletniki niso imeli večjih težav, le vrh jih ni poplašal z razgledom, kajti Javornik je bolj primeren za jesenske pohode, ko je ozračje bolj čisto.

Poleg veselic, organiziranja pohodov in markiranja poti pa je bilo glavno delo društva, predvsem pa Maksa Pirnata, izvedba zamisli gradnje planinske kočice na Javorniku.

Priprave nanjo in samo gradnjo lahko spremljamo iz objav, ki jih je prinašal Planinski vestnik in iz vpisov v 2. planinski knjigi, ki je bila 20. 6. 1900 v Medvedovi hiši, kasneje pa v novozgrajeni koči vse do 17. 6. 1908. Iz datumov je razvidno, da sta bili nekaj časa pri Medvedu dve vpisni knjigi.

Druga vpisna knjiga je debelejši črtan zvezek, neoštevilčen, s šivano vezavo, danes v precej slabšem stanju, kot je prva vpisna knjiga. Planinskemu društvu sta darovala zvezek Valentin Lapajne in Jan Cruden iz Idrije. Prvi vpis nosi datum 20. 6. 1900, zadnji pa 17. 6. 1908.

V glavnem prevladujejo slovenski vpisi. Med njimi zasledimo opazko, ki z zapisom ošvrka Slovenca, ki se je v knjigo vpisal v nemščini: »...škandal za onega demokrata, da piše nemški«.

Prvotno so imeli namen postaviti kočico tik pod vrhom Javornika na majhni ravnini, 20 minut oddaljeni od Medvedove kmetije. V bližini je tudi izvir studenca. Za nakup zemljišča so se dogovorili s posestnikom Medvedom. Ogromno govora o gradnji je bilo na sejah 10. in 20. februarja 1905. Predložen je bil nov načrt, ki ga je narisal Ivan Felc, stavbni mojster iz Črnega Vrha. Za osnovo je vzel načrt takratne Oražnove kočice na Črni prsti. Koča naj bi imela dva prostora, vežo in glavno sobo z naslednjimi merami: veža: dolžina 6,2 m, širina 4,3 m, višina 2,2 m, v njej bi bil prostor tudi za ognjišče;

glavna soba: dolžina 6,2 m, širina 4,3 m višina 2,2 m; tu naj bi bila ležišča. Zanje bi bilo namenjeno tudi 1,5 m visoko podstrešje.

Načrt je predvideval, da bodo kočo zaradi varnosti pričvrstili z železnimi vrvmi na zidan podstavek. Kočo so nameravali v celoti izdelati iz lesa že v Črnem Vrhu, nato pa bi jo po delih pripeljali na Javornik. Narejen je bil tudi predračun. Za zidarska, tesarska in mizarska dela ter material so predvidevali 1127 kron in 56 ur. Delo so zaupali Ivanu Lampetu, takratnemu županu v Črnem Vrhu in stavbnemu mojstru Ivanu Felcu, ki je pripravil načrt. Ker za izgradnjo in opremo koč družstvo ni imelo dovolj denarja, se je za pomoč obrnilo tudi na svoje člane. Nekateri so se odzvali z denarjem, kot je to storil neimenovani darovalec iz Ljubljane, ki je prispeval 5 kron. Anton Jelenc in Frančišek Mlakar sta prispevala nekaj kuhinjske opreme, Ferdo Gostiša iz Idrije več kosov posteljne opreme in Frančišek Oswald iz Idrije štampljko za kočo. Darovalcev je bilo še več.

Kot smo že zapisali, so prvotno želeli postaviti kočo tik pod vrhom, nazadnje pa je obveljalo, da zgradijo kočo le dobrih 40 korakov stran od Medvedove hiše. Razlogi za to odločitev so bili bolj zatišna lega in bližina Medvedove hiše, ker bi Medvedova

družina s tem lažje postregla obiskovalce. Pogodbo o nakupu zemljišča so podpisali 21. maja 1905 in to zabeležili tudi v vpisni knjigi.

Za zemljišče je plačalo društvo 60 kron. Prostor je bil majhen, v izmeri 150 m². Nato so dela naglo stekla. Iz vpisne knjige je razvidno, da sta že naslednji dan po sklenitvi pogodbe o prodaji zemljišča prišla na Javornik Ivan Felc in Ivan Lampe. Odmerila sta prostor, kjer naj bi stala bodoča koč. Opravljeno delo sta zabeležila tudi v vpisno knjigo.

Koč je očitno stala že pred 11. julijem 1905, ker najdemo v vpisni knjigi zapis: »...so se prvič oddahnili v novo postavljeni koči.« Spodaj je podpisan Makso Pirnat in še trije drugi. Prvič se pojavi v vpisni knjigi tudi risba koč. Takih je v knjigi potem še nekaj.

Če sledimo vpisom v vpisni knjigi, najdemo zapisnik o tehničnem pregledu koč na Javorniku. Sestanku je takrat predsedoval Ivan Lampe, kot izvedenec pa se je spodaj podpisal Valentin Šemrl. Njihove ugotovitve so bile naslednje: Stavba odgovarja načrtu,

Vpis o sklenitvi kupne pogodbe

Vpis o odmeri prostora za postavitev koč

čprav se graditelj ni držal načrta v celoti. Ocenili so, da je koča narejena solidno. O stopnicah, ki vodijo v kočo, so menili, da bodo svojo trdnost pokazale preko zime. Ker koča z ničimer ni posegala na tuje zemljišče, so odločili, da jo lahko izročijo prometu. To je bilo sklenjeno 20. avgusta 1905. Konec avgusta so v kočo pripeljali pohištvo. Takrat se je v njej tudi prvič kuhalo in spalo.

Ob zapisu teh dogodkov se prvič pojavi tudi odtis žiga ovalne oblike z napisom Javornik nad Črnih vrhom 1242 m.

Vendar prave uradne otvoritve koče še ni bilo. Sodeč po vpisih v vpisni knjigi, so na Javornik stalno prihajali izletniki, ki so se navduševali nad novo kočo.

Eden izmed njih je poskušal postati še višji in je 1242 metrom n.m.v. z zgraditvijo kamnite piramide dodal še poldrugi meter. V knjigo pa je zapisal: »...sem zložil 1,5 m visoko piramido iz kamena na vrhu Javornika in tako omogočil vsem pritlikavcem

krasen razgled na vse strani, velikanom pa, da dosežejo višino 1250 m...« Zraven je piramido tudi narisal.

Otvoritev koče na Javorniku je društvo napovedovalo na svojem občnem zboru 28. 1. 1907. Društvo je štelu takrat 60 članov. Na občnem zboru so poročali, da so zaključili leto 1906 s primanjkljajem 300 kron. Ta primanjkljaj je deloma ustvarila gradnja koče na Javorniku. Ker je Ivan Lampe, posestnik iz Črnega Vrha, velikodušno odpustil 67 kron za plačilo, ki mu ga je bilo društvo dolžno, 20 kron pa še podaril, je bil primanjkljaj v resnici manjši za 87 kron. Za to dejanje se mu je odbor PD javno zahvalil in to objavil v Planinskemu vestniku.

Uradna otvoritev koče je bila 4. avgusta 1907, ob 10. uri dopoldan. Kočo so za to priložnost primerno okrasili. Pred njo so postavili dva mlaja, na katerih sta vihrali slovenski trobojnci. Prav tako je vihrala trobojnica z vrha koče, ki je bil še dodatno okrašen z zelenjem.

Dan pred otvoritvijo je kazalo, da vreme ne bo najbolj naklonjeno napovedani slovesnosti. Pihal je močan severnik, ki pa je oblake razpihal, in 4. avgusta je zasijal lep poletni dan.

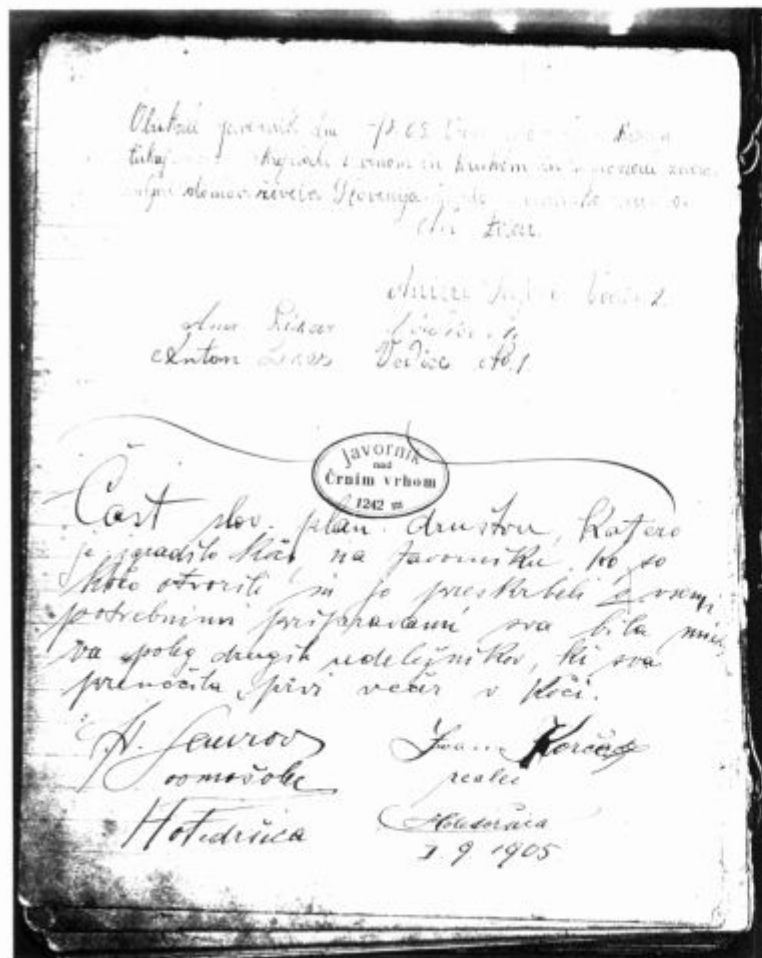
Največ prisotnih na otvoritvi je bilo iz Idrije. Prišli so tudi zastopniki drugih planinskih društev. Otvoritev se je udeležil tudi Makso Pirnat, ki je tedaj živel v Kranju. Najprej so kočo blagoslovili. Ta cerkveni obred je opravil Josip Pravhar, kaplan v Črnem Vrhu. Nato je sledil pozdrav načelnika Idrijske podružnice Vaclava Helmicha, c. kr. poštarja iz Idrije. Posebna čast pa je šla prof. Maksu Pirnatu, ki mu je zbrana množica trikrat vzneseno zaklicala živio. Veličino trenutka so povečali trije mogočni streli iz manjših topičev.

Obiskovalci Javornika pa so svoje vtise tistega dne zapisali tudi v vpisno knjigo. Frančišek Rupnik iz Mrzlega Loga je vzkliknil: »živijo planinsko društvo!«, Pepca Mikuž in Marija Habe, ki sta prišli iz Črnega Vrha, sta sicer zamudili slovesnost, vendar sta se dogodka zelo veselili. Ivan Rupnik je zapisal, da je bil na vrhu na dan slovesne otvoritve. Pil je rujno vince, nekaj tudi na zdravje g. Pirnata.

In nazadnje naj omenim še vpis topničarjev, najbrž tistih, ki sta ob otvoritvi streljala iz topičev. To je bil predstrellec Josip Leskovic iz c. kr. topničarskega polka n. 4, 8. kompanija. Zraven vpisa je skiciral top, pod skico pa je vpis še drugega, ki je dopisal: »...še celih 12 mesecev, pa odložim vojaško obleko.«

Po otvoritvi so se izletniki razkropili na vse strani. Največ jih je odšlo na vrh, od koder je segal pogled vse do morja.

Vsi prisotni so bili mnenja, da bo Pirnatova koča na Javorniku gotovo ena najbolj obiskanih koč, ker je dostop lahek, razgled pa se lahko meri s tistim z visokih gora. Ker so dobili Medvedovi koncesijo za strežbo v koči, se ni bilo bati, da bi obiskovalci odšli domov žejni in lačni.

pot vse do Črne gore, dva pa sta bila celo na vulkanu Vezuv v Italiji.

Tudi planinske veselice so bile še vedno popularne. To je bil pomemben družabni dogodek, ki je v planinsko blagajno prinesel marsikatero krono.

Posebno uspešna je bila planinska veselica 17. februarja 1912 v gostilni Pri črnem orlu v Idriji. Na to prireditev nas spominja tudi ob tej priložnosti izdana planinska razglednica, dopisnica, kot so jo takrat imenovali. Dopisnico je založila Idrijska podružnica SPD, natisnili pa so jo v tiskarni Hinko Sax v Idriji.

Na dopisnici je upodobljen stiliziran motiv treh vrhov, s planiko v ospredju. Spodaj je verz Otona Župančiča in pod črto zapis: »V spomin na planinsko veselico Idrijske podružnice SPD dne 17. februarja 1912.«

Naval na veselico je bil tak, da je marsikdo ostal pred vrati, ker gostilna ni mogla sprejeti vseh željnih zabave.

Prostore gostilne so s kulisami spremenili v planinsko krajino z Vodnikovo kočo. Med »sprehajanjem« po planinski krajini so postregli s kavo in čajem, kupil si si lahko prvo številko humorističnega časopisa Kozji repek ali pa si svojim na planinski pošti oddal dopisnico s pozdravi, ki si jih napisal na zato izdanih dopisnicah (razglednicah). Na pomembnost plesa kaže tudi prisotnost takratnega župana Strausa, realčnega ravnatelja dr. Bevka in predstojnika Idrijske rudniške direkcije dvornega svetnika Billeka.

Prirejanje izletov in planinskih veselic so bili dogodki, ki so povezovali med seboj člane različnih podružnic. Na že omenjenem izletu v Gorico so navezovali stike z Goriško podružnico, ob izletu na Čaven so se srečali s člani Ajdovsko-Vipavske podružnice, na planinski veselici so bili tudi člani Cerkljanske podružnice.

Zaznamovanje poti je obsegalo ohranjanje že označenih poti in markiranje novih poti s postavljanjem posebnih kašipotnih in informativnih tablic. Iz tega časa je postavitve tablice na Ledinskem Razpotju. Na tablici je napis, da poteka tu razvodje med jadranskim in črnomořskim povodjem.

Med stare poti je vsekakor sodila pot na Javornik in k Svetim Trem Kraljem. Na novo pa so markirali poti proti Jelenku nad Spodnjo Idrijo, iz Bele na Tisovec in naprej na Magdalensko goro, kot so takrat imenovali Gore, vse do Sivke nad Ledinami. Jelenk je postal zanimiv zaradi svojevrstne flore, predvsem z endemitom kranjskim jegličem (*Primula carniolica*). Na pobočjih Jelenka pa raste tudi avrikelj (*Primula auricula*). Tako je tu nastal naravni križanec med avrikljem in kranjskim jegličem, ki je bil najprej odkrit prav na Jelenku in ga zato imenujemo tudi idrijski jeglič (*Primula x venusta*).

Delo je bilo v tem času uspešno tudi zaradi delovanja Baltazarja Baeblerja, ki je bil najprej blagajnik, nato pa načelnik društva (v letih med 1912 in 1913). Baltazar Baebler je bil leta 1905 ime-

novan za profesorja na mestni realki v Idriji. To službo je opravljal vse do leta 1914, ko je bil vpoklican v vojsko. Njegovo delo je vidno tudi v Planinskih vestnikih, ki so objavljali njegove prispevke o delovanju društva. Širšo planinsko javnost pa je seznanjal tudi z možnostmi izletov v idrijski okolici, kot npr. na Jelenk in na Cajnarjev vrh, kot so takrat imenovali Mrutni vrh.

Uspešnost društva se kaže tudi v naraščanju članstva. Leta 1912 je štelo društvo že 100 članov, leto kasneje še pet več.

Poleg že naštetih dejavnosti je društvo širilo svojo dejavnost tudi na področja, ki niso bila samo planinska.

Poleg že omenjene dopisnice, izdane ob planinskem plesu, je društvo založilo in izdalo še dve razglednici. Eno z motivom Pirnatove kočice na Javorniku, drugo z motivom Matjaževih kamer.

Posebej pa je treba omeniti sankanje in drsanje v zimskem času. Sankali so se na cesti Idrija–Kovačev Rovt. Za to so morali dobiti posebno dovoljenje idrijske in dolske občine. Da je bila to pomembna dejavnost, je razvidno iz poročila o občnem zboru, na katerem so poleg standardnih volitev upravnega odbora izvolili tudi poseben odbor za sankanje. Na sankališču so opozorili s posebnimi tablicami na mestni hiši in na hiši Pr' Krapš' Pod gorami. S sankališčem so imeli težave in deželno glavarstvo je sankanje na cesti Idrija–Kovačev Rovt prepovedalo. Z dovoljenjem gozdnega oskrbnitva so se nato sankali v Slanica.

Na drsališču, ki je bilo na mestu, kjer je danes nogometni stadion, je društvo na lastne stroške napeljalo električno napeljavo za osvetlitev drsališča. Društvo si je urejalo tudi manjšo knjižnico, v katerih so hranili izvode Planinskih vestnikov in knjige s turistično vsebino.

Nekaj posebnega pa je moral biti skioptični večer, na katerem sta brata Kunaver iz Ljubljane prikazovala slike iz Julijskih Alp in Kamniško-Savinjskih Alp.

Posebne načrte so imeli z urejanjem še ene naravne lepote idrijske okolice – Divjim jezerom. Deloma so dostop do Divjega jezera od sprehajališča Na rakah čez Idrijo omogočili z zgraditvijo nove 18 metrov dolge brvi. Okoli jezera so želeli popraviti pot, jo na nevarnih mestih zavarovati z železno ograjo in postaviti nekaj klopi za posedanje ob jezeru. Pri načrtih jih je podprla uprava rudnika, ki je na c. kr. ministrstvo za javna dela naslovila prošnjo, da dobi društvo potrebni material zastonj.

In če mislimo, da je osveščanje ljudi o ohranjanju narave današnja moda, se motimo. To je bila naloga že takratnih planincev. B. Baebler je v planinskem vestniku leta 1914 zapisal:

»Kakor znano ima Idrijska okolica krasno planinsko floro. Posebno se v tem odlikujejo Jelenk, Divje jezero, Šlosarjevi Robovi, Ledine. A če bo šlo tako dalje, bomo kmalu postavljali spomenik na onem kraju, kjer je rasla zadnja redka primula. Otroci in tudi odrasli Idrijčani trgajo in rujejo namreč cvetlice v tolikšnih množinah, da bo v nekaj letih vse uničeno. Primulae

auriculae npr. ne vidiš več drugje kakor v nedostopnih krajih, visoko v skalah. Še težje je dobiti Primulo venusto. Cenimo in ne uničujmo lepih planinskih cvetlic, ki so že marsikaterega tujca privabile v naše kraje!»

Za 12. julij 1914 je Idrijska podružnica SPD napovedala praznovanje desete obletnice svojega delovanja. Obletnico naj bi obeležili z veliko planinsko veselico s priložnostnim programom v Ljubevču.

28. junija 1914 je v Sarajevu Gavrilo Princip ubil avstrijskega prestolonaslednika in »veliki« so dobili povod za spopad med seboj. Začela se je I. svetovna vojna, ki je prekinila tudi delovanje planinskega društva.

OPOMBA:

V tekstu se pojavlja zapis imena Črni Vrh različno; Vrh bo pisan z malo ali veliko začetnico. Po novem Slovenskem pravopisu iz leta 1990 se piše drugi del večbednega naselbinskega imena z veliko začetnico. Kadar pa je v tekstu citiran vir izpred 90. let, je uporabljen zapis, kot so ga rabili takrat – Črni vrh.

LITERATURA:

1. Deržaj, M., Planinski pozdrav. Ob 100-letnici ustanovitve Slovenskega planinskega društva. Založba Mladika, Ljubljana, 1993.
2. Primorski slovenski biografski leksikon. 12. snopič. Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 1986.
3. Primorski slovenski biografski leksikon. Goriška Mohorjeva družba, Gorica, 1974.
4. Stojin, T., Oris zgodovine planinstva. Planinska založba Slovenije, Ljubljana, 1978.
5. Wraber, T., Sto znamenitih rastlin na Slovenskem. Prešernova družba, Ljubljana, 1990.

VIRI:

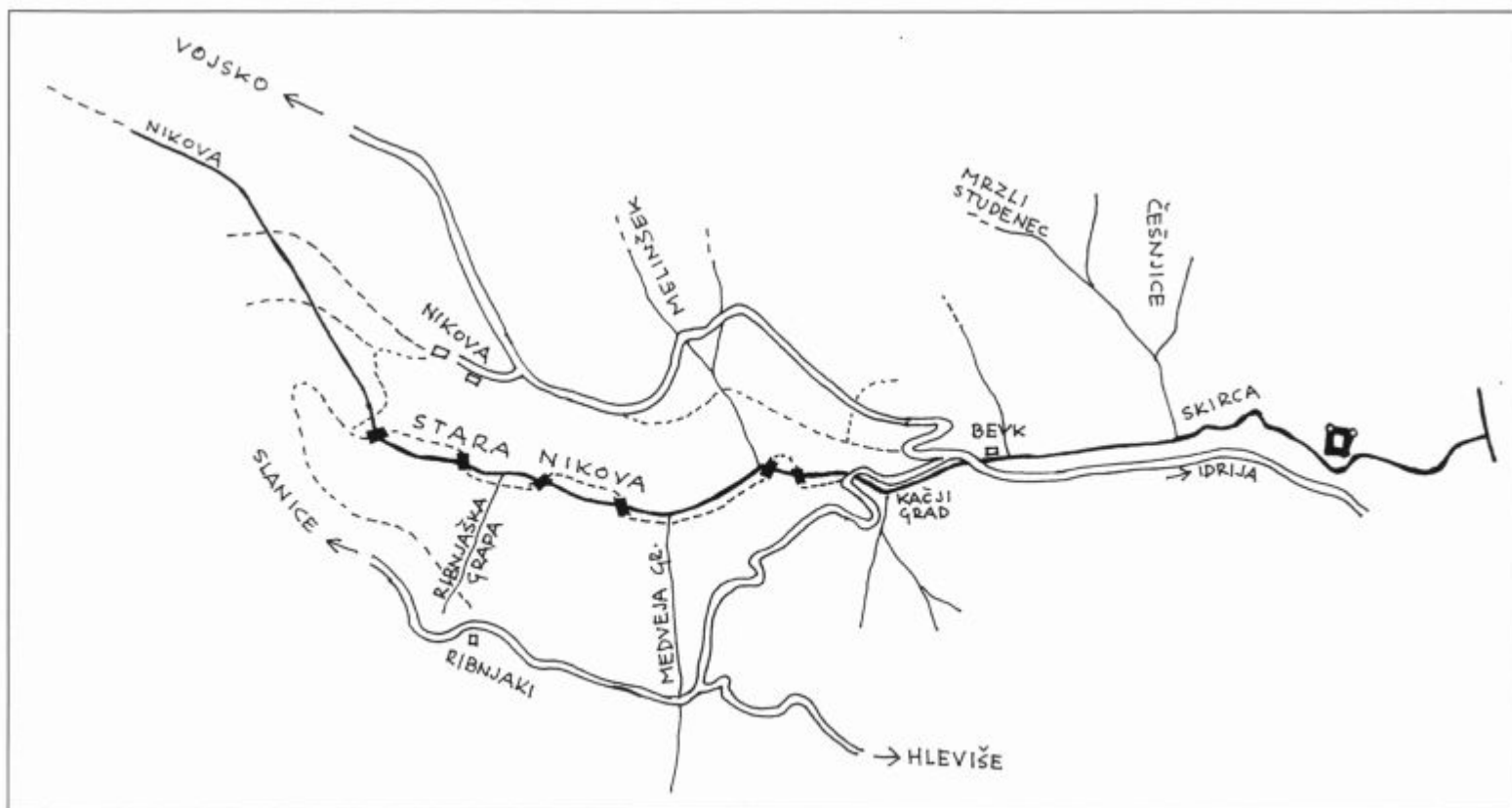
1. Jeram, J., Tipkopis, Ob stoletnici prve planinske vpisne knjige, priložnostni govor, Javornik, 8. avgust 1976.
2. Planinska razglednica. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, arhivska enota 7.
3. Planinski vestnik za leto 1902, 1903, 1904, 1905, 1907, 1911, 1912, 1913, 1914. Glasilo Slovenskega planinskega društva, Ljubljana.
4. Pravila podružnice SPD za idrijski okraj s sedežem v Idriji (z načrtom planinskih poti Idrijska Bela – Otlica), fond Planinsko društvo Idrija 1876–1968, arhivska enota 2, 1904.
5. Vpisna knjiga. Javornik 20. 6. 1900 – 17. 6. 1908, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, arhivska enota 5.
6. Vpisna knjiga. Javornik 29. 7. 1876 – 1. 9. 1906, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Oddelek v Idriji, arhivska enota 4.

RAFKO TERPIN

Ne bi se moglo reči, da je Kočevšje kakšen strašno izrazit prehod ali preval. Mogoče bi rekli, da se tod planota spogleda z dolino ali morda, da se s Kočevšja dolina Vojskarjem dobrika. Kraj je brezhibno čeden in odprt. Grapar na Kočevšu (948 m) takoj pozabi, kako ga je nebo še pravkar stiskalo.

Vrh klanca se znajdemo na asfaltiranem križišču. Na zahod se odmika vojskarska cesta, na jug se gre v Čekovnik in navzdol (na vzhod) seveda v Idrijo. Če gledamo proti mestu, je dolina pod nami jasno obrisana z grebenoma: Levo so Kaponejce, ki se čez

Požgane, Rejcov grič (877 m), Lebanovše in Lešnik (516 m) naglo približajo Skirci in mestu. Desni slaniški greben teče čez Blaškovo senožet (915 m), Hleviške planine (908 m), Kodrov rovt (cca 750 m) in Kacijanovec v Riže ali kar na Vojskarsko cesto. Zakaj se k severu obrnjeni gozdovi imenujejo Slanice, je opazno predvsem v pozni jeseni, ko več kot pol dne čmijo v ostrem hladu – mnogokrat srebrno obeljeni. Po dnu doline teče (ali pa ne) hudourniški potok Nikova. Za kakšnih šest kilometrov ga je. Smer: zahod–vzhod, precej gladka. Širok ovinek dela le pod zaselkom

Nikova. Nekoliko oplete tudi skozi Idrijo in tik nad njo. V mestu ima povprečni letni pretok $0,5 \text{ m}^3/\text{sek}$, ob velikih vodah naraste do $70 \text{ m}^3/\text{sek}$ (IR, 1.6, 3/60).

Namenjeni smo noter v grapo. Po Nikovi. Na idrijski strani Kočevša (vzhodni) na višini 845 m izvira naša »mestna voda« (Izvir št. 1203). V okolici je gozd res strm, vendar ni prepaden. Najvišji izvir v strugi (Pod Kočevšem I.) se kaže že na višini 910 m. Slab je, večkrat preprosto suh. Tudi izvir št. 1331 (Za vrhom, 875 m) ni kaj posebnega. Mimo njega se da spustiti v dno do glasnega izvira Nikove. Njen pretok zelo niha. 1968. leta je bilo zapisano celo 15 ali 20 litrov na sekundo. A? To ti je bilo nekaj! V hudi suši jo vednar pobere. 18. junija 1994 je iz podornega gruščca kar prijetno žuborelo. Tudi glavna grapa navzgor proti Kočevšu je bila mokra. Vtisnilo se mi je, da voda mora biti stalna. Male črne pupke in postranice sem videl v njej. Po morda tridesetih metrih je voda izginila. Prvič. Požugal sem ji kar naglas: A taka boš? – Le kdo bi se mi režal v smrkavi divjini.

Odpravim se navzdol. Oba bregova sta vražje strma in grda. Raje ju gledam. Pretežno bukev. V drasteh precej nagoja. Grapa je lahko prehodna. Čez manjše stopnje je vodo videti, drugače pre-rada mrka. Repuhov otoček. Gnijoča debela. Prvi tolmunček ocenim na $2 \times 2 \text{ m}$. Tudi vse naslednje bi se dalo preskočiti. Tod imajo vodarji registriranih pet izvirov (od 2070 do 2074). Ob veliki vodi bi jih verjetno opazil. V strugi se pojavijo prav lepi rdeči in ploščati apnenci, plasti zelo jasno padajo na jug. Vode je nekaj več. Tudi padec je izrazitejši. Smer preveč ne opleta. Ostanke ravnice stezice tik nad vodko. Stara kopišča. Kakšne štiri metre visok balvan, skoraj v dnu. Močno opazen. Spet stezica po desni. Dno se nekoliko pretegne. Nikova je, se zdi, pridobila kakšen liter, prijetno zgovorna je. Človek – posebej, če je sam, mimogrede kakšno skladi. Grapa z živahno tekočo vodo kratko zaključka, bregovi so večkrat živo prislinjeni k hladnemu praelementu. Potlej se v desno dvigne opuščena in tudi zasuta vozna pot. Pogledam natančneje, da, nad mano je očitno že davno zbledela mala Podobnikova senožet. Precej leskovja bi moral obri-sati, da bi si jo bilo mogoče bolje predstavljati. Vendar je tod do slaniške ceste še danes kar lahek dostop.

Voznik pa skoči čez Nikovo. Tu je moral biti svojčas mostič, videti je zidišče, na katerem je visel.

Kolovoz, ki uhaja zložno po levem bregu, preseka in nekoliko odnaša skalnat hudournik. Luknja v gladki poti je vse do nikovških hiš edina ovira na senčni poti skozi gozd.

Nikovški grunt je pred 1941. letom obsegal preko 80 ha sveta na obeh straneh potoka Nikova. Danes sodijo v naselje Nikova naslednji domovi:

- Čekovnik št. 1., lastnik Štefan Podobnik,
- Čekovnik št. 2., stara hiša z letnico 1864 na klesanem portonu (Zdravko Šinkovec),

- Čekovnik št. 3., nova hiša Erjavčevega Silvija (na prostoru predvojne podružnične šole),
- Čekovnik št. 3A, nova hiša Erjavčevega Marjana,
- Čekovnik št. 4, stara hiša (Mirko Štucin),
- Čekovnik št. 4A, hiša v gradnji (Mirko Štucin),
- Čekovnik (?), hiša v gradnji (Jože Podobnik),
- nekaj let star vikend pod Peskovim gričem (Ivan Podobnik),
- 1980. leta vseljen vikend Antona Lampeta (prej mlin).

Vendar se držim vode. Pod dvometriskim slapičem in pod mojim voznikom je še kar krepko ukleščeno kamnito ogrodje starega mlina ($3 \times 3 \text{ m}$). Domnevam, da je bila voda napeljana na kolo po lesenem žlebu izpod slapiča v dolžini kakšnih 20 m. Po starosti drugi nikovski mlin je bil ob koncu 2. svetovne vojn že sesut. Zanimivo je, da je bila voda izpod mlinskega kolesa izkoriščena še enkrat. Tekla je po še danes dobro vidnem obzidanem kanalu vsaj 50 m metrov daleč v prav tako obzidan bajer nepravilne štirioglate oblike ($2 \times 15 \times 4 \times 15 \text{ m}$, globina 1 m). Nekaj metrov pod ohranjeno gradnjo, iz katere vendarle raste za laket debel jesen, preperevajo ostanke lesne žage. Naprava namiguje na bližnjo vozno pot in res je tu, precej sveže preorana se v blagem klancu spušča iz nikovškega zaselka. V lesove, v Malo in Veliko nikovško senožet na desnem bregu skoči bolj vihravo.

Voda ima tod še stalen tok. Še kakšnih 100 m ga bo. Če se vzpenjaš po grapi navzgor, ti obilje vodnih alg in značilen poletni duh vse razloži.

Ko se struga nekoliko razširi in poravna, se v prod umakne tudi voda. Iz slaniške strani se spušča nekaj pritokov, ki so v spodnjih delih večidel zasuti in tudi zašarjeni.

Nova in malo rabljena pot se prikaže od hiš sem. Obrobje marosnih travnikov sili zdaj tesno k vodi, a ta se potem, ko je spet nehala biti ponikalnica, vsa nagla stisne v grde in z naplavljenim zatrpame nerodne ožine, tudi kratke skoke. Tik pod grmovjem in deloma gozdom najdem nad vodo tekočo, večkrat prekinjeno in zaraščeno stezo, ki me mimo kopišč kmalu pripelje do prehoda pod Nikovo (zaselek). Tu nekje je pod kopiščem stal prvi nikovski mlin (Pred Šinkovci so na gruntu vladali Pivki). Moral je biti še globoko iz prejšnjega stoletja.

Spodnjim košenicam stare posesti pravijo »Pod Rovtom«. V gozdiču ob njegovem spodnjem robu poje nekoliko močnejši izvir (št. 1316). Mimo njega se dvigne in zaključka dobro znani kolnik. Namenil se je k hišam mimo Bajerja (izvir št. 1206, pretok do $5 \text{ l}/\text{sek}$). Ob Bajerju je po spominu domačih še 1947. leta trdno stal, cel in ohranjen, najmlajši od treh mlinov. V njem je zadnja mlela Marija Podobnikova, vedo povedati. Danes stoji na njegovem prostoru Lampetov vikend. Okolju precej neškodljiv, bi dejal.

Geologi vedo, da je kmetovanje v Nikovi omogočil precej zapleteno grajeni nariv z imenom »Kanomeljska vmesna luska«, ki sega

ob grapi navzgor vsaj do Podobnikove senožeti. Nujno je bilo, da so se v njegovi kamninski pisanosti rodili mnogi izviri.

Kolovoz, ki zanesljivo pripelje do hiš v Nikovi, ima drugi konec udelan čez hudourniško strugo Nikove (tod zaradi več pritokov zmeraj mokro) na Malo ravan (danes v visokem gozdu ležečo tihoto) in zlagoma naprej k pravljici sredi gozda, ki ji običajno pravimo Ribnjaški v Slanicah. Pred drugo vojno je sredi jase stala lesena brunarica, last gozdne uprave. V njej je močna Tušarjeva družina težko tolkla skozi življenje. Oče je bil cestar (zuogar), na skrbi je imel slaniške poti. Povrh je v dveh okroglastih bajerjih pod cesto gojil postrvi, za prodajo seveda. Zanje je iz idrijske klavnice v sodčku prinašal živalsko kri. Izvir v bližini bajte je zagotavljal stalno in dobro vodo. V hiši so celo točili vino »čez ulico«. Ob nedeljah so Idrijčani radi prihajali na kozarček. Bajto so med vojno požgali Italijani, Tušarjevi so tedaj našli prvo zatočišče na senu pri Bevkovih. Današnjo, občudovano in hvaljeno hišico je na zgledno urejeni jasi pred leti srečno postavil Milan Mohorič – Krekovec (Dolga leta je z družino vred živel na Krekovšu). Ribnjaški izvir s kar stalnim pretokom med štiri in sedmimi litri na sekundo so leta 1983 zajeli za mestni vodovod. Kotanji obeh bajerjev sta še opazni, le Ribnjaški potok se je izsušil. Od zajetja vodi gozdna cesta še daleč skozi slaniške gozdove. Z nje se odcepita dve dobri stezi, ena na slaniški graben in druga privede tako rekoč na Kočevše. Še to: Na njenem zahodnem koncu je stala še ena lesenjača, ki jo je okrog 1970. leta podrl že dolgo pokojni Bevkov Tone.

Naj se s pomladno mislijo vrnem na Malo ravan. Tam je mogoče v začetku maja videti naslednje prebivalke gozdne podrasti: čemaž, repuh, lovorolisti volčin, mačkove očke (strokovno – spomladanska torilnica), progasti kačnik, volčič, peterolistno in deveterolistno konopnico, poganjajočo glistovnico, kalužnico, nekaj višje celo šmarnico. Zavarovano tiso se da občudovati ob slaniški cesti in ponekod v soteskah.

Vrnimo se v grapo. Mislim, da se tu izpod nikovškega Rovta začenja slikovita soteska, ki ji Idrijčani pravimo – Stara Nikova. Konča se blizu Bevka z vstopom na slaniško cesto. Vsa grapa je oblikovana v tektonsko izredno pretrem spodnjem in zgornjem krednem apnencu.

Vozna pot po Stari Nikovi (včasih bi rekli – cesta) je bila trdna in povsod oprta z močnimi kamnitimi škarpami. Nagajali sta ji pač Ribnjaška in Medveja grapa, kadar sta bili preveč vodnati. Pozimi jo tudi danes tu in tam zatrpajo snežni plazovi, ki jih kakšno leto izcedi šele v maju. Zaradi ozkosti skalnate soteske je pot domiselno speljana po obeh bregih. Nekdaj se je čez vodo pelo šest mostov, danes le pet. Šest mostov izpred druge vojne so namreč minirali partizani, nakar je bilo treba težke traverze pripeljati v mesto, kjer so jih naravnali, da so bile spet uporabne. Po vojni so bili mostovi lepo obnovljeni, vsi razen zadnjega. Ta šesti, če štejemo po grapi navzgor, je bil zasidran že pod Rovtom. Ležišče je v skali še videti. Zaradi manjkajočega mostu pot po

Medveja grapa, 1988 (Foto: R. Terpin)

1945. letu ni bila več povezana skozi nikovski zaselek na vojskarsko cesto in tudi ne v Slanice. O smiselnosti take obnove se je torej moglo razmišljati!

Pod manjkajočim mostom žvrgoli na dan prijazen izvir (št. 1314). Del grape in ceste ob njej je tod dokaj raven. Struga se kmalu osuši, voda si je v njej našla globljo pot. Z leve, izpod vojskarske ceste je znanih šest manjših izvirov, nekateri od njih se pahljačasto razlivajo na mojo pot. Vsi imajo pretok kvečjemu 1 l/sek. (št. 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 1316). Do dna struge sežejo tudi ploščati rjavi apnenci.

Skozi bukovo hosto se je skrilo sonce in brez vode je struga oglušela. Mračno je. Potem se s slaniške strani prav do poti spotegnene nenavaden jezik smrekovega gozda. Gnili in ves zelen je peti most. Skoraj pod njim se grapa spusti v skokoviti in s skalnatimi kladami naložen klanec. Desno se odcepi prijetna stezica k Ribnjakom. Sredi klanca se pridruži Ribnjaška grapa. Pred zajetjem njenega izvira (1983) je bila vsa živahna in stalno vodnata. Po pripovedovanju prof. Marije Bavdaževe je bila tedaj neverjetno bogat biotop raznovrstnim rastlinskim in živalskim organizmom. Kako je neki zdaj, ko je komaj še mokra? V svojih delavnih letih ji je uspelo odnesti lep del staronikovške ceste s škarpo vred. V klancu pod potjo je oblikovala prelep, pod skalo stisnjen tolmun, slapič in brzice do ozke soteske na ravnem. V že nekaj let suhem tolmunu so svojčas živele zadnje bolj glavate in repate postrvi (zadnje – v smeri proti izviru Nikove).

Suha grapa pod klancem je posuta z debelim prodom. Večjih tolmunov sploh ni. Velik del leta se kaže predvsem globoko zasekana in izsušena soteska. Stene z leve so prepadne, večkrat vabijo s previsi, zanimivim členjenjem in kratkimi jamami. Nad njimi (tudi v desnem bregu) se dviga visok mešani gozd.

Četrti most je načet, dnevi so mu škrti. Soteska je docela skalnata. V vojnih dneh je človeku zanesljivo vzbujala občutek nenehne ogroženosti. Vendar je vsa tiha in mirna. Prelet samotne ptice se včasih zdi dragoceno darilo. Ob poti na pomlad radoživno otrasa zvončaste cvetove kranjski volčič. Ob starih snežnih plazovih je resnično najsijajnejši. Vrbje in bezeg poganjata sredi poti. Ogi-bati se je treba navaljenemu kamenju.

Pod celim tretjim mostom soteska včasih oživi, tu se ji namreč priključi najslikovitejši pritok – Medveja grapa, ki ima svoje najvišje izvire tik pod vrhom Hleviških planin (907 m). Njen izstop je veličasten. Kdaj že je zasula odtok pod cesto! Zdaj leto za letom odnaša pot in škarpo. Približno 30 m nad cesto pada v bolj skrit tolmun okrog 10 m visok slap. V neprehodni skalnati ožini Medveje grape je pravi lepoteč. Ste ga že videli? Ob veliki in kajpak glasni vodi si ga je vredno ogledati. Skale ob njem so vse obsute z rumeno dvocvetno vijolico. V bližini uspeva kosmato cvetoča medvejka, kalužnica, dosti je alpske mastnice. (tudi MALI ZALI KLOBUČEK – ASTRANTIA MINOR. Nad Melinškovo sotesko ob stari cesti se drži NAVADNO VOLČJE JABOLKO – PHYSALIS ALKEKENGI. Blizu peskokopa v Slanicah je najti redko ŠIROKOLISTNO LOBODIKO. V senožetih je zelo domača BRSTIČNA LILIJA – LILIUM BULBIFERUM, TURŠKO LILIJO – LILIUM POMPONIU občudujemo skozi gozdove prav do Kočevša. KRANJSKI JEGLIČ – PRIMULA CARNIOLICA se je ohranil visoko v desnih nikovških pritokih pod vrhom Hleviških planin).

1983. smo za mestni vodovod zajeli šest izvirov Medveje grape (vsi nad slaniško cesto s pretokom od 8,4 do 11,5 l/sek). Grapa je kljub temu – razen v suši – še vedno mokra in glasna. V sicer bolj tihi samoti Stare Nikove se zato popotnik rad ustavi in prešerni vodici kakšno reče.

A Stara Nikova v kratkem potreba vodo Medveje grape in je spet žejna. Le ob velikih deževjih teče voda za kratek čas po celi grapi sklenjeno.

Pred drugim mostom je cesta kot že večkrat prej močno poškodovana. Srečamo se s precej spremenljivim levim pritokom Melinškom. V spodnjem koncu skriva nekaj srčkano izlizanih kotlic, potem se razcepi, oba kraka se nadaljujeta nad staro in novo vojskarsko cesto. Levi krak izvira pod Brinovšem (844 m). Stara cesta je danes docela zaraščena, le trmasti ji zmore slediti iz najbližje rajde nad Bevkom, čez Melinšek do Pilda pod nikovškimi strehami. Zapisal sem si, da je bil Melinšek 2. maja 1992 moker, a je Nikova njegove solze že po nekaj metrih posrkala. 10. maja istega leta je bil suh, enako tudi 20. 9. 1992.

Do prvega mostu, ki nas spet postavi na desni breg, je dobrih 100 m. Grapa je nekoliko bolj odprta, slab gozd sega do vode, a strmine so še hude. Večji del leta se v strugi zgolj bleščijo beli prodniki, kadar ob povodnjih udarijo vode, stečejo čeznje čiste in lahke. Celo ta del staronikovške ceste, ki je bil dolgo dobro ohranjen, se na več mestih udara. V nekaj letih bo torej Stara Nikova brez mostov, pot bo marsikje sesuta, škarpe bo spodžrlo in se bodo sesedle. Prehod po grapi nikakor ne bo več tako zložen in odpočit, kakor je še danes.

Zdaj smo zunaj. Stopimo na slaniško cesto, ki v hudi rajdi zavija navzgor. Prav k rajdi se tišči ozko vjedena suha grapa. Obdarjena je z nekaj manjšimi kraškimi jamami. Najbolj znana je ona z okroglastim vhomom nekaj nad cesto, v kateri so se sredi vojnih nevarnosti skrivali Bevkovi. Povezana je s 14 m globokim breznom v skalnati divjini nad njo (Brezno v Slanicah, katastrska št. 1941).

Idrija s Smukovša okoli l. 1914 (Foto: Album dr. Papeža)

Od vstopa v Staro Nikovo do Kačjega gradu je po makadamu slaniške ceste kratek odsek. Kačji grad je vpadljiv skalnat, od spodaj precej nedostopen čok, poraščen z grmovjem, reso in slečem, pa tudi visoko v gozd segajoči sopot. Rastlinska odeja je v okolici izvirov zelo bogata. Naj naštejem nekaj vrst: MEDVEJKA (SPIRAEA), RUMENO MILJE, DVOCVETNA VIJOLICA, TALIN (THALICTRUM), ŠIROKOLISTNA TRDOLESKA, JEREBIKA (SORBUS AUCUPARIA), ORLIČA (AGUILEGIA), NAGNOJ (LABURNUM), MARJETIČASTA NEBINA (ASTER BELLIDIATRUM). PLANINSKI SROBOT (CLEMATIS ALPINA) se v tem prijetnem koticu verjetno najbolj približa mestu. V spodnjem delu ga omejuje skalnata in slikovita grapa izpod Kodrovega rovta, znan je po stalnih izviroh naše Nikove in po vodni jami (Jama pod Kačjim gradom).

Geologi se tukaj radi razgledajo. Opraviti imamo namreč z Bevkovim tektonskim oknom. (Celotna dolina Nikove predstavlja tektonsko okno, ki so ga geologi (Mlakar) poimenovali po Bevku – Bevkovo tektonsko okno.) Ob izviroh in bližnji jami je šolsko lepo videti, da leži na belih apnencih zgornje krede paleocenski – eocenski neprepustni fliš in da je na njem narinjena spodnja kreda (kot se geološko poenostavljeno reče). V strugi in ob jami se torej popotnik zlahka pouči, kako nepropustnost kamenin igraje poraja vodne izvire. Še nekaj: V dnu struge, malo nad izviri, je ob večjem balvanu okrog 1960. leta obstajal požiralnik – pravi posebnost. Jamski rov je imel po kratkem padcu obrnjen nazaj proti Kočevšu. Zdi se, da so se ob velikih vodah tam notri dogajale zanimive reči. Danes je požiralnik zasut. Načrt je spravljen v jamarskem arhivu.

Izviri pod Kačjim gradom so v grapi močna osvežitev. Mimoidoči se ob njih mora ustaviti. Ob večjih deževjih hudo narastejo, delovati začno še drugi, običajno speči. Takrat se prebudi z odvečno vodo še Jama pod Kačjim gradom. Res je kaj videti. Iz podzemeljskih zagonetk izvirajoča hladna in čista Nikova izgine v produ nad močnim zidanim jezom, za katerim hudournik srečno odlaga tone in tone peska. Podobnih jezov je do idrijskega gradu še šest. Divjost nepredvidljive Nikove kar dobro krotijo.

Pod jezom je stalen in kar globok tolmun. Pred drugo vojno so se v njem celo kopali. Danes takih junakov ni več. V globoki vodi živi nekaj plašnih postrvi, te so v vsej Nikovi zadnje, odkar smo Ribnjaški potok osušili.

Pri Bevku zakoračimo na asfaltirano vojskarsko cesto, ki z dvema rajdama hitro pridobi višino. Iz prve se odcepi že omenjena stara cesta skozi Melinšek do Pilda, iz druge so dostopne strme senožeti in njivica nad Bevkovimi strehami. Na bližnjice v motoriziranih časih hitro pozabimo. Morda kilometer višje se z asfalta zviije senena steza »Čez burf« v senožeti pod Lebanovšem. Steza poteka dobesedno po stičišču tršega spodnjekrednega apnenca in drobljivega zgornjetriasnega dolomita. Presenetljivo je, kje se je človeku zdelo najprimernejše udelati stezo. Natančno opazo-

vanje pokrajine je v zgodovini odtehtalo poznavanje geologije... Imenovani dolomit v vijugastem pasu obletava Melinšek in zaselek Nikova in ga je na desnem bregu v Slanicah spet najti. Po blagih izravninah, ki so na stičišču različno trdih kamenin sčasoma nastale, se domiselno dviga slaniška cesta, pa tudi stari voznik z Nikove v Ribnjake.

Lastniki senožeti, ki so dostopne »Čez burf«, so bili (in so še) Idričani, nekdanje predvsem knapi. Naj naštejem senožeti v smeri z Burfa proti Lešniku: Lebanovška, Zelincova (Žabja vas), Kuklnova (Riže, danes Trušnovec), Likerjeva (Skirca), Podobnikova (Vojskarska cesta), Ferjančičeva (Vojskarska cesta), Skalovcova (Pod realko) Frelihova (Grapa) in zadnja je bila gozdna. V kakšnem stanju so senožeti danes, si je najbolje ogledati v ne prehudem popoldanskem sprehodu. Nekatere od njih utegneta zgrešiti!

Bevkov most čez Nikovo je bil pred 2. svetovno vojno lesen. Najbrž 1942. so Italijani zabetonirali novega. Partizani so ga manj uspešno minirali, vse mine niso počile (1944?). Tonetove prošnje, naj ga vendar pustijo v enem kosu, niso zalegle. Nemci so škodo kmalu podprli z debelim lesom. Most je bil zaresno obnovljen po 1945. letu.

Pestro je bilo med gradnjo sedanje vojskarske ceste. V Bevkovi hiši so točili vino »čez cesto«. Po dogovoru s kletarjem so dobili vsak 21. sodček zastonj. Tudi v letih, ko so Italijani okrog mesta gradili obrambno zaporo, je bil Bevkov kot v vznožju vojskarskega dolgega klanca manj pust. Masivno litoželezno kupolo za bunker pod Lešnikom so vozili teden dni skozi Riže in po vojskarski cesti okrog Bevka. Pot iz mesta v Skirco je bila menda prešibka.

Glavna cesta proti Idriji teče po ravnem, še smrkavi mopedisti jo preizkušajo dan za dnem. Pod Kacjanovcem. Skalnati potok z njegovih strmin ima stalno vodo. (Presahne le v izjemni suši.) Tik pred klanecem, na koncu katerega se končuje gozd, je po edini skali med asfaltom in prepadom k strugi udomačeno ime »Pri robu«. V gladki ploski skali na drugi strani ceste je bolj slabo viden vklesan napis: V.UFDCIG MUOFUM GOUKU. O čem govori? Po ljudski pripovedi sem slišal o treh variantah: Tam naj bi se nekdo smrtno ponesrečil. Ali: Nekoga naj bi do smrti brcnil konj. Ali: Med gradnjo vojskarske ceste naj bi na tem mestu prišlo do nesreče s smrtnim koncem.

Klanec proti Robu so Italijani na več krajih pripravili za morebitno miniranje. Kaverna in bunkerji na obeh straneh globoko vrezane Nikove so nam nekaj običajnega. V juniju 1991. smo nanje zadnjič trpko pomislili. Pod cesto je ob neznatnem izvirčku danes zasuto zidano korito, kjer so ženske še pred 2. vojno prale perilo. Mimo korita je že odstavljena stezica čez Nikovo k bunkerju.

Grapa sama je brž pod Bevkovo štalno že suha. Oslini jo še Kacjanovski potok, nakar jo pod idrijskim gradom oživijo šele

Tomarski izviri. Le ob večdnevni deževjih ima navado zabučati s hudourniški vodami, ki se bobneče glasno spuščajo čez njene trdne jezove. Do prvega pod Bevkom je struga plitka in poleti zeleno pokrita z repuhom (lpejšje). Pod visokim jezom se grapa vglubi v hladno sotesko. Vsa senčna je in molčeča, dokler ne pride izpod krošenj. Gozd je pisano mešan, nekaj presenetljivo debelih dreves, bukev, tudi jelk je vmes. Dovolj je volčiča, konopnic in srebrenke. Od grmovnic radostita pogled medvejka in kloček. V najtemnejših zakotjih le vlažne globine se najde na kupe odvrženih stvari, ki jih nekateri cenjeni Idriščani podvečer vozijo stresat po bregu. Opozorilne table trkajo le na vest kulturno razvitih.

Pri hišah smo. Tu se začenja mesto. V dno grape posije sonce. Tik nad četrtim jezom (v naši smeri) obilje nanešenega peska in mivke zgovorno priča o levem hudourniškem pritoku iz Mehkih dolin (najbolj stalen izvir – Mrzli studenec) in izpod Češnjic. Nekaj tolmunov, slapič in v apnenčevi skali dobro vidni sledovi starejšega slapu so s poti skozi Skirco v Purfturn kar se da znani. Ob omenjenem jezu je treba omeniti dobro stezico, ki prav tam povezuje oba bregova, Vojskarsko cesto in Skirco. Hiše v tem delu mesta so sorazmerno mlade, skoraj vse so bile postavljene v letih pred 1. svetovno vojno: Podobnikova tik nad cesto (št. 573–1908, jo je postavil Tomaž Kobal), Albinova (št. 572, Podobnik. Prej Ktra Lapajne. Zgrajena 1908. leta), Leskovčeva (št. 512 – prej Bezelačka. Postavljena 1904.), Rupnikova (št. 590, iz leta 1910), Moravčeva (št. 574, zgrajena 1909.) in Ferjančičeva (št. 593, iz leta 1911). V Skirco se je mesto potegnilo že prej: Likarjeva (št. 484), je bila povečana 1905. leta, Pivkova (št. 438, danes Bizjakova), zgrajena 1890. leta in 1885. so postavili Modrjancovo (št. 425). Hiše bliže gradu in Rižem so mnogo starejše.

Kosovelova ulica, 1984 (Foto: R. Terpin)

Med 2. svetovno vojno so imeli Italijani zase Bezelačkino hišo (danes Leskovec). Stražarnica pri Bezelački in na drugi strani v Skirci, bunkerji, kaverna, žičnata ovira čez strugo, protitankovski zid med Moravcem in Bezelačko – vse to je ta del mesta močno resnilo. Dobro so si ga nedvomno zapomnili Vojskarji. Pri Bezelački je kot italijanski »tenente«² služil znani Idričan albanskega rodu – Trajko. Že tedaj je okoliškim kmetom in partizanom storil marsikatero uslugo. Po Italijanih so stražo prevzeli Nemci. Ob koncu vojne jih je zaprtost nikovške grape vse bolj stiskala, zato so na stražo raje pošiljali domobranske ekipe. Sami so varneje prenočevali pri Moravcu in pri Ferjančiču.

Nikova med Podobnikom (h. št. 573) in Žabjo vasjo nikakor ni pusta in dolgočasna. Po strmini desnega brega segajo košenice in vrtovi takorekoč do proda, a levi prepadni breg izpod Likarja (Skirca) je poraščen z malim jesenom in črnim gabrom. Še nekoliko nižje se je v levo skalnato obrežje naselila hermelika. Zdi se mi presenetljivo. Pod Albinom se grapa zaobrbe proti severovzhodu, pod Leskovcem je breg gladko odrezan, izpod Skirce pa se z druge strani skoraj v dno globeli spuščajo nekoliko svetlejšee košenice in v klanec zadegane njive. Ta bolj malo znani, a že v mesto zažrti del grape, se mi zdi rastlinsko neverjetno pisan. Naj misel potrdim z nekaj (Pravilno! upajmo) določenimi vrstami (Na ogled vabim botanike.): ČEMAŽ, ZLATICNATA VETRNIC (ANEMONE RANUNCULOIDES), NAVADNI JETRNIK (HEPATICA NOBILIS), TRPEŽNA SREBRENKA (LUNARIA REDIVIVA), BRSTIČNA KONOPNICA (DENTARIA BULBIFERA), PETEROLISTNA KONOPNICA, SALOMONOV PEČAT, KRANJSKI VOLČIČ, NAVADNO KRESNIČEVJE (ARUNCUS SYLVESTRIS), BELA ČMERIKA (VERATRUM ALBUM), JESENSKI PODLESEK (COLCHICUM AUTUMNALE), RUMENO MILJE (PAEDEROTA LUTEA), VOLČJA JAGODA (PARIS QUARIFOLIA), NAVADNO TEVJE (HACQUETIA EPIACTIS), JAJČASTOLISTNI MUHOVNIK (LISTERA OVATA), HERMELIKA (SEDUM MAXIMUM), NAVADNI KOPITNIK (ASARUM EUROPAEUM), NUNKA (CROCUS ALBIFLORUS), VEČ VRST ŠIPKOV IN VRB, MEDVEJKA, ČEŠNJA (PRUNUS AVIUM), MAKLEN (ACER CAMPESTRE), POLJSKI BREST (ULMUS CAMPESTRIS), ČRNI GABER (OSTRYA CARPINIFOLIA), NAVADNI GABER (CARPINUS BETULUS), BUKEV (FAGUS SYLVATICA), DOBROVITA (VIBURNUM LANTANA), NAVADNA IN BRADAVIČASTA TRDOLESKA, NAVADNI KLOČEK (STAPHYLEA PINNATA), KOZJA ČEŠNJA (RHAMNUS), RUMENI DREN (CORNUS MAS), NAVADNI BRŠLJAN (HEDERA HELIX), BELI JAVOR, OSTROLISTNI JAVOR, IVA (SALIX CAPREA), PUHASTOLISTNO KOSTENIČEVJE (LONICERA WYLOSTEUM), ČRNI BEZEG (SAMBUCUS NIGRA), LESNIKA (MALUS SYLVESTRIS), NAVADNA LESKA (CORYLUS AVELLANA), MALI JESEN (FRAXINUS ORNUS), VELIKI JESEN (FRAXINUS EXCELSIOR).

Pod Ferjančičem pada voda ob deževjih čez visok jez, česar ni mogoče preslišati. In spodaj, pod jezom, lahko še zadnjič na njeni

poti vidimo v apnenčasto skalo ujedene zglajene sledove občasnih vod. Potlej Nikova zaključka čez nekdanj bolj prijazno zakonno ravan Žabje vasi. Pravijo, da je ta del mesta resnično dobil ime zaradi obilja nergavih dvoživk. Okrog leta 1800 naštejemo v Žabji vasi naslednje posestnike: Leopold Pivk (Idrija št. 9, danes Zelenc), Ferdinand Selak (Idrija št. 7), Anton Mihevc (Idrija št. 8), Ferdinand Pelhan (Idrija št. 10, danes Logar), Gregor Močnik (Idrija št. 11, danes Koler) in Luka Žust (Idrija št. 376, danes Logar, tudi »Pri Štefirju«). Novakova hiša (Muhca, Idrija št. 560) je bila dokončana 1907. leta. Andrej in Jože Kogej sta svoj dom (Idrija št. 557) postavila 1906. leta. Žabja vas je bila torej dolga stoletja miren kot. Zgago so ji menda delale žabe in povodnji. Najbridkejši »palauš« je bil seveda odtrganega 1926. leta.

Zadnja prepreka hudourniški Nikovi je ožina med spodnjimi Rižami in grajskim robom, na njem je po tolminskem urbarju že 1347. stal grad oglejskega patriarha (najbrž utrdba manjšega obsega) – CASTUM NOSTRUM DE IDRJA.

Pod divjimi stenami obeh bregov se Nikova tod spusti čez zadnji (ali prvi) jez. Pod gradom se vanjo izlije v Češnjicah izvirajoči Kamanajs. Čez potok so postavili lep velban most leta 1730, v času Karla II. O cesti izpred kapele sv. Janeza na grad je govorila v obrobem zidu vdrela plošča z letnico 1762. Domnevam, da je bila tedaj dobra vozna pot na grad sploh narejena. 1985. leta je novi lastnik Burnikove hiše (Idrija št. 42/43) omenjeni zid nad škarpo podr. Kam je šla plošča?

Nikova je zdaj zares v mestu. Prečka Zalin prelom in teče skozi mesto po karbonskih skrilavcih. Spremljali jo bomo skozi naselje in spotoma pletli o starih časih. Gremo!

Pod gradom velja na kratko označiti tri stavbe. Medvedičeva hiša (Idrija št. 373/395) je vsekakor znamenita. Lastnik starejše stavbe (ne upam reči – prvotne) je bil okrog leta 1850 Ivan ZAZULA. 1878. je na temeljih stare in manjše hiše postavil večjo ANTON LAPAJNE. Po njegovem sinu DRAGOTINU (1869–1938), zagnanem idrijskem županu, je hiša dolgo nosila njegovo ime. Še danes se kdo zmoti: PRI DRAGOTINU. Dragotin Lapajne je kot župan v letih 1896–1904 poskrbel za postavitev mestne hiše (1901), realke (1903), mestnega vodovoda »Lačna voda« (1900) in uveljavil je pogodbo o električni razsvetljavi. Pod njegovo hišo, v strugi ali ob njej pa že kaže Nikova svoje mestne izvire. Pravimo jim TOMARCA. Nikovi torej po vsem napisanem od Kočevša do »nebeškega« mostu smemo reči ponikalnica, nikalnica, nikavnica ali Nikava. Nikova prerada zanika samo sebe. Pokaže se in zgine, je in je ni. Igra se z našimi živci in nam pestri življenje.

Pisana stavba NA TOMU (Idrija št. 375/397 in Idrija št. 374/396) je stala čez Nikovo nasproti gostilni Nebesa. Ime je mogoče razložiti: TOMUNGA pomeni zajezitev, ZATOMATI – zajeziti (iz nemškega jezika in idrijskega narečja). Izvir v pritličju je bil zajezen. V njem vzrejene postrvi so menda rajžale po neznansko

Na Tomu, 1960 (Foto: B. Gantar)

dolgih poteh, celo na Dunaj. Manj znano je, da sta imela KATARINA in ŠTEFAN LAPAJNE v hiši že 1865. prvo idrijsko trgovino s čipkami (IR, št. 1/7). Slikovito leseno poslopje so 15. aprila 1960. leta enako slikovito skurili idrijski gasilci. Za neverjetne piromanske podobe jim bom večno hvaležen.

26. marca 1511. leta (tedaj sedanjega gradu še ni bilo) je po slovenskih deželah rušil močan potres. Z Obločnika pod Stanom se je takrat utrgal del hriba in na Malem Marofu zatrpal Idrijco. Za jezom se je natočilo jezero vode, ki je seglo do današnjih Nebes. Kapela sv. Janeza je spomin na težko nesrečo. Njen lesen oltar, ki je že do kraja črviv, so 1851. prinesli iz opuščene grajske kapele sv. Ahaca.

Vredno se je spomniti »Nebes«. Staro ŠINKOVČEVO hišo, po zunanjem videzu skrajno idrijsko leseno stavbo, je hotel 1875. prezidati gostilničar FRANC ŠINKOVEC. Občinska gradbena komisija mu del tedaj ni dovolila, ker se možak njenim zahtevam ni hotel ukloniti. Zapisali so namreč, da mora pustiti meter široko pot do javnega studenca (TOMARCA) pod kapelo sv. Janeza. V gradbenem arhivu stoji, da je hišo predelala in popravila 1878. leta HELENA ŠINKOVEC. Trmasti FRANCL je stavbo zares razširil in dvignil za nadstropje 1892. leta, njena današnja podoba je iz teh let. Pred 2. svetovno vojno je bila gostilna v lasti Krščanske gospodarske zadruge. Costilna »Nebes« je bila urejena 1963., precej let so ji uradno rekli »Pod gradom«.

Nikovski izviri pod gradom so bili prvotno »zatomani« v rudniške namene. Voda je bila speljana po lesenih rakah (1533–1768) po današnji Ulici sv. Barbare do rudniških naprav na poznejšem Novem in Starem trgu (Katarinin jašek 1516–1682, Ahacijev jašek 1508–1737, Jurijev jašek 1523, mlin, mestna klavnica – do 1835.

leta). Po zgraditvi Rak od Kobile do Idrije (1596) si je z novim dotokom opomogel Ahacijev šoht, pozneje rudniška kovačija ob Šelštvi, z zračno napeljavo čez Nikovo pa celo mlin in klavnica za Kosovim mostom (Domnevam! R.T.). Nikova pod Prantom (danes Kosovelova ulica) je v 16. in 17. stoletju tekla dokaj prosto in neurejeno. Strugo je gotovo tudi prestavljala. Naselje se semkaj še ni razširilo. Stari trg (Trg. sv. Ahaca) je bil približno dva metra visoko nasut s prežgano rudo šele v 18. stoletju. Takrat so zrastle imenitne rudniške stavbe: Padarija 1744., apoteka 1750., ljudska šola 1756., Šelštva 1766., Magacin 1770., teater 1769., kovačija leta 1744 (?). Vodnjak sredi trga od vsega začetka označuje točno lokacijo zasutega Ahacijevega jaška. Lipe so vsekakor kakšnih sto let mlajše. Na fotografiji iz 1880. leta so videti otročje mlade. Vsa ta velika dela so zahtevala tudi ureditev struge skozi mesto. Čas prve regulacije Nikove dokumentirata dve plošči, vzdani sta v škarpo k vodi, ena nasproti gozdni upravi (Idrija št. 82/83), druga pod Lipuščkovim parkiriščem. Spodnja letnica 1719 in zgornja 1758 sta vgrajeni le dobrih 20 m narazen. Mar pomeni prva začetek del, druga pa konec? Ali smemo sklepati, da so dela tekla neenakomerno, ali morda celo, da so del struge proti sv. Janezu obzidavali prav za posladek?

Nad obzidano Nikovo ob dobri poti in mostovih čez strugo se je uglajeno in kar načrtovano razvil ta del mesta, stara rudniška poslopja so se umaknila. Stari plac še zlepa ni dobil svojega imena. (Kdaj so prvič imenovali Novi plac, ki je zanesljivo starejši?!) Lipe nad živo vodo (TOMARCO?) so morale dodobra porasti. V pomembnih stavbah okrog njih se je speljalo mestno življenje. Nekatero hišo ob Nikovi le moram omeniti. Anton STEINBERG (rudniški predstojnik) je okrog leta 1740 postavil SCOPOLIJEVO »Švico« (Idrija št. 304/325). Soprogi Alojza VONČINE (kovač), ki se je dovolj premožna vrnila iz Amerike, so 1920. leta IPA VCI prodali hišo, od takrat imenovani »Pri kovačici« (Idrija št. 303/324). Lipuščkov mestno hišo je 1906. pozidal na nezazidanem zemljišču Nemeč JOHAN PAA (Idrija št. 554). KLIKLSŪLA (Idrija št. 300/319)? Njen okrogel portal (1549) dokazuje veliko starost in govori o mnogih prezidavah. V današnji obliki in velikosti je bila zgrajena kot župnišče. Kdaj? Zelo stara BOŽIČEVA hiša (Idrija št. 302/321, podrta 1995.) je skozi stoletja uspela ohraniti osnovno maso. Med vojnama je bila znana po Konsumoovem skladišču (pritličje) in po društvenem življenju (v prvem nadstropju). Skozi obledele beleže danes spet gleda velik napis idrijske ubožnice. Zanesljivih podatkov o njej nimam. Domnevam, da jo je posestnik Anton Kavčič zgradil kmalu po letu 1900 in jo s testamentom podaril občini. Ubožnica (kuhinja in prenočišče za reveže) je menda delovala do 1930. leta. Pred 1. svetovno vojno je v njej gostovalo nekaj realčnih oddelkov. Še to – na njenem prostoru je v 19. stoletju stala mogočna VOJSKOVA hiša. Hiša ob Šelštvi (Idrija št. 276/295, rudniška, Poljančeva) je bila sredi prejšnjega stoletja lastnina LUKE ČEFARINA, ki je imel precej sveta na brusarski Valeriji. Bil je znan idrijski podobar. 1849. je pozlatil glavni oltar v cerkvi sv. Barbare.

Šelštvo bom preskočil, saj se bo o njej še dosti pisalo. Manj je znana stara lesenjača PRI KALEJŠTROVCU (Idrija št. 273/293). Vdelana je bila koj za Šelštvo. Ime je dobila po Boštjanu Lipužiču – Kalejštru, redki se je še spominjajo po izredni čistoči in po znamenitih jaslcah še starejšega KLEMNA. Na današnjem parkirišču pod cesto h Komunalni je stala stanovanjska hiša, ki jo je 1629. leta postavil GREGOR PALISKA. Njen četrti lastnik MARTIN TERPIN (moj kdovekateri prastric, ponašal se je z vsaj petnajstimi otroki) je hišo iz neznanih vzrokov prodal JURIJU PERGARJU. 1744. je bajto odkupil rudnik, jo odstranil in na širšem prostoru ob Nikovi zgradil rudniško kovačijo. Težko kladivo je v njej gnala po rakah dotekajoča Idrijca. V letu 1912 so kovačijo preselili v novozgrajeni bašerijski trakt (S–J).

Male ŠMATEKOVE hiške (Idrija št. 261/281) se (Abrahami in podobni) kar dobro spominjamo, saj so jo dokončno zbrisali, tudi zasuli, šele okrog 1960. leta. Mnogo znamenitejša je bila že 1910. odstranjena KOPŠETOVA hiša »NA ŠKARPI« (Idrija št. 262/282). Zdravnik Kopše je iz stare kupljene hiše okrog leta 1900 uredil eno najlepših idrijskih domačij. Zaradi jamskih del in premikanja tal je rudnik napokano poslopje 1907. odkupil in tri leta pozneje podrl. Zdravnik Kopše je v Tolminu in Kobaridu požrtvovalno pomagal pri epidemiji kolere, se nalezil še sam in zaradi nje umrl... V bližnjem opuščnem rudniškem rovu so v občinski LEDENICI idrijski mesariji čez poletje hranili meso. Nad hišo je bila v Rake vgrajena pokrita žehtnica, v kateri so lahko hkrati prale štiri ženske. In še: Nad KOSOVIM mostom je bil NA PERGU že okrog leta 1900 urejen prvi idrijski park s klopami in sprehajalno potjo, po kateri se je dalo potegniti skozi Barbare na Rake.

Na levem bregu Nikove je do Kosovega mostu tudi marsikaj zanimivega. Stara stavba na prostoru današnje gozdne uprave (Idrija št. 82/83) se je prelepo vključevala v celovitost Starega placa. Menda 1914. so v trg vnesli nekakšno novost, ki je šele v naših letih izgubila nekaj tujosti. Stara SERJUNOVA hiša poleg gozdarske (Idrija št. 83/84) ima bogato zgodovino. JOSIP SERJUN, posestnik, kavarnar in urar je bil v letih 1883–1886 idrijski župan. Njegova razvpita kavarna je veljala za kmečko. Skoraj zmerjaje so ji pravili – ČEKOVNKARSKA. Nič čudnega. Le pomislimo: Vprege so na prostranem trgu zlahka parkirali. Za mostom k Antonijevemu rovu je staro prebiralnico rude zamenjala ljudska šola (Idrija št. 84/85). S poučevanjem so v njej kar uspošno začeli že 1777. leta, 17. aprila 1897. sta zgoreli dve bočno zraščeni stavbi (danes ČIBEJ. Idrija št. 87/88 in št. 88/89). Današnje je 1905. izdelal kovač IVAN KOGEJ. V TONČKOVI hiši (podrta 1990., Idrija št. 424) je bila v prejšnjem stoletju mestna klavnica. V času županovanja ŠTEFANA LAPAJNETA so na koncu Prejnute postavili novo, ki ji danes še rečemo – Ta stara klavnica. Hiša je bila včasih pritlična. 1891. jo je močno pozidal in predelal FILIP KRIŽIČ, dobro znane ganke je 1906. dodal ANTON KOGEJ. V stavbi zgloda nikoli ni šlo brez gostilne in mesnice in z ganka so

bili zelo domači vhodi v društvene prostore. Kosova hiša (Idrija št. 96/100) je bila do 1882. enonadstropna s šinklni krita stavba. Bolj mestno podobo ji je dal HENRIK KOS, po njem nosi ime tudi bližnji most. (Zdaj BONČINA, spodaj trgovina BUNI). Čez cesto k sv. Barbari je sicer v nasprotni smeri kot današnje gostišče SOČA stala stara ŠEPETAJCOVA gostilna (Idrija 97/101), pogorela je 19. januarja 1923. Gostilna s salonom in pokritim kegljiščem (danes balinišče) je bila močno priljubljena. Tik ob Kosovem mostu na desnem bregu (danes slaščičarna) je pred 2. svetovno vojno čepela STRAVSOVA oblikovno in prostorsko zanimiva hiša (Idrija št. 260/280). Njeno čvrsto podobo nam je ohranil idrijski zdravnik in fotograf JOSIP PAPEŽ.

No in zdaj se vrnimo k vodi. Nikova je bila torej obzidana v prvi polovici 18. stoletja. Do izliva v Idrijco je bila delno tudi tlakovana z lesom: nad sv. Janezom, pod Nebesi, pod Lipuščkom, pod Čibejem, ob Bašeriji, mimo Stare zadruge, pred izlivom. V mestu je še po 2. vojni vodilo čeznjo deset mostov, od teh trije zidani. Ob velikih vodah je vedno prihajalo do škode. Kosov leseni most je uničila povodenj 1926. leta, novega so Italijani dokončali 1932... Nikova je dolga stoletja vetrila vsakodnevno življenje skozi mesto. Bila je zelena, obraščena s koprivami in vrbjem. Po hudih urah je blatna rumenela in grozila, včasih je usekala ven. V sušne dni se je črno usmrjala kakor danes. Približno tako. Tja do 1960. leta so ženske tu in tam še prale v njej: pod Dragotinom, v Nebesih, pod nekdanjo Padarijo, pod ljudsko šolo, pod Čibejem, pod Menzo. Istočasno je bila polna divjih smetišč: pod Nebesi, pod Konsumom, pod ljudsko šolo, pod Sočo, ob Bašeriji, pod Bajtom, pod Didičevim hotelom (YDRIA), pod Didičem, pod Menzo, ob izlivu. K sreči so bili to nekoliko drugačni časi: Plastike ni bilo, steklenica je bila družinska dragocenost in kos kovine se je »za vsak slučaj« predvsem spravilo. Nikovo so poznale ribe. Da, po tej plati smo Nikovo ob zadnji veliki regulaciji pred dobrimi tridesetimi leti dobesedno uničili. Ko se mlahavo ali živahneje pretaka čez tlak iz zgornjeskitskega apnenca, prihaja do nas vse več disonanc. Kaj ni nenavadno, da vodi, ki življenje pravzaprav poraja, tako radi odtegnemo njeno zeleno? Nikova! Koliko odraslih Idričanov pa hodi občudovat njeno mladostno radoživost v soteske Stare Nikove?!

Da ne bi bili v zmoti: V prejšnjem stoletju in še prej je imela Nikova od Šelštve navzdol več vode. Po 1744. (približno) jo je izdatno krepila Idrijca iz Rak. Priključila se ji je ona – ribam zanimiva – iz klavnice. V Bašeriji so naprave delovale na vodni pogon (spet voda iz Rak) do 1897. leta. Dodajmo še vodo iz Barbarinega in Terezijinega šohta in iz obeh pripadajočih kamšti. Čeprav so Idrijco iz Rak najbrž morali verižno izrabbjati na več nivojih, je vsa naštetna količina vendarle močno napojila celo poletno klavarno Nikovo. Zato so smeli njen del speljati za Didičevim hotelom (ki je seveda mlajši), da je že skoraj ob izteku v

Idrijco gnala še rudniški mlin in rudniško žago. Večstanovanjska stavba, ki ji še pravimo NA MENZI (Delavska menza 1947–1952, Idrija št. 139/149) se je nekdanj imenovala NA MALNU. Skozi poslopje se je moglo priti do nižje ležečih mlinskih naprav. Okrog 1920. so jo do temeljev podrli PETRUKOVCI (Italijansko gradbeno podjetje PETRUCCO) in prav tam pozidali novo, precej neugledno zadevo. Rudniška žaga je delovala tik pod mlinom, verjetno kar nekaj metrov pod nivojem današnje ceste (Danes lekarna, prej Idrija št. 139/149). Izpod lesne žage se je voda izlivala v Idrijco precej nižje kot sama Nikova. Moramo si predstavljati, da je bila leta 1900 gasarska cesta (Rožna ulica pod Rožnim hribom) še glavna povezava mesta s Prejnutom, da so NOVO CESTO mimo današnje bencinske črpalke odprli šele 17. aprila 1911. leta in da se je k Fari vozilo do 1870. čez Brusovše, skozi Podgolice in k Mostičarju. Ta del mesta je bil na oko precej zane-marjen. Šele 1932. leta pozidani most čez Idrijco je zares posvetil proti Prejnuti. Takrat sta bila mlin in žaga že vsaj tri desetletja pozabljena in skoraj zasuta. V jeseni 1958. so podri rdečo prtilično hišo, v kateri sta zadnji stanovali družini SIMONIČ in MIKLAVČIČ. 1986. so odstranili staro lesno skladišče tik nad Nikovo (danes lekarniško parkirišče), ki je bilo najbrž ob prelomu stoletja predelano v stanovanjsko poslopje. Sledov starih vodnih delovanj tako rekoč ni več.

Tako.

1897. je v Bašeriji nehala služiti Idrijca, 1912. so kovačijo preselili v novozgrajeni trakt. Barbarin šoht so zasuli okrog 1908. leta (je vedel spominar Tone Poženel – GERIGA), Terezijinega leta 1912, a že desetletja prej so si v njem pomagali z močjo parnih strojev. S hidroelektrarno na Lenštatju je voda iz Rak dobila novo delo (1909).

Nikova v mestu je bila ob priboljšek. Pobrlo ji je precej veselosti. Ob suhih poletjih se je spreminjala v razvlečeno in usmrnjeno smetišče, bogato je bila okrancljana s koprivami in vrbjem. V redkih tolmunih so ozlovoljene postrvi čakale, kdaj jih bo kdo ven potegnul. A mesto je bilo bolj zeleno in bolj živo kot danes.

Za konec potepanja skozi naš prostor in skozi stare čase navržem: Imamo vendar STARO NIKOVO! Jo pozamo? Kaj menimo storiti z njeno lepoto, divjostjo in bližino? Saj jo krvavo potrebujemo skoraj tako, kot je!

VIRI:

Urbar 1723–37
Stavbni arhiv mesta Idrije
Arko, Zgodovina Idrije
Ivan Mohorič, Zgodovina idrijskega rudnika
Idrijska obzorja
Karta registriranih izvirov (RŽS, raziskovalna enota)
Idrijski razgledi
Osební arhiv (R. T.)

MILAN GREGORIČ

Krajša predstavitev Istre

Po najverodostojnejših podatkih naj bi zahodna meja Istre potekala sredi Miljskega zaliva in naprej po kraškem robu nad dolino Glinščice. V celinskem delu se šteje kot meja gorska veriga od Slavnika do Učke. Reka z opatijsko riviero se praviloma ni prištevala k Istri ter ima celo svoj poseben izraz Liburnija. Vendar so se kriteriji v posameznih obdobjih in tudi po posameznih avtorjih spreminjali. Trst se je npr. včasih prišteval k Istri, večinoma pa ne. Tudi na jugu prištevajo nekateri k Istri otoka Cres in Lošinj, kar pa je sporno. V celinskem delu pa nekateri avtorji predstavljajo mejo kar na cesto Kozina–Reka. Od tod verjetno tudi znani rek za prebivalstvo spornega pasu, ki pravi: »Mi nismo ne Čiči ne Brčini, mi smo jušto na konfini.«

Istra nosi ime po Histrih, tj. eni veji Ilirov, ki so naseljevali ta prostor že v predrimskem času. Kot prostor na prepihu je pogosto menjavala gospodarje (Zahodno rimsko cesarstvo, Vzhodno, Goti, Langobardi, Franki, Oglejski patriarhat, stoletja »Serenissime«), dokler ni 1815. leta pripadla Avstro-Ogrski monarhiji. Tedaj se je tudi začel njen hitrejši razvoj z nastankom pristanišč Trst, Reka in Pulj ter z izgradnjo železnice Dunaj–Trst–Pulj ter ozkotirne proge Trst–Poreč. Po prvi svetovni vojni je 1920. leta z Rapalsko mirovno pogodbo pripadla Kraljevini Italiji. S to spremembo je bilo okrog 570.000 Slovencev in Hrvatov bivše Julijske krajine odtrganih od svoje matice in izpostavljenih, v dveh desetletjih fašističnega terorja, silovitemu potujčevanju. Po drugi svetovni vojni se je na podlagi večletnih pogajanj izoblikovala naša sedanja zahodna meja, ki je bila sankcionirana tudi z ustreznimi mednarodnimi sporazumi.

Kot pglavitna podlaga za presojo etničnega stanja v Istri velja ljudsko štetje iz leta 1910, ki so ga tudi zavezniški strokovnjaki za mejna vprašanja po drugi svetovni vojni ocenili za najbolj verodostojnega. Za razlikovanje narodov se je tedaj uporabljal termin »občevalni jezik«, in sicer »srbohrvaški« (brez razlikovanja Hrvatov, Srbov in Črnogorcev) in posebej »slovenski« ter, seveda, »italijanski«. Po podatkih navedenega štetja je živel v Istri tedaj 168.184 Srbohrvatov (43%), 55.134 Slovencev (14%) in

147.417 Italijanov (38%). V pregledu niso zajeti drugi občevalni jeziki, ki so predstavljali preostalih nekaj odstotkov.

Z eksodusi takoj po prvi svetovni vojni, pod fašizmom in po drugi svetovni vojni se je sestav prebivalstva Istre povsem spremenil. V slovenski Istri (z nekaj nad 70.000 prebivalci) imamo danes poleg kakih 17.000 avtohtonih prebivalcev (od tega tudi okrog 3000 Italijanov) ter poleg podobnega števila priseljenih Slovencev še močno kolonijo Istranov, zlasti iz buzeščine in bujščine (okrog 7000), veliko kolonijo predvsem bosanskih Muslimanov (okrog 10.000) in več tisoč drugih priseljencev (Hrvatov, Srbov, Črnogorcev, Makedoncev, Albancev idr.).

Istrska obala, tj. mesta z ožjim povezovalnim pasom (ter Reka, Zadar, Cres in Lošinj) so bila poseljena v veliki meri z Italijani, notranjost Istre pa pretežno s Slovenci in Hrvati. V slovenski Istri je bila ločnica nekje ob obalni cesti, kjer je tudi nastalo nekaj narodnostno mešanih naselij (Ankaran, Bertoki, Strunjan, Sečovlje). V hrvaški Istri pa je bilo mešanje etnij mnogo bolj globinsko, saj so bili Italijani močno prisotni tudi v mestecih v notranjosti, Hrvati pa na celotni vzhodni obali kot tudi na zahodni, zlasti okrog Poreča. Zato se je tam formiral obsežen pas etnično zelo pomešanih krajev, kjer se srečujemo s pojavom »istrstva« kot nadomestka za narodnostno pripadnost. In to predvsem pri ljudeh iz mešanih zakonov, ki se z narodnostnim opredeljevanjem niso želeli zameriti nobenemu od staršev ali starih staršev. Popis iz leta 1991 je na Hrvaškem npr. navrgel okrog 21% deklariranih »Istranov«, čeprav popisni obrazec ni vseboval te kategorije. Ob zaostrenih sporih na relaciji Istra–Zagreb se je tedaj namreč vodila prava medijska vojna v obrambo »istrstva«, in to predvsem s strani posameznikov iz vrst Istrskega demokratskega zbora (IDZ), Unije Italijanov (UI) in begunskih organizacij, kar je izzvalo na hrvaški strani žolčen odpor. V polemiko je posegel tudi Milan Rakovac, istrski hrvaški pisatelj in publicist, ki je med drugim zajedljivo pripomnil, kako v vsem tem medijskem hrupu ni niti besedice o tem, »da naj tudi naši Italijani ne bili več Italijani, ampak Fiumani, Istrijani e cosi via«. Kot da naš človek ne ve, da »je un bel niente, jedno lijepo ništa, makar sito, u finom odijelu i Alfi Quadrifoglio, ako izgubi jezik, ime, kulturu i sve ono, što je u

stoljećima s mukom održavao.« V slovenski Istri je bil in je še vedno pojav »istrstva« obrozen. Ob popisu 1991. leta se je npr. izreklo za Istrane nekaj nad 1000 ljudi, in to največ po zaslugi močne kolonije istrskih priseljencev.

Danes je slovenska Istra s preko 70.000 prebivalci tretji največji urbani konglomerat Slovenije. Gospodarski razvoj tega področja, osredotočen zlasti okrog luško-transportne dejavnosti, je bil tako hiter, da je presenetil tudi same njegove načrtovalce. Saj je Luka že v nekaj desetletjih prehitela po tonaži celo sam Trst, če odmislimo tržaški naftovod. Novejši podatki govorijo, da je to področje, skupaj z ostalim obmejnim primorskim prostorom, tudi danes med gospodarsko najbolj vitalnimi. Izgradnja avtocestnega kraka do Kopra ter novi ambiciozni načrti in investicije zlasti v okviru luško-transportne dejavnosti (Toncity idr.) opozarjajo, da kljub nekajletni krizi po razpadu jugoslovanskega trga gospodarski razvoj tega kraja morda še le stopa v polni razmah. Tako se uresničuje napoved nekaterih evropskih strokovnjakov, da naj bi namreč korpska luka imela v severnem Jadranu, zaradi naravnih danosti in nizkih primerjalnih stroškov izgradnje, največji razvoj pred seboj. Tudi sicer proizvaja ta prostor vse več energij. To je razvidno tudi na številnih drugih področjih, od kulture, športa, medijev naprej do nezadržnega prodiranja visokošolskih in raziskovalnih ustanov in, seveda, tudi do spremljajočih negativnih rekordov, kot so zasvojenost z drogami in samomorilstvo, zlasti med mladimi.

Prekletstvo eksodusov

Prvi veliki eksodus v novejši zgodovini je zajel prostor v trikotu Trst–Pulj–Reka ob razpadu Avstro-Ogrske, ko naj bi se v nekaj letih izselilo okrog 200.000 ljudi neromanskega porekla, čeprav pojav zgodovinsko še ni bil dovolj raziskan. V prejšnjem stoletju je namreč ob sunkoviti rasti treh navedenih pristanišč potekalo tudi intenzivno naseljevanje tega prostora in predvsem njegova germanizacija. Prebivalstvo Trsta je npr. v obdobju 1700–1914 narastlo od 7000 na 240.000 ali za 34-krat, kar naj bi bil tedaj edinstven primer v Evropi in verjetno na svetu sploh. Zgodovinar Diego de Castro opozarja, da je bil vzpon mesta vezan predvsem na tuje oz. priseljence in da bi se v ugodnih razmerah zgodovina lahko ponovila. Da Trst ne more preživeti brez svojega zaledja, govori tudi dejstvo, da je danes njegovo prebivalstvo že padlo pod raven iz leta 1914, kar je spet nov evropski in verjetno tudi svetovni rekord.

Drugi veliki eksodus je zajel Istro in preostali del bivše Julijske krajine (Primorsko, Kvarner, Zadar in otoke) pod fašizmom. V tem času se je izselilo okrog 120.000 Slovencev in Hrvatov, od tega 70.000 v Jugoslavijo, 22.000 v Argentino in blizu 30.000 v evropske in druge čezmorske države.

Tretji in verjetno največji eksodus je v več zaporednih valovih zajel zlasti Istro in Kvarner po zlomu fašizma. Med prvimi, ki so

pospravili kovčke, so bile novonaseljene diskreditirane fašistične oblasti (financarji, karabinjerji, učiteljstvo, občinska, sodna in politična oblast z družinami), ki naj bi z drugimi priseljenci vred šteli okrog 100.000 ljudi. Teh ne bi mogli šteti za begunce, saj so se vrnil, od koder so prišli. Istega leta (1943) je migracijski val zajel Zadar, ko so angloameriški zavezniki mesto z bombardiranjem skoraj zravnali z zemljo, in poleg tega, ko se je prevladujoči romanski del prebivalstva znašel kot otok sredi množičnega protifašističnega odpora. Tik pred in ob koncu vojne so množično zapuščali Reko in istrska mesta premožnejši sloji, ki si od prihajajoče komunistične oblasti zase niso obetali nič dobrega.

V obdobju 1947–1948 se je z odhodom Angloameričanov in ob predaji mesta jugoslovanskim oblastem skoraj dobesedno izpraznil Pulj, nakar se je kuga odhajanja razširila tudi v notranjost Istre. Spor Tito–Stalin je razklal tudi vrste istrskih delavcev in sprožil odhod velikega dela tistih, ki so ostali zvesti Komunistični partiji Italije, potem ko se je le-ta postavila na nam sovražno stran. In končno sredi petdesetih let, po ukinitvi Svobodnega tržaškega ozemlja ter po priključitvi Cone A Italiji in Cone B Jugoslaviji, je tragedija zadela tudi Cono B, saj so se obalna mesta (Koper, Izola, Piran, Buje, Umag idr.), naseljena pretežno z romanskim prebivalstvom, skoraj v celoti izpraznila, skupaj z mnogimi slovenskimi in hrvaškimi kraji v notranjosti. Po dokaj verodostojnih virih, tudi italijanskih, naj bi šlo za okrog 200.000 ljudi, od tega tudi 5000 Slovencev in nekaj deset tisoč Hrvatov. Ob tem pa italijanska propaganda manipulira s številkami, ki so celo večje od 300.000 ter vso to množico prišteva med Italijane, ker so oblasti na oni strani s psihološkimi pritiski in materialnim pogojevanjem pripravile begunce do tega, da so se pretežno izrekli za Italijane ter pristali na spremembo imen in priimkov. Ob že navedenih vzrokih so delovali v ozadju zadnjega eksodusa še mnogi drugi skrajno zapleteni dejavniki, kot npr. represivnost režima, revolucionarno nasilje, gospodarska beda, trganje gospodarskih in drugih vezi s Trstom, povojna politična in medetnična obračunavanja, podtalno delovanje Italije ter občasno namerno vzpodbujanje eksodusa itn. Podrobnejše razčlenjevanje teh vzrokov pa bi preseгло namen tega sestavka.

Istrska politična scena ter njeni vidni in nevidni akterji

Zadnji dve desetletji sta bili na Koprskem zaznamovani z močnim nabojem sožitja, zlasti »zlato obdobje« osemdesetih let, ko je počasi vzbrstela naša politična pomlad. Skupaj (narodnostno pomešani) smo začeli z ustanavljanjem celic civilne družbe, najprej Skupine 88, potem Kulturnega kluba Istra in na koncu še prvih strank. Ne pomnimo, da bi kdaj prišlo do kakega omembe vrednega nacionalističnega izbruha. Družil in vodil nas je veliki skupni imenovalac, ki bi mu lahko rekli težnja po svobodi, sožitje in odpiranje političnega prostora. Skupaj smo organizirali srečanja in se udeleževali mnogih sestankov, literarnih večerov,

javnih tribun. Na skoraj vseh srečanjih sta si oba jezika (občasno trije: slovenski, italijanski in srbohrvaški) podajala roke, v glavnem brez prevajanja. Gostje z druge strani meje so nejeverno zrl v to čudo, živeč v razmerah, ki so v primejavi s tukajšnjimi pomenile pravi pekel. Ob prvih svobodnih volitvah smo npr. skoraj plebiscitarno volili poleg lastnih slovenskih kandidatov tudi še manjšinske in s tem omogočili, da so se trem vnaprej rezerviranim mestom v slovenskem parlamentu pridružili še dodatni trije poslanci iz vrst italijanske manjšine, izvoljeni na listah posameznih strank. Torej kar šest manjšinskih poslancev od skupno trinajstih. Verjetno kar pravi pravcati svetovni rekord. Tudi župan Italijan se nam je v Kopru zdel imenitna rešitev. Politični pomladi je sledilo poletje in jesen z njenimi prvimi sadovi: demokratične volitve, plebiscit in proglašenje neodvisnosti Slovenije. Nad koprsko oazo sožitja pa so se tedaj nenadoma zgrnile prve temne sence. V razkošju naših pričakovanj nismo mogli razumeti, da bi lahko kdo imel drugačne interese od naših oz. da bi lahko drugače čutil kot mi. Iznemada so namreč tedaj vzniknile tudi različne organizacije in stranke z narodnostnim predznakom, kot npr.: Muslimanska demokratska stranka, Hrvatski demokratski zbor, Podružnica Hrvatske matice, močna podružnica Marojevičeve stranke idr. V javnosti so se oglašale le nekaj let, vendar so na svoj način razburkale dotlej mirno oazo sožitja. Muslimani in Hrvati so podpirali osamosvojitve Slovenije in ponujali roko sodelovanja, prvi celo v obliki zbiranja prostovoljcev v dneh desetdnevne vojne. Marojevičeva stranka pa je močno razburkala duhove, zlasti v času propadlega ljubljanskega »mitinga resnice«. Temu se je pridružila prebujena in vse bolj glasna iredenta na drugi strani meje in končno neprijazna in kar dvolična politika Italije, pospremljena s pritiski, ki se jim je občasno priključilo tudi manjšinsko vodstvo (npr. kričavi in krivični napadi na mejo na Dragonji, pritiski ob propadlem tripartitnem sporazumu, zbiranje podpisov za petico »Istra brez meja« itn.). Tako se je počasi zbudil občutek ogroženosti tudi na strani večinskega naroda, pri enih v obliki notranje prizadetosti, pri drugih pa tudi v obliki kakega nacionalističnega izpada. Položaj je postajal kompleksen in zapleten, tudi v pogledu odnosov med večinskim narodom in manjšino. Slednja je bila sicer še vedno na družbeno obrobje potisnjen in ogrožen del naše skupnosti, vendar smo jo v novonastalem položaju hkrati začeli doživljati tudi kot sestavni del 60 milijonskega naroda, ki je surovo pritiskal na nas, ko smo bili pogajalsko najbolj na tleh. Tako so na naše medsebojne odnose legle sence. Vse manj je bilo skupnih prireditev in s tem tudi osebnih srečanj. Kljub nastalim razpokam pa mislim, da je naboj sožitja vzdržal vsaj v taki meri, da nismo doživeli kakih izrazitejših sovražnih manifestacij. Sodeč po prevladujočem počutju iz mojega socialnega okolja, nam je vendarle sožitje postalo vrednota, ki bi se ji težko odpovedali še v taki stiski. Z doseženo politično pluralizacijo je tako izbruhnila na dan pisana paleta različnih interesov, ki so bili v obdobju samoupravne sivine več ali manj potlačeni in se niso mogli jasno in javno artikulirati. S tem novim

obrazom naše družbe se pač moramo sprijazniti in se naučiti normalno živeti naprej v različnosti.

Pri razčlenjevanju silnic, ki delujejo na istrskem polotoku, bi na prvem mestu omenili javno proglašeno strateško usmeritev Italije, da vzpostavi nad tem prostorom svoj vpliv. Začelo se je pred leti z medijskim prodorom proti vzhodu in zlasti na področje bivše Julijske krajine, v katerega je Italija krenila predvsem s projektom »Il Piccolo« ter ga tudi izdatno podprla s sredstvi iz namensko sprejetega zakona 19/91 za pomoč obmejnim področjem. Na pot ga je pospremil osebno Giulio Andreotti, takratni predsednik vlade, rekoč, »da gre za hvale vredno pobudo, ki sicer izvira iz samostojne odločitve odgovornih dejavnikov tržaškega dnevnika (Melzi et Comp.), a se obenem skladno vključuje v vladno akcijo, usmerjeno tako v podporo italijanski manjšini v Sloveniji in na Hrvaškem kot tudi v čim tesnejše sodelovanje z obema republikama.« Tako je danes Istra preplavaljena s subvencioniranim Piccolom, bogatim čtivom, ki dosega tudi do 30 strani, ki ga dobiš za bagatelno ceno nekaj deset tolarjev in v ovitku katerega najdeš brezplačno še dnevnik La Voce del popolo. Torej kar dva časopisa »za male pare«. Pri tem ni mogoče prezreti okoliščine, da si je npr. »Il Piccolo« dobesedno prisvojil Istrski demokratski zbor ter da alarmira ob slehernem znaku njegovega približevanja z Zagrebom. Vzpostavljanje vpliva se je nadaljevalo s sprejetjem zakona Boniver v italijanskem parlamentu, ki je po dokaj verodostojnih podatkih povzročil »samoprekrstitev« preko 15.000 ljudi, predvsem na teritoriju Istre, v določenih primerih pa tudi na širšem Primorskem vse tja do Tolmina, Bovca in celo Ljubljane. Zakon je namreč omogočal izdajo »dovoljenj za bivanje« in z njim povezanih raznih ugodnosti (možnost redne zaposlitve v Italiji, pomoč pri namestitvi idr.), v kolikor se prosilci izrečejo, »da pripadajo italijanski narodnosti, kulturi ali jeziku.« To je v veliki bivanjski stiski ljudi, zlasti v hrvaški Istri, ob tih soudeležbi Unije Italijanov, ki je izdajala sporna potrdila, pahnilo naše ljudi v ponižujoče in moralno sporne izbire. Novi italijanski zakon o dvojnem državljanstvu iz leta 1992, ki sicer omogoča pridobitev državljanstva vsem tujim državljanom, ki so po rodu Italijani oz. katerih predniki so že bili italijanski državljanji, nudi izjemoma prebivalcem bivše Julijske krajine pridobitev državljanstva tudi brez obvezne preselitve in stalnega bivanja v Italiji. Italijanske uradne oblasti so sicer po nastalem hrupu zahtevale, da je zakon namenjen izključno Italijanom, vendar jih je pred tem predsednik izvršnega sveta UI Maurizio Tremul nerodno demantiral, ko je dejal, da gre za zakon, ki ne daje italijanskega državljanstva samo Italijanom, »marveč vsem tistim, ki so ga izgubili, ne glede na narodnostno pripadnost« (PN, 21. 1. 1994). Sliko o vzpostavljanju italijanskega vpliva lahko zaokrožimo še z nekaj deset tisoč rednimi in vojaškimi pokojninami, ki po eni strani sicer rešujejo eksistenčno stisko ljudi, zlasti starejših, po drugi pa priklepajo njihovo usodo na italijansko državno blagajno ter v številnih primerih tudi načenjajo njihovo identiteto in pripadnost.

Naslednji, sicer manj vidni dejavnik na istrskem polotoku je oživljena iredenta, katere strateški načrti gredo predvsem v smeri resne destabilizacije Istre, morebitne vzpostavitve patronata Evrope nad njo in kasneje uvedbe avtonomije. Močan in dobro organiziran neiredentistični lobi je namreč transverzalen (prečno) prisoten v skoraj vseh italijanskih političnih strankah in predvsem v strukturah oblasti, zlasti represivnega aparata (obveščevalne službe, notranje ministrstvo, vojska idr.). Po zadnjih županijskih volitvah, na katerih je IDZ dobesedno pregazil svoje politične nasprotnike ter osvojil preko 70% vseh poslanskih mest tako v sami istrski županiji kot v njenih občinah, je predsednik ene izmed krovnih istrskih begunskih organizacij Paolo Sardos Albertini zahteval, da mora drugačnost Istre dobiti ustrezno pravno kritje v obliki avtonomije, za pridobitev katere naj bi Istrani imeli tudi pravico do samoodločbe, enako kot Hrvati znotraj Jugoslavije. Žal smo podobno tezo slišali tudi iz ust Ivana Paulette, ustanovnega predsednika IDZ, ki sicer velja v vrstah tega gibanja za jastreba. Tržaški neofašistični prvak Giorgio Giacomelli pa je brez vseh zadržkov izjavil dopisniku Le Monda, »da bo Istra najprej avtonomna, nato neodvisna ali kar italijanska«. Mirko Temaglia, predsednik zunanjepolitične komisije italijanske zbornice pa je ponudil vso podporo Narodnega zavezništva (bivši fašisti) idejeju v njegovem boju za avtonomijo ter je tudi napovedal skorajšnjo ustanovitev čezmejne regije, ki bi obsegala, poleg Istre tudi še Kvarner in Dalmacijo. Pri tem se je pohvalil, da bi pobuda utegnila uživati široko podporo tako v Italiji kot tudi v Evropi in to celo pri strankah levice. Slovenske Istre pri tem nihče niti ne omenja, kot da gre za neprijetno oviro, ki bi morala tako ali drugače sama od sebe odpasti. Iredentistični lobi je tudi sicer izredno dejaven v Svetu Evrope in njenih organih pri pripravljanju terena za morebitno jutrišnjo internacionalizacijo istrskega problema. Pri tem ima močno podporo evropske desnice, saj naj bi ji uspeh na istrski fronti pomenil veliko vzpodbudo tudi drugje v njenih naporih za spremembo poveljnega zemljevida Evrope (Sudeti idr.). Hkrati s pripravljanjem terena v Svetu Evrope pa bi seveda moral nekdo tudi ustvariti »dogodek«, ki naj bi bil povod za evropsko vmešavanje v Istro. Zato ni naključje, da so si na italijanskih TV zaslonih, tudi vsedravnih, zlasti pod vladavino Berlusconi, sledile druga za drugo oddaje, ki so s polresnicami in iznakaženimi dejstvi (prikrivanje fašističnega nasilja, izključna italijanskost izgubljenih ozemelj, domnevna ogroženost italijanske manjšine idr.) neusmiljeno bombardirale možgane gledalcev in hote ali nehote pripravljale teren za svoje mračne načrte. In tudi ni naključje, da je ena takih zloslutnih reportaž obšla Evropo ravno v dneh bleščeče volilne zmage IDZ ter da so v njej avtorji prepričevali Evropejce, »da sta Reka in Istra od vekomaj in za vekomaj italijanski« (PD, 9. 2. 92). Tudi atentat na veličastno skulpturo »Hrvatska ptica« nad Limskim kanalom, kot simbolom Hrvaštva v Istri, na predbožični večer 1993. leta, je napovedoval zle slutnje možnih črnih scenarijev. Še zlasti spričo dejstva, da je Istra v zadnjih letih doživela vrsto drugih napadov

na simbole hrvaštva in protifašističnega odpora. Čeprav še ni bilo mogoče zaslediti podatkov o storilcih, nas motivi teh dejanj sami po sebi vodijo k tistim črnim in rdečim centralam na obeh straneh Jadrana, ki so jim take aktivnosti velika specialnost in ki jih družijo skupen interes za destabilizacijo Hrvaške. Ob tem so hrvaški časopisi opozarjali tudi na nenavaden in silovit porast požarov v Istri, Kvarnerju in Dalmaciji, ki naj bi bili tudi zločinskega izvora, kot tudi na pogoste anonimne grožnje, pisne in telefonske, predvsem Italijanom, Srbom in Židom, ki predstavljajo pravo peklensko početje, saj se jih z lahkoto pripiše tudi kakemu »svetemu hrvaštvu«. Sliko lepo zaokroža tudi informacija, da je skrajna desnica v tem obdobju že kar poljavno novačila prostovoljce (in celo denar za orožje), tako da so morale italijanske oblasti nastopiti proti njej kar s sodnimi pregoni. V ta sklop sodi tudi opozorilo bivšega predsednika vlade Carla Azeglia Ciampija, da so namreč v Italiji na delu močne sile, ki bi rade destabilizirale vzhodno mejo. Opozorilo, ki mu je, verjetno ne povsem naključno, kmalu sledila tudi zamenjava vrhov obveščevalnih služb in vojske.

Tudi slovenska Istra ni bila pri tem povsem izvzeta (skrunitev spomenika letalcu v Sečovljah, nekaj mazaških akcij, anonimne grožnje o podtaknjenih bombah, provokacije neofašističnih prvakov, in sicer Roberta Menije v Kopru in Gianfranca Finija na Debelem rtiču idr.). V pogojih skrajne socialne gospodarske in politične stiske Hrvaške in tudi Istre, ob neslutnem padanju standarda v prvih letih osamosvojitve, ob razmahu kriminala, ob deset tisočih izgubljenih delovnih mest samo v Istri in ob prav tolikšnem številu delovnih migrantov, ki iščejo svojo srečo predvsem v sosedni Italiji, ter v okoliščinah velikih političnih zaostretev med lokalnimi in osrednjimi zagrebškimi oblastmi je tako postala Istra pravi humus za incidente večjega obsega. V zadnjem letu, zlasti po padcu Berlusconijeve vlade, pa je iredentistični pritisk na Istro popustil. Zadnje odmevnejše dejanje je bil Svetovni istrski kongres v Pulju sredi aprila letos (1995), na katerega je IDZ povabil, kljub odsvetovanju širše istrske in hrvaške javnosti, tudi nam naklonjen del istrske diaspore. Tako je tudi po njeni zasluzi prišlo na kongresu do politične radikalizacije in razkola, zlasti ob diametralno nasprotnih pogledih na istrsko avtonomijo in čezmejno regijo. Ob tej priliki je Livio Caputo, bivši sekretar v italijanskem zunanjem ministrstvu, pohitel s pretečimi izjavami, da namreč »ne more zgodovine nihče zaustaviti in da lahko istrska situacija eksplodira v rokah naših sosedov.« Kajti sporočila s kongresa (pri tem je mislil na izglasovano resolucijo o istrski avtonomiji in čezmejni regiji) »ne bo več mogoče odklanjati z absolutističnimi toni, prisotnimi tudi na kongresu, ampak se bo treba z njim soočiti na demokratičen način.«

Naslednji dejavniki razpleta istrskega političnega vozla, zadnji po vrsti, a verjetno prvi po pomembnosti, so notranje politične narave, in sicer predvsem IDZ in Zagreb. S prevzemom lokalne oblasti po zmagovitih županijskih volitvah, ko se je IDZ odločil, da

ne gre v nobene koalicije in da bo breme in sladkosti vladanja nosil sam, si je naložil veliko breme odgovornosti. Naj spomnim pri tem, da je bil idezejev dvojnik ustanovljen tudi v slovenski Istri, vendar s precejšnjo zamudo (šele jeseni 1991. leta), ker ni bilo za ta projekt pri nas niti prave zagretosti niti pravih ljudi. Tudi na zadnjih parlamentarnih in pravkaršnih občinskih volitvah je ostal povsem obroben politični pojav. Vloga idezeja v hrvaški Istri pa bi lahko postala usodna, saj je tako v svojem programu kot tudi v politični praksi dajal velik poudarek politični avtonomiji Istre, celo z lastnim parlamentom in svojimi predstavniki v Strasbourg. Navedena avtonomistična usmeritev je nujno trčila na ostre reakcije hrvaške javnosti. Pod tem pritiskom so sicer raznolika stališča posameznih predstavnikov IDZ zanihala od prvotno skrajno zasanjanih načrtov o istrski avtonomiji, ki bi pomenila neko obliko delnega izvzetja Istre izpod jurisdikcije obeh držav, pa do umirjenih opredelitev za regionalno ureditev polotoka, ki naj bi obema deloma Istre omogočila hitrejšo preseganje problemov, ki jih ustvarja nova meja. Vendar je rdeča nit istrske avtonomije ostajala kar naprej prisotna v politični praksi IDZ in povzročala velike plime in oseke v odnosih med lokalno in osrednjo oblastjo, ki so na trenutke spominjali na pogovor med gluhi. Nekatera zasedanja organov IDZ so bila pri tem skrajno napeta, kot npr. zasedanje v Buzetu 1993. leta, na katerem je IDZ zagrozil Zagrebu z državljansko nepokorščino, kot tudi zasedanje v Labinu kmalu zatem, ko je dvorana s burnim aplavzom pospremila namig, da si morajo Istrani izboriti svojo avtonomijo, pa čeprav z orožjem. Tega dogodka se je ustrašil celo IDZ in tradicionalno naklonjen tržaški Il Piccolo, ki je tedaj prvič zaskrbljeno zapisal, da je prišlo v IDZ do tihega desnega udara (»un golpe strisciante degli oltranzisti«). Sledila je hitra reakcija Zagreba v obliki večkratnih srečanj predsednika Republike Franja Tudjmana in predsednika vlade Nikice Valentiča z istrskimi veljaki, ki so, vsaj na videz, prinesla olajšanje, saj je v zraku visela slutnja, da bi se lahko zgodilo tudi najhujše.

Čeprav IDZ v slovenski Istri nima politične teže ter se pri nas recept avtonomne regije ni prijel, bi nas morebiten izbruh krize v hrvaški Istri neizbežno potegnil v svoj vrtinec iz več razlogov. Prvič zato, ker IDZ samovoljno vključuje v svoj projekt istrske avtonomije tudi naše tri obalne občine. Drugič zato, ker si neoirentisti lastijo pravico najmanj patronata nad celotnim prostorom Istre. In tretjič tudi zato, ker je slovenska Istra zaradi pisanega sestava prebivalstva družbeno in politično najbolj atipična v primerjavi z drugimi kraji Slovenije ter je zaradi svoje geostrateške izpostavljenosti tudi dokaj ranljiva. To je bilo občutiti tako ob osamosvajanju Slovenije kot tudi v veliki odbojnosti, ki so jo in jo še tukajšnji vplivni krogi kažejo do osrednjih oblasti v Ljubljani. Vse to nalaga Sloveniji zelo natančne dolžnosti in med njimi predvsem to, da tankočutno prisluhne tej različnosti, da ohrani dragocen naboj sožitja, ki je sorazmerno dobro vzdržal tudi naskok mladega slovenskega nacionalizma, in da z modrim reševanjem problemov pripomore, da se iz te različnosti čimprej ustvari nova,

medsebojno tesneje povezana skupnost z ustreznim čutom za interese slovenske države.

Da se je znotraj IDZ dogajalo res nekaj hudega, so pokazali tudi burni dogodki spomladi 1994. leta, začeni z razširjeno sejo istrske županijske skupščine januarja meseca v Pazinu, kjer so dolgo tleča nasprotja med dvema glavnima strujama, tj. avtonomistično in zmerno regionalistično, izbruhnili na dan z vso silovitostjo. Zunanji povod so bila sicer nesoglasja okrog sestava izvršnega sveta županije, vendar so kasnejša javna razčiščevanja pokazala, da so bila v ozadju spora globlja konceptualna razhajanja okrog pomembnih vprašanj in zlasti avtonomije Istre. Pro-hrvaška in hkrati zmerno regionalistična struja na čelu z dvema vidnima osebnostima, kot sta bila Ivan Herak in Elio Martinčič, je sicer tudi zagovarjala regionalizem s čimveč avtonomije, vendar brez vpletanja zunanjih botrov in izključno na podlagi političnega boja znotraj ustavnih okvirov Hrvaške ter ob podpori političnih zaveznikov v hrvaški opoziciji. Avtonomistična struja na čelu s sedanjim predsednikom Ivanom Jakovčičem pa je kar naprej nihala med idejo Istre kot območja s posebnim statusom ter zamislilo Istre kot meddržavnega območja, ki naj bi obsegalo tudi slovensko Istro in Milje z okolico (v Italiji), za katero je pogosto iskala podporo tudi izven Hrvaške. Spor se je končal z brutalnim obračunom z voditelji prohrvaške struje (izključitve, partijske kazni ipd.), ki je spominjal na boljševiske metode razreševanja političnih nesporazumov. Javnost je bila šokirana nad surovostjo postopka s strani vodstva IDZ, kar se je pokazalo tudi v zmanjšani javni podpori gibanju, ki naj bi po takratnih javnomnenjskih raziskavah zdrsnila z 72% na 43%. Najbolj zagrizeni in prenapeti »fiducjarji« (zaupniki) gibanja so po izvršeni čistki vzneseno napovedovali, da se odpira nova stran v življenju stranke in da Istra stopa odločno svojim ciljem nasproti. V javnosti je lebdela bojazen, da bi lahko prevladale skomine po kaki samoproglasitvi istrske avtonomije izven ustavnih okvirov Hrvaške. S tem bi z istrskega lonca »odletel pokrov«, kar bi v skrajni posledici lahko »aktualiziralo tudi najbolj črne scenarije.« Da ta bojazen ni bila povsem iz trte izvita, je opozoril tudi Herakov intervju v Novem listu (23. 2. 94), ki je v zvezi z avtonomističnimi težnjami razkril nekatera skrajno nevarna ozadja. Jakovčiču je namreč ostro zabrusil v obraz, da Istrani niso glasovali za »njegove politične avanture v Ženevi«, niti ne za »njegove izjave o razpisu referenduma«, še manj za njegove zahteve »o sodelovanju IDZ na konferenci o nekdanji Jugoslaviji« in še najmanj za njegovo (Jakovčičevo) sporočilo veljakom stranke, »da mora biti vodstvo stranke ves čas pripravljeno zaradi možne samoproglasitve avtonomije Istre«.

Zagreb seveda ob vseh teh dogodkih ni stal križem rok. Glede na to, da je na državni ravni vladajoča stranka (HDZ) tudi po svoji krivdi izgubila politično igro v Istri, je skušala obdržati čimvečji nadzor nad polotokom predvsem skozi kadrovske monopol tako v represivnih organih (policija idr.) kot tudi v upravnih odborih

podjetij, bank, ustanov, javnih občil idr. Poleg tega je predsednik Tujdman kmalu po opisanih burnih dogodkih v Istri sklical Vojaški svet, ki je razpravljal o razmerah v Istri, in takoj zatem ustanovil poseben Svet za Istru na podlagi 106. člena hrvaške Ustave. Njegova vloga naj bi sicer bila svetovalna, vendar so se v javnosti pojavila ugibanja, da bi se v primeru krize Svet lahko sprevrgel v obliko »komisariata« oz. »prisilne uprave«. Zanimivo pri tem je tudi, da se je Tujdman pri ustanovitvi Sveta močno naslonoil na istrsko duhovščino, saj je na mesto predsednika Sveta imenoval reškega nadškofa v pokoju msgr. Josipa Pavličića, med člani pa je še poreški škof msgr. Antun Bogetić. Kot da je s tem hotel simbolično pokazati, da je Istra v stiski in da ji je ponovno potrebna pomoč njene duhovščine. Kakorkoli že, ustanovitev Sveta ima zanesljivo globlje ozadje. Zaradi kronično neurejenih odnosov med krajevno in osrednjo oblastjo kot posledice dveh zgrešenih politik (hadezejeve in idezejeve) je Istra namreč postala žarišče nestabilnosti. Napenjanje loka se je nadaljevalo tudi ob koncu leta 1994, ko je Zagreb suspendiral novosprejeti istrski statut, češ da so mnogi njegovi člani neskladni s hrvaško ustavo in zakoni. V začetku februarja 1995. leta je ustavno sodišče Hrvaške tudi dejansko razveljavilo 18 členov statuta in med njimi precej takih, ki se nanašajo na pravice italijanske manjšine. IDZ je z izdatno pomočjo Italije problem »internacionaliziral«, ob čemer pa je Jakovčić pomirjevalno izjavil, da se bo IDZ za polno uveljavitev statuta boril po demokratični poti.

Po razkolu v stranki in ob ostrih reakcijah širše hrvaške javnosti, tudi idezeju sicer naklonjene opozicije, so se stvari okrog istrske avtonomije malo pomirile. Medtem je istrski županiji, ob močni podpori evropskega in zlasti italijanskega lobija, uspel pomemben politični prodor navzven z njeno vključitvijo v Skupščino evropskih regij, vendar se s tem njeni pravni status znotraj Hrvaške ni v ničemer spremenil. Nezadovoljstvo je tako tlelo naprej, kar lahko razberemo tudi iz neke Jakovčićeve izjave Le Mondu, ko je dejal, »da bi lahko organizirali referendum o avtonomiji, če se namreč stvari ne bodo spremenile, vendar jih pri tem zadržuje strah pred nasilno reakcijo Zagreba.« Pomiritev, temelječa na tako močnih razhajanjih, ni obetala prav nič dobrega. Na to so računale revanšistične sile v Italiji. Na enem od posvetov italijanske desnice v Trstu je npr. nek, nam nenaklonjen zgodovinar dejal naslednje: »Italija naj ne zaostruje problema državne meje, ker se stvari v Istri nekako same od sebe urejajo... IDZ se namreč čedalje bolj oddaljuje od Zagreba. V Sloveniji pa Koper, Izola in Piran čedalje odločneje varujejo predvsem svoje gospodarske interese, ki jih ogroža osrednja oblast. Na vzhodni meji torej ni več treba ne tankov, ne agresivne diplomacije... Samo malo potrpljenja...«

Medtem se je »zgodil« tudi Istrski svetovni kongres. Na njem se je zbralo okrog 800 delegatov iz hrvaške Istre in, kljub opozorilom in nasprotovanjem, tudi iz istrske diaspore. Po napovedih organizatorjev (IDZ) naj bi bil glavni namen kongresa »dialog in

strpen dostojanstven poskus če že ne preseči, pa vsaj razumeti ovire, ki so stoletja onemogočale odprt in enakopraven dialog na tem prostoru.« Vendar se je kongres ob nasprotujočih si pogledih na istrsko avtonomijo in čezmejno regijo razklat na dvoje ter sta bili sprejeti dve ločeni sklepni listini: ena v veliki dvorani z akamacijo številnih članov IDZ in njihovih simpatizerjev iz diaspore, ki je vztrajala na zahtevi po avtonomiji ter Istri kot čezmejni regiji in je pozvala parlamente treh držav, da vzpostavijo stalne oblike čezmejnega sodelovanja, vztrajajoč tudi še na zahtevi, da se naj prebivalcem Istre omogoči, da sami odločajo o svoji usodi. Druga listina pa je bila sprejeta v sosednji dvorani, ob podpori istrskih opozicijskih strank in predvsem HDZ, ki so tako vizijo Istre zavrnile, podčrtale zvestobo hrvaški državi in vztrajale na čimprejšnji vključitvi Slovenije in Hrvaške v EZ. Tako se je načrtovan strpen dialog sprevrgel v svoje nasprotje in še bolj radikaliziral politično prizorišče. To je bilo očitno tudi v nekaterih tehtnih in zanimivih ocenah kongresa, zlasti iz ust neprizadetih nevtralnih opazovalcev v vrstah hrvaške opozicije in uglednih istrskih osebnosti. Ivan Stanić, predstavnik Social-liberalne stranke, je npr. opozoril, da jim je bilo dano zagotovilo, da organizatorji ne bodo dovolili politizacije kongresa, vendar bi naj to obljubo prelomili že ob otvoritvi z odsotnostjo hrvaške himne, z odklanjanjem minute molka za padle v domovinski vojni idr. Del kongresa naj bi sicer delal »v dobri veri«, vendar je bil zaključek spolitiziran ravno z »vsiljenim sprejetjem deklaracije, za katero ni mogoče stati.« Socialdemokratska stranka (bivši komunisti) je opozorila, da je kongres okrepil radikalizacijo politične scene, in to v trenutku, »ko predstavlja prioriteto borba za celovito, demokratsko in socialno Hrvaško, ne pa spodbujanje konfliktov in napetosti.« Poleg tega, pravi sporočilo, »enostrankarstvo tako na istrski kot tudi na državni ravni ter populizem ne spadajo med obrazce evropskega političnega življenja.« Stranka se tudi zaveda problema razseljene Istre, ki pa ga je treba reševati »na civiliziran način, spoštujoč samostojnost novonastalih držav, mednarodno pravo ter izogibajoč se napak predhodnih generacij.« Zaveda se tudi pomena čezmejnega sodelovanja, vendar se le-to lahko ustvari »samo z voljo suverenih demokratičnih držav in v povezanosti s celoto političnih dogajanj v Hrvaški.« V zvezi s kongresom se je od IDZ oddaljila tudi Reška demokratična stranka, ena izmed članic Združenja hrvaških regionalnih strank in torej dosedanji najožji idezejev politični zaveznik. Idezeju je poočitala, med ostalim tudi to, »da si je pri risanju istrske čezmejne regije izbral (fašistične) meje iz Rapalla, ki so prebivalcem na tem prostoru povzročile veliko gorja.« Milan Rakovac je pribil, »da mora istrski regionalizem postati hrvaški« in da ga je »treba realizirati kot zgodovinski proces, ne pa v obliki revolucionarnega gibanja.« Ivan Herak, duhovni vodja izključene idezejeve prohrvaške struje, je dopustil, »da je bila ideja, ki je rodila kongres, plemenita«, da pa je bil zlorabljen za utrjevanje političnih pozicij IDZ. Opozoril je tudi, »da deluje diaspora v Istri destabilizirajoče«. Za Paola Parovela, tržaškega publicista in dobrega poznavalca

obmejne in istrske problematike, se v Istri soočamo, med ostalim tudi »s šibko in zmedeno lokalno politično elito, ki že dolgo meša provincialne egoizme z retoriko in se ni sposobna soočiti z resničnostjo, da je danes Istra geopolitično in zgodovinsko med razplamtelo balkansko krizo in Zahodno Evropo, ki jo znova ogroža nacionalistično desničarstvo«. IDZ je tako, po kongresu, ostal s svojo idejo in deklaracijo o istrski čezmejni regiji politično osamljen kot še nikoli dotlej. S podporo diaspore si ni imel kaj pomagati. Njegovi naravni politični zavezniki (hrvaška opozicija) so mu skoraj v celoti obrnili hrbet.

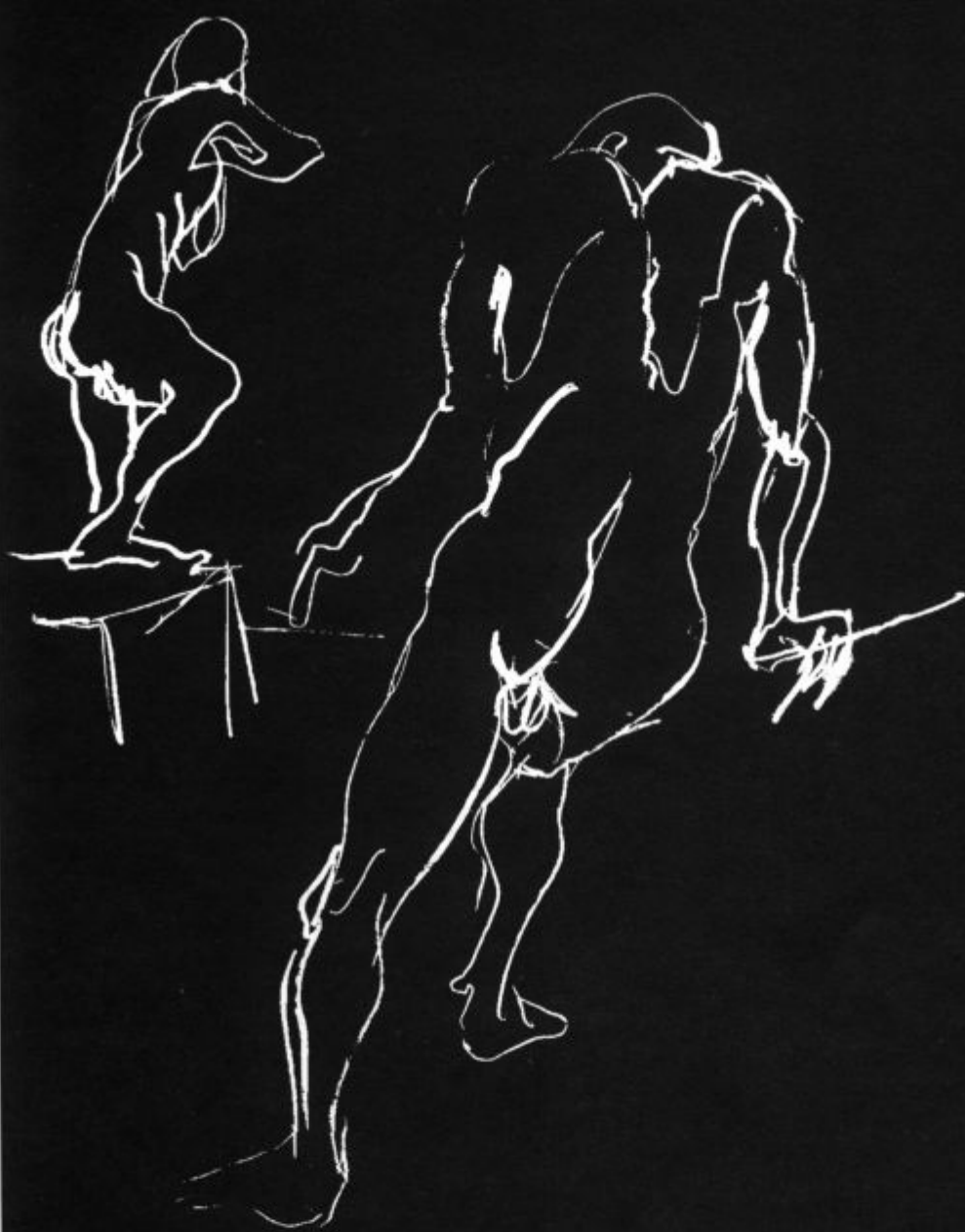
Kmalu za tem, sredi junija, je bil pod pokroviteljstvom Sveta Evrope v Brtonigli seminar o lokalni samoupravi in čezmejnem sodelovanju. Na njem je prišlo tudi do novega premika v dialogu o istrski avtonomiji in čezmejni regiji. Predstavniki Sveta Evrope so namreč opozorili, da gre pri nastajanju čezmejnih regij za dolgotrajne procese, ki so v najmanjši meri srednjeročni. Tudi predsednik dežele Furlanije-Juljske krajine Eugenio Ambrosi je med drugim opozoril, da je preteklo deset let, preden je njegova dežela dobila iz Rima zeleno luč za uresničitev vrste skupnih projektov s sosednjo avstrijsko deželo. Po njegovem bodo velika pričakovanja istrskih prebivalcev, ki jih imajo od čezmejne regije, najprej uresničena s čimprejšnjo priključitvijo Slovenije in Hrvaške v EZ. Tudi sicer mu je projekt istrske čezmejne regije nestvaren, saj sam predvideva bodoče čezmejno sodelovanje v okviru širšega prostora, ki bi obsegal tudi Trst in Reko. Koprski župan Aurelio Juri je ob svoji načelni podpori oblikam čezmejnega sodelovanja poudaril, da bi morali začeti podpirati konkretnije akcije sodelovanja ter se izogibati trošenju energij za projekte, za katere še ni dozorel čas in ki hkrati drezajo v razgreta nacionalistična čustva. Istrske evroregionaliste je tudi opozoril, da je njihov program v slovenski Istri dobil podporo komaj 3% prebivalstva. Tudi sicer je v tem trenutku med tremi prizadetimi državami še veliko neuskkljenosti in nerešenih zadev, ki jim je treba dati prednost, saj čezmejnega sodelovanja ne moreš graditi brez dobrososedskih odnosov. Predstavniki Socialdemokratske partije Mato Arlovič je npr. tudi spraševal, zakaj neki bi morala celotna Istra sodelovati z neko obrobno italijansko občino (Milje) in zakaj ne bi kar prizadete občine sodelovale med seboj. Opo-

zoril je tudi, da Madridska konvencija pri oblikovanju čezmejnih regij ne dopušča odstopanja od ustavnih okvirov matičnih držav. Tudi dr. Mladen Anderlič, strokovnjak za regionalno sodelovanje v hrvaškem ministrstvu za zunanje zadeve je spomnil, da postavljajo evropski strokovnjaki kot predpogoj za čezmejno sodelovanje soglasje prizadetih držav in spoštovanje njihove notranje zakonodaje.

Ob politični prhi, ki jo je ideja in resolucija o istrski avtonomiji in čezmejni regiji doživela najprej na kongresu in potem še na seminarju v Brtonigli, je odnos do tega projekta končno sestopil z oblakov na trdna tla. Po zadnjih informacijah pripravlja namreč IDZ zakonski osnutek, ki naj bi ga predložil hrvaškemu parlamentu in ki naj bi priznal istrski županiji večjo avtonomijo. To bi lahko pomenilo, da je prišlo znotraj njegovih vrst do streznitve in da se odloča za edino sprejemljivo legalistično pot za uresničitev svojih ciljev. Pretekli burni dogodki so sicer že malo potonili v pozabo, kajti ob oktobrskih parlamentarnih volitvah je skoraj celotna hrvaška opozicija pozabila na dosedanje zdrahe ter se je združila, vključno z IDZ, v skupnem boju proti vse bolj grozečemu političnemu valjarju Tudjmanove HDZ. Tako se politične strasti v Istri počasi umirjajo, v veliko olajšanje nas vseh. K temu je veliko prispeval tudi okrepljen geostrateški položaj Hrvaške po njenih uspešnih vojaških akcijah v Slavoniji in Krajini. Če bo tudi v Italiji dolgoročno prevladala zmerna politika, in če se Hrvaška ne bo zapletla v kak nov, širši spopad s Srbijo, bi lahko upali, da je nevihta nad Istro mimo in da bi lahko na tem prostoru vendarle enkrat zavladal mir in bi Istra res lahko postala oaza sožitja, strpnosti in sodelovanja. Na ta način bi tudi mnogo lažje presegle probleme in nesporazume, ki jih je pustila za seboj druga svetovna vojna in meje na tem področju.

VIRI:

- Mag. Darko Darovec, »Pregled zgodovine Istre«, PN 24. 4. 92.
- Milan Rakovac, feljton »Ki smo, ča smo, kamu gremo«, Novi list IV/91.
- Okrogla miza »Vsi naši eksodusi« (Milan Rakovac, dr. Irene Mislej, Andrej Jerman, dr. Liliana Ferrari, diskusijski prispevki), Primorska Srečanja št. 152/93.
- Diego de Castro, »Le prospettive di Trieste«, Lettere Triestine N. 0/94.

VINTAGE '73

Sinjorino

MOŠKI AKT
OGLJE
1993

ZNAMENITE
OSEBNOSTI

TADEJA PRIMOŽIČ

ANTON PRIMOŽIČ, PODJETJE »A. PRIMOŽIČ« IN KLEKLJANA ČIPKA

Uvod

Čipko – višek spretnosti, znanja in estetskega okusa – naj bi v Evropo iz Azije prinesli trgovci. Vsaka dežela, pokrajina, celo vas je v večstoletni zgodovini čipki vdahnila svojo podobo.

Začetki čipkarstva pri nas segajo v 16. stoletje. Čipke so izdelovali po gradovih in v samostanih, o čemer pričajo freske v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom (Marija s stolalom) in v Crngrobu (slika sv. Nedelja).

O izdelovanju čipk na Kranjskem nas prvi obvešča Janez Vajkard Valvasor leta 1689 v svojem delu Slava vojvodine Kranjske, ko omenja, da »izdelujejo v Ljubljani tudi veliko vrst nizozemskih in beneških čipk; razpošiljajo jih v razne dežele, a raznašajo jih daleč naokoli posebni kramarji«.

Najstarejši doslej znani pisni dokument o klekljanju je iz leta 1696 iz Idrije in pravi, da so podeželski kramarji prinašali v Idrijo živež in ga zamenjevali za čipke. Znanje klekljarstva naj bi v Idrijo prinesle žene rudarjev in uslužbencev iz čeških pokrajin. Vendar se v 17. in 18. stoletju ni klekljalo le v Idriji, temveč tudi v predmestjih Ljubljane, v Radovljici in Kamniku.

V 19. stoletju se je klekljanje razširilo na vso idrijsko okolico, Cerkljansko, področje Trnovskega gozda, del Primorske, Selško in Poljansko dolino, v Ljubljani z okolico pa je konec stoletja že zamrlo.

Za strokovni razvoj je poskrbela Marija Terezija, ki je leta 1763 v Ljubljano poslala prvo učiteljico klekljanja, ki je v petih letih poučevala okoli 200 učenk. Prva klekljarska šola v Idriji je bila usta-

novljena leta 1876, nato pa v letih 1884 v Soči, 1885 na Otlici, 1891 v Čepovanu, 1896 v Bovcu, 1900 v Cerknem in Horjulu, 1906 v Žireh, 1907 v Železnikih in 1909 na Trati in na Sovodnju.

Klekljarsko znanje so pridobivali v šolah in tečajih, prenašalo pa se je tudi iz roda v rod. Poleg žena so klekljali tudi moški ter skoraj vsi otroci, deklice in dečki.

Pomemben vpliv na razvoj klekljarstva je imela trgovina. Na začetku so čipke prodajale kar ženske same. Kasneje so se zbrale podjetnejše, ki so nosile čipke naprodaj v košarah na glavi v večja mesta. Iz krošnjarstva se je proti koncu 19. stoletja razvila tudi prva trgovina s čipkami. Prvo trgovino je v Idriji leta 1865 odprla Karolina Lapajne, ki je skupaj s svojim možem trgovala že od leta 1861. Zunanje tržišče je razširila firma Franceta Lapajnet, ustanovljena leta 1875, pri kateri se je izučil tudi Anton Primožič, ki je leta 1888 ustanovil podjetje, katerega delovanje, povezano s klekljano čipko, vam želim predstaviti.

Prav podjetje »A. Primožič« je poleg podjetij Franceta Lapajnet ter Dragotina Lapajnet najboljši zaslužni za razvoj čipkarstva pri nas, kar potrjujejo tudi članki Boža Račiča¹, Marije Makarovič² ter Marije Stanonik³.

Anton Primožič in podjetje »A. Primožič«

Anton Primožič⁴ se je rodil 17. januarja leta 1870 v Novi vasi pri Žireh. Kot deček se je najprej učil pri Francetu Lapajnetu v Idriji, kasneje pri Ivanu Murniku v Kamniku in nazadnje pri Antonu Staculu v Ljubljani.

Leta 1888 je odprl lastno manufakturo v Ljubljani na Mestnem trgu 25, leta 1896 se je trgovina preselila v Žiri št. 65, leta 1923 pa v lastno poslopje št. 83, prav tako v Žireh.

V letih od 1908 do 1913 je bil nakupovalec čipk za dunajski Osrednji zavod za hišno obrt. Bil je pobudnik ustanovitve čipkarske šole v Žireh (leta 1906) in Železnikih (leta 1907) in soustanovitelj Avto družbe Žiri – Škofja Loka.⁵ Bil je porok prve elektrarne na Fužinah in jo ob povodnih v letih 1925 in 1926 v celoti obnovil. Bil je tudi soustanovitelj Gospodarske zadruge ter pod-

porni član in starosta Sokola. Do leta 1918 je kopal baker v vasi Planina pri Cerknem in v okolici Sovodnja.

Leta 1913 se je poročil z Marijo Pivk iz Črnega Vrha. Leto kasneje je dobil hčer Lidijo in leta 1915 sina Danijela. Leta 1918 je žena Marija umrla, leta 1932 pa se je poročil z Marijo Lesjak iz Vipave. Njegova življenjska pot se je končala 24. 1. 1954. leta.

Anton Primožič okrog leta 1900

Delovanje podjetja od ustanovitve do leta 1896

Podjetje »A. Primožič« je bilo ustanovljeno leta 1888 s sedežem na Mestnem trgu 25 v Ljubljani.⁶ Žal Obrtni list ni ohranjen, vendar to letnico potrjuje rokopis Antona Primožiča.

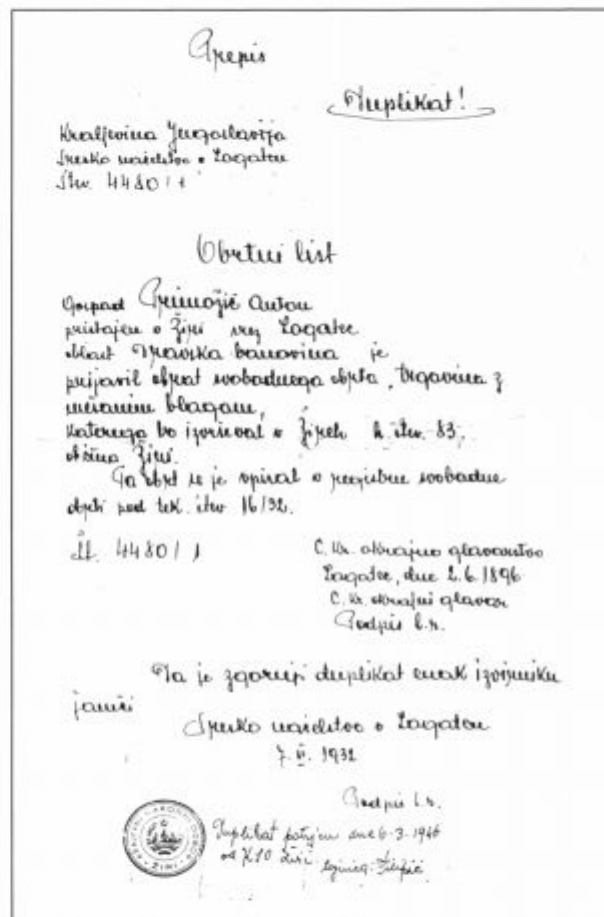
Podjetje je imelo v teh prostorih svojo trgovino, kjer so prodajali »oblačila za dame in gospode, platneno in bombažasto blago, preproge, posteljne garniture in zastorje, svilnato blago in žamet, perilo za dame in gospode, moderce, dežnike, solnčnike, kravate itd.«

Po besedah informatorjev naj bi v tistem času podjetje črpalo tudi mineralno vodo »Čoko« v okolici Ljubljane ter jo izvažalo na ozemlje sedanje države Avstrije.⁷

Delovanje podjetja v letih od 1896 do 1923

Leta 1896 je podjetje »A. Primožič« odprlo trgovino z mešanim blagom v najeti hiši št. 65 pri Mrovcu v Žireh.

Prodajali so prehrabene izdelke, predmete za gospodinjstvo, metrsko blago in čipke.

Kopija obrtne lista

Opremljenost prostorov

Po pripovedovanju informatorke Lidije Primožič so bili prostori v pritličju opremljeni takole: na steni nasproti vhodnih vrat in na stranskih stenah so bile police, sredi prostora in ob strani je policam sledil prodajni pult in na desni strani še pisalna miza. V levem kotu je bila peč. Med vrati in okni je bila na vsaki strani vitrina. Za pisalno mizo, ki je na desni strani sledila pultu, so bila vrata v »prehodno« sobo, ki je povezovala trgovino s skladiščem za mešano blago. Skladišče za čipke je bilo v 1. nadstropju, kjer je družina tudi stanovala.

Razporeditev dela

Anton Primožič ni prodajal v trgovini, temveč je za to imel vaječke oz. pomočnice. Na začetku je bila to Marija Milavec por. Pečelin iz Šmihela, kasneje Helena Oblak iz Novega mesta, Fani Prnišek iz Zasavja in Štefka Weber iz Griž pri Žalcu. Po potrebi sta mu pomagali tudi obe ženi, po končani trgovski šoli pa je del poslov prevzel njegov sin Danijel.

Anton je skrbel za nakup mešanega blaga, trgovanje s čipkami, vodil pa je tudi poslovne knjige in korespondenco v slovenščini in nemščini.

Trgovanje z mešanim blagom

Anton je vsaj enkrat tedensko odšel v Ljubljano. Najprej peš ali s kolesom,⁸ po letu 1914 pa z avtobusom lastne Avto družbe. V Ljubljani je imel stalne poslovne partnerje, pri katerih je kupoval večje količine blaga. Kasneje so mu izbrano blago dostavili po pošti.

Kupci so bili domačini, ki so blago lahko kupili tudi v času, ko je bila trgovina zaprta. Kupovali so za denar, na up ali pa prinesene čipke zamenjali za željeno blago. Prodajalo se je le v trgovini, popustov ali razprodaj ni bilo. Kupovanje ni izgledalo tako kot danes. Kupovali so vedno le najnujnejše: 1 kg moke, štok sladkorja, 0,5 l petroleja; 1 m blaga je bil že velik nakup.

Trgovanje s čipkami

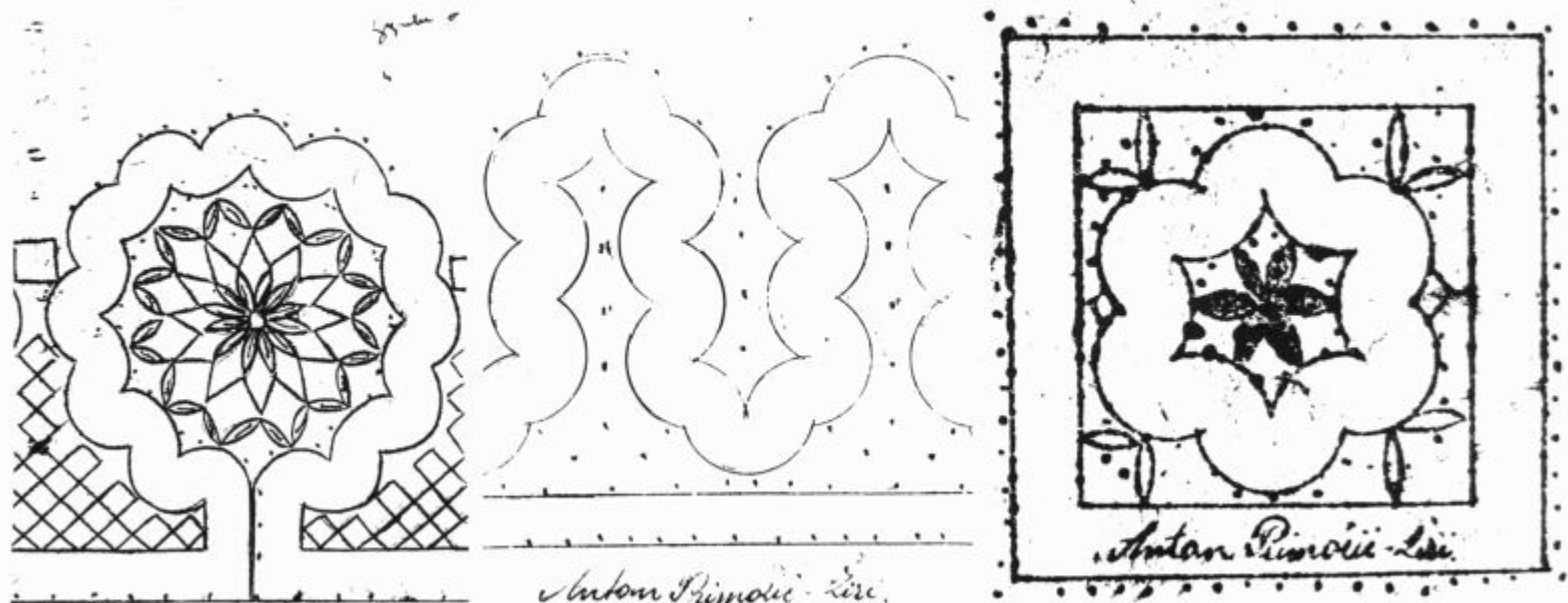
Nabava sukanca

Od leta 1896, ko je podjetje začelo trgovati s čipkami, so mu lanen sukanec pošiljale tovarne, s katerimi je imelo sklenjene pogodbe. V letih od 1908 do 1913 je sukanec dobival še iz Zentralspitzenkurza na Dunaju ter s Češke. Omeniti je potrebno, da lanenega sukanca snežno bele barve ni bilo oz. zelo malo, veliko pa je bilo odtenkov rjave in krem barve. Vzrok, poleg čisto tehnološkega, je verjetno v tem, da je sukanec bele barve zelo občutljiv in zahteva veliko večjo skrb za čistočo kot sukanec drugih barv.

Uporabljali so različne debeline niti, od št. 200, ki je bila tanka kot las, pa do št. 10.⁹ Klekljali so tudi iz sukanca, ki je bil debel kot vrvi.

Barva in debelina sukanca se je prilagajala vzorcu, debelini risa in namembnosti čipke.

Za robčke, vložke za zavese in spodnje perilo so uporabljali tanek sukanec, za metrsko čipko, prte in posteljnino pa debelejši sukanec. Prav tako so uporabljali debelejši sukanec za široki ris (kranclovke, srčke, pogačke, bunke, ...), tanjšega pa za stavljene čipke, cvetlične motive in slepi ris. V letih pred prvo svetovno vojno, ko je povpraševanje po čipkah doseglo vrhunec, so za eno zimo potrebovali nekaj tisoč kg sukanca.

Vzorci (kranclovke, žabji skoki, rogljički) s podpisom A. Primožič

Vzorci

Podjetje je vzorce dobivalo iz tovarn v Nemčiji in Avstriji, s katerimi je imelo sklenjene pogodbe. To so bili predvsem vzorci za spodnje perilo, posteljnino in metrsko čipko. Kot nakupovalec čipk za centralo na Dunaju je vzorce dobival od tam. Imel pa je tudi svojo risarko Francko Gantar, po domače Bendetovo iz Nove vasi. Ta je vzorce risala po predlogah kupcev, lastnih zamislih ali zamislih Antona Primožiča. Motivika je bila pestra, zato je posploševanje zelo težko. Vzorci in širina čipke so se prilagajali želji kupcev. Največ povpraševanja je bilo po metrski čipki. Klekljale so se zlasti kranclovke, pogačke, bunke, rogljički, kronce, polžki, srčki, žabji skoki in gobice. Za posteljne garniture so se izdelovali kompleti istih motivov za rjuhe, odeje in blazine. Manjši prtički so bili najrazličnejših motivov: razne stavljene čipke, rogljički, deteljice, tulpe, gobice ... Za cerkev so se izdelovali razni vzorci z religiozno tematiko. Za zahtevnejše kupce so se izdelovale čipke za zavese tudi do 60 cm širine ter figure živali, sadja in ljudi. V današnjem času najbolj atraktivni pa so v celoti klekljani prti (premer 180 cm, 150×150 cm ...) različnih motivov in tehnik.

Med tehnikami so prevladovali široki ris, polpremet in ribice, za polnitve pa so uporabljali satovje in razne vrste mrež.

Klekljarice

Knjiga oz. seznam klekljaric ne obstaja, zato natančno število klekljaric ni znano; po besedah informatorjev se je najverjetneje gibalo med 5 in 6 tisoč. Vsakdo, ki je hotel klekljati,¹⁰ je dobil določeno količino sukanca in vzorec.

Večinoma je bila to sezonska zaposlitev pozimi, ko ni bilo dela na polju. Le starejše ženske, ki niso mogle več opravljati fizičnih del, so klekljale vse leto in prav njihove čipke so bile najboljše sklekljane.¹¹

Zaloga čipk je bila največja zgodaj poleti, vendar jih tudi med letom ni nikoli primanjkovalo.

Odkup čipk

Za odkup čipk je skrbel Anton Primožič sam, pomagala pa mu je tudi žena Marija. Cena za čipko se je določala glede na kvaliteto izdelave. Pri tem je upošteval pravilno izdelavo, število postavkov, enakomernost risa itd. Te razlike pri ceni čipk glede na kvaliteto so se klekljarice še dolgo rade spominjale, saj so kasneje pri podjetjih Dom in Čipka vse plačevali enako. Znano je namreč, da se za kvalitetno čipko porabi veliko več časa kot za nekvalitetno (»pofl«), četudi je izdelana po istem vzorcu in z isto številko sukanca. Za primerjavo: okoli leta 1910 je klekljarica za kvalitetno sklekljano čipko, za katero je porabila približno 50 ur, dobila 4 do 6 kron, 1 kg belega kruha pa je stal 20 krajcarjev.

Pri tem je treba omeniti, da se cena čipk oz. zaslužek klekljarice lahko določa le relativno, saj nekatere za izdelavo istega vzorca porabijo tudi do polovice manj časa kot druge.

Katalogi čipk in prodaja

Najstarejši ohranjen katalog je najverjetneje iz leta 1896. Vzorci klekljanih čipk so pripeti s sukancem na rdeče platnice. Vzorci so razporejeni po motivih (kranclovke, bunke, pogačke ...), po velikosti (od nekaj cm do 60 cm) in po namembnosti (čipke za posteljnino, zavese, oblačila ...). Vzorci so oštevilčeni od št. 70100 do št. 70314. Sam katalog je zelo težak, neroden in tudi drag za izdelavo, zato ne preseneča, da je podjetje že pred 1. svetovno vojno dalo tiskati prvi tiskani katalog pri nas.

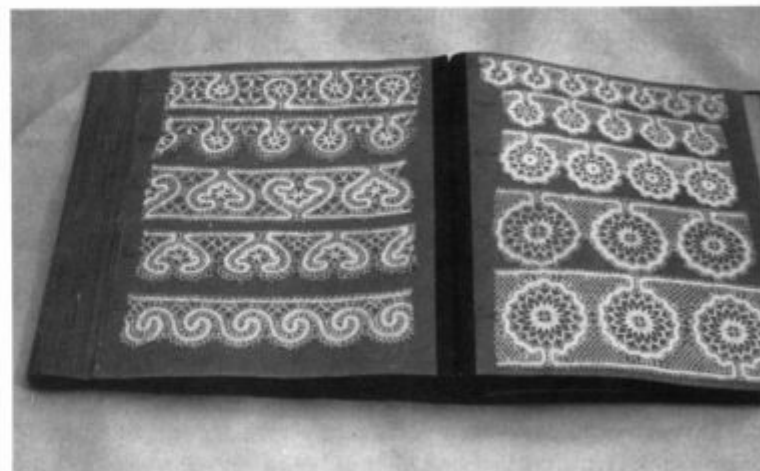
Ta je veliko bolj priročen in lažji.¹² Vzorci od št. 4001 do 8026 so bele barve na črni podlagi, vendar so nekatere številke izpuščene. Zraven vsakega vzorca je navedena tudi njegova velikost v cm. V njem so razne metrske čipke različnih motivov in velikosti, vložki ter manjši prtički v tračni tehniki in stavljene čipke ter čipke za potrebe cerkve.

Obstaja tudi katalog metrskih čipk, v modrem tisku. Tu so zbrane tračne in stavljene metrske čipke od št. 1 do št. 215. Poleg teh katalogov so še listi oz. pole z nalepljenimi vzorci čipk ter katalogi iz 30. let.

Kupci so bili v tistem času zlasti tovarne spodnjega perila in posteljnine ter posamezni trgovci iz Avstrije in Nemčije.

Za predstavitev na trgu je podjetje uporabljalo razne oglase v poslovnih imenikih ter časopisih. Velik delež pri predstavitvi pa je imela tudi pestrost in domiselnost vzorcev ter kvaliteta izdelkov, ki je bila najboljša promocija za podjetje.

Sklepanje kupčij je potekalo preko katalogov ali pa je kupec prišel osebno izbrat želene vzorce. Čez nekaj časa, odvisno od količine in vrste čipk, so mu poslali paket po pošti. Včasih je tudi Anton Primožič odšel do kupca s katalogi ali z dogovorjeno količino čipk. Prodajne cene čipk so se spreminjale in niso znane.

Katalog klekljanih metrskih čipk

Delovanje podjetja v letih od 1923 do 1947

Leta 1923 se je podjetje »A. Primožič« preselilo v za ta namen zgrajeno hišo v Žireh št. 83, danes Jobstova 29, kjer posluje še danes.

Hiša stoji v nekdanjem centru Žirov v smeri SV–JZ na levi strani ceste Škofja Loka–Žiri. Stavba je pravokotne oblike (13×25 m), dvonadstropna, s pročeljem, obrnjenim h glavni cesti. Načrte za gradnjo je naredil arhitekt Accette Valentin, vendar so bili ti zaradi finančne stiske spremenjeni. Gradnjo hiše je prevzelo Stavbno podjetje Tavčar & Svetina iz Ljubljane.

Hiša »Pri Primožič« v Žireh

Opremljenost prostorov

V skrajnem levem delu pritličja, ki je bil prvotno namenjen za skladišče, je bila pošta, ker ni bilo drugega ustreznega prostora v Žireh.

V osrednjem prostoru je bila trgovina s čipkami in mešanim blagom. Vhod je bil s ceste. Med vrati in izložbami sta bili 2 stekleni omari, ki sta služili kot razstavni prostor. Na levi strani so bila vrata, ki so prostor povezovala s skladiščem, zraven pa je stala zidana peč. Na desni strani sta bili pisalna miza in omara s policami. Nasproti vhodnih vrat so bila vrata za dostop v stanovanjski del. Po vseh stenah so bile police, na sredini prostora pa so bili 4 pulti v obliki črke u in premični pult.

V sosednjem levem prostoru je bilo skladišče. Tu so pripravljali blago za prodajo. Cel prostor je bil zapolnjen s policami in omarami.

V prvem nadstropju je bila »zelena soba« za sklepanje kupčij, dve sobi za skladišče čipk, soba za risanje vzorcev ter še ena

soba za skladišče materiala, potrebnega za izdelavo in dodelavo čipk (sukanec, blago, vzorci, papirci).

Trgovanje s čipkami

Dobava sukanca in blaga

Do leta 1940 je dobava sukanca potekala nemoteno. Podjetje je kupovalo lanene in svilene niti v štrinah. V času 2. svetovne vojne se je lanen sukanec dobil zelo težko in tako so za sukanec uporabljali celo svilene niti iz nemških padal, katera so pazljivo razparali in dobili prepotreben sukanec. Ta svileni sukanec so uporabljali le za manjše prtičke ali za vzorce, kjer je bilo potrebno veliko striženja in so se vozili med klekljanjem lahko odstranili.

Blago so tako kot sukanec v glavnem dobivali s Češkega. Predvsem je bilo to laneno platno, najprej ročno in kasneje strojno tkano, batist in emin ter za dragocenejšo čipko naravna svila in šifon. Blago se je prilagajalo debelini, kvaliteti in barvi sukanca. Med vojno so uporabljali tudi umetno svilo. Prav pomanjkanje sukanca je bil glavni razlog, da je podjetje leta 1947 začasno prenehalo s proizvodnjo čipk.

Izdelava vzorcev

Vse večje povpraševanje v 20. in 30. letih ter vpliv mode je zahteval vedno več izvirnih in nedragih vzorcev. Poleg že omenjene risarke je vzorce že od malih nog risal Antonov sin Danijel Primožič. Nedvomno so prav njegovi avtorski vzorci estetsko najlepši, najbolj domiselni in tehnično zanimivi. Nekatere od njih je mogoče videti v katalogu Državnega osrednjega zavoda za domačo obrt v Ljubljani iz leta 1939.

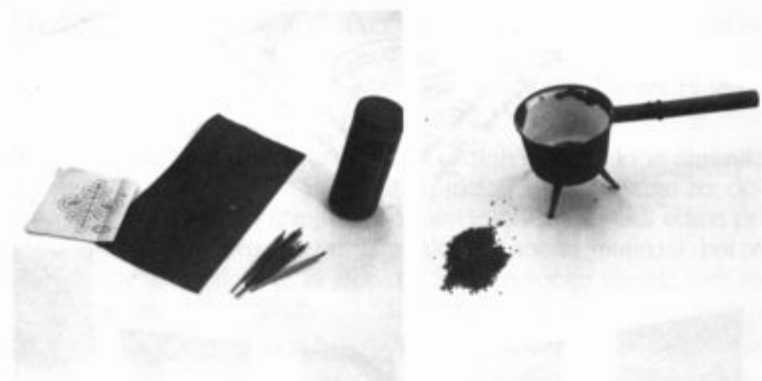

Danijel Primožič leta 1946

Če so v 19. stoletju s čipko predvsem okraševali spodnje perilo, posteljino in zavese, pa se je v 20. stoletju čipka uveljavila predvsem kot samostojna dekoracija v obliki manjših ali večjih prtičkov ali prtov. Tudi motivika in tehnika sta se spremenili. Uveljavilo se je satovje, fantazijski in geometrični vzorci ter slepi ris, ki pa se loči od idrijskega risa. Zlasti prevladujoč je bil vzorec cvetk, ki je bil v tistem času tipičen za to podjetje.

Danijel Primožič je svoje vzorce ustvarjal takole: na prosojni papir je narisal s svinčnikom vzorec, označil tehnike in ko je bil ta zadovoljiv, ga je prevlekel s peresom, katerega je pomakal v vijolično Hectografic črnilo. Ta vzorec je potem položil na gumo in ga povaljal z valjarjem, da se je črnilo preneslo na gumo. Nato je vzorec odstranil in na gumo položil prazen list papirja ter ga povaljal. Na ta način je lahko naredil do 20 kopij istega vzorca.

Za utrjevanje papircev so uporabljali klej, katerega so segreti v posebni posodi ter s čopičem premazali vzorec (papirc). Tak vzorec je bil veliko trši in zato dalj časa uporaben. Za prerisovanje že narejenih čipk so uporabljali grafitne paličice. Na čipko so položili prosojni papir ter s paličico prevlekli po že izdelani čipki. Tako so dobili obrise, ki so jih lahko uporabljali namesto katalogov ali že izdelanih čipk.

Pribor za risanje vzorcev in utrjevanje le-teh

Odkup čipk

Poleg odkupa čipk v trgovini je imelo podjetje v tem času še odkupovalni postaji na Trebiji in v Gorenji vasi. Za to sta skrbeli ga. Tavčar na Trebiji in ga. Jelovčan v Gorenji vasi. V Žireh je odkupoval Anton Primožič, pomagali pa sta mu druga žena Marija in kasneje sin Danijel.

Všivanje čipk

Tako kot je moda vplivala na vzorce in namembnost čipk, so se spreminjali tudi končni izdelki. Vse manj je bilo povpraševanja po sami čipki in vse več po končnih izdelkih z manj čipke z všitim blagom, ki so bili temu primerno cenejši. Pri podjetju »A. Pri-

možič« je všivala Katina Peternelj. To je potekalo takole: najprej je bilo potrebno odrezati blago pravšnje velikosti (večje, kot je bil notranji rob čipke), ga pritrditi (prheftati) na spodnjo stran čipke ter nato z iglo šivalnega stroja cik-cak loviti (endlati) rob čipke. Na koncu se je odvečno blago previdno odstriglo.

Poleg strojnega všivanja pa so dragocene čipke všivali tudi ročno. Res lepo je všivala gospa Demake, ki je z možem in hčerko Njuračko pribežala iz Rusije po revoluciji leta 1918. Pri tem je uporabljala rešlje vbod. Šivala je tudi spodnje perilo iz batista ter ga okrasila s čipko in vezenjem. Tako okrašeno spodnje perilo je bilo zelo cenjeno v ZDA.

Prodaja čipk

Poleg stalnih kupcev v Avstriji, Nemčiji, Franciji, Angliji, ZDA in Argentini je v tistem času podjetje imelo še približno 60 kupcev ali posrednikov za področje bivše Jugoslavije. O ugledu tega podjetja pričajo razni dopisi posameznikov, ki so želeli poslovati z njim.

Prodaja čipk je potekala ves čas nemoteno, razen v letih od 1926 do 1936, ko je trg zapolnila cenejša kitajska čipka.

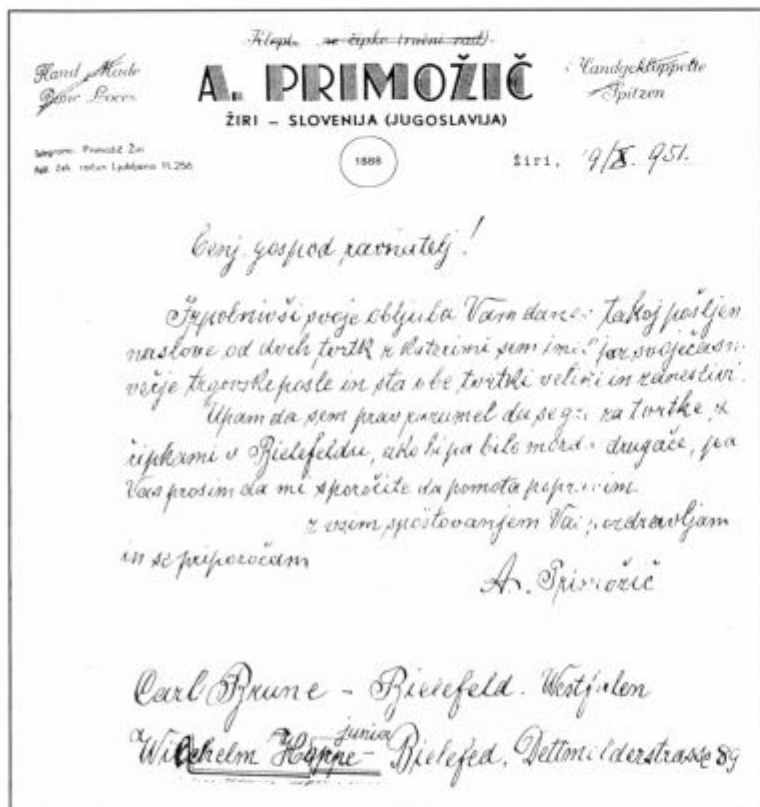
Prodajna cena čipk se je določala glede na kvaliteto izdelave, predvideno število porabljenih ur ter količino in kvaliteto sukanca (lan, svila, bombaž). Cena je bila odvisna tudi od števila narejenih vzorcev. Večje število istih vzorcev je znižalo ceno, uni-katne čipke pa so bile temu primerno ceneje. V času pred 2. svetovno vojno je klekljarica za čipko, za katero je porabila približno 60 minut, dobila 1 dinar, prodajna cena te čipke pa je bila 2 dinarja. V to ceno so bili vštet vsi materialni in režijski stroški (izdelava čipke in vzorca, sukanec, všivanje, likanje, transport ...). Za primerjavo: cena 1 kg bele moke se je gibala med 2 in 3 dinarji.

Cene čipk so bile kodirane, za kar so uporabljali geslo HELF GOT MIR. Tako je bila cena čipke, označene z geslom ERR, 233 dinarjev.

Na svojstven način so pri prodaji pomagali tudi študentje v tujini, ki so na Antona Primožiča naslavljali prošnje za denarno pomoč. Ta jim je namesto denarja poslal čipke, ki so jih prodali in tako dobili potreben denar.

Delovanje podjetja je med 2. svetovno vojno potekalo nemoteno. Izpad določenih trgovcev so nadomestili novi. Šele po vojni je bilo delovanje otežkočeno zaradi pomanjkanja ustreznega sukanca. Uporabljali so bombažni sukanec, ki pa ni bil primeren. Kljub nenehnim prošnjam na ustrezne državne organe je bila zagotovljena količina sukanca premajhna za nemoteno delo. Podjetje je bilo prisiljeno prenehati z izdelavo čipk 31. 11. 1947. Trgovina z mešanim blagom je delovala do leta 1952, ko so bili poslovni prostori in predmeti v njih nacionalizirani.

Danes ohranjeni eksponati so bili dobesedno zazidani in so le tako ušli uničenju in propadu. Ohranili pa so se tudi vsi vzorci in katalogi, ki za takratne veljake očitno niso bili zanimivi. Poslovne partnerje je v večini prevzelo podjetje Dom iz Ljubljane, kar priča eno od pisem Božu Račiču, v katerem mu Anton Primožič sporoča naslov dveh podjetij.

Pismo Božu Račiču, v katerem mu A. Primožič posreduje naslove svojih nekdanjih partnerjev

Vpliv podjetja na kraj

Žiri so bile vse do 2. svetovne vojne kraj z večino kmečkega prebivalstva ter z nekaj obrtniki, zlasti čevljarji.

Poleg velikega lokalpatriotizma Antona Primožiča je imelo velik vpliv na kraj tudi delovanje podjetja.

Klekljanje je zagotovilo eksistenčne pogoje mnogim družinam v Žireh in okolici. Velik delež je imelo tudi pri ohranjanju in razvoju klekljanja ter takratni promociji kraja doma in v tujini. Nedvomno pa je imelo klekljanje tudi velik vpliv na povezanost ljudi in družabno življenje; najstarejše klekljarice se z nostalgijo spominjajo zimskih večerov, ko so hodile »na prejo«. Od sv. Martina do velike noči so ob petrolejkah klekljale celo do 1 ali 2 jutraj. Med klekljanjem so pele pesmi, klepetale, si pripovedovale šale ...

Najbolje pa pomen klekljanja za osebno zadovoljstvo klekljaric pove izjava ene od njih: »Dokler bom klekljala, bom živela«.

Delovanje podjetja »A. Primožič« danes

Kljub mirovanju podjetja do leta 1991 ljubezen do klekljanih čipk v družini Primožič ni ugasnila.

Vsa ta leta je Danijel Primožič ustvarjal nove vzorce ter prenašal ljubezen in za to potrebno znanje na svoje otroke in vnuke.

Podjetje je bilo ponovno registrirano 25. 6. 1991 kot podjetje za razvoj domače in umetne obrti s sedežem v Žireh. Podjetje danes izdeluje kakovostne klekljane čipke in njene aplikacije po starih in novih vzorcih, ki so prilagojeni današnjim potrebam in modnim tokovom ter jih prodaja v ekskluzivni ročno izdelani embalaži v prodajni galeriji v Žireh. Pri izdelavi uporablja predhodno obdelane materiale, tako da se pri pranju ne krčijo. Prav tako nadaljuje tradicijo avtorske čipke družine Primožič.

Podjetje je do sedaj sodelovalo na razstavah na Opčinah v Italiji leta 1990, v galeriji Bevisa v Kranju leta 1991, na predstavitvi gorenjske turistične ponudbe v Landshutu v letih 1992 in 1993,

Podjetje »A. Primožič« je bilo ponovno registrirano leta 1991 in ima danes v Žireh lepo prodajno galerijo

leta 1992 na razstavi »Tischkultur« v Gradcu, leta 1993 v Kamniku, na Brdu pri Kranju in na gradu Strmol, leta 1994 na razstavi domače in umetne obrti v Slovenj Gradcu in Ljubljani, v Parizu, v Proseku v Italiji, na srečanju domačih obrti alpskih dežel v Chamonixu leta 1994 in Sestrieru leta 1995 ter, tudi letos, v Trziču in Idriji.

Leta 1993 je na natečaju za gostinski spominek Turistične zveze Slovenije za svoja izdelka z motiviko lipovega lista prejelo zlato medaljo in plaketo.

Zaključek

Klekljanje in klekljana čipka sta nedvomno kulturna dediščina Slovenije. Toda ne »čipka«, ki jo danes lahko kupite v duty-free shopih, na stojnicah ali v samopostrežni trgovini, zavito v polivinil. Mogoče imate srečo in jo zagledate v kotu kakšne omare v najbolj »uglednih« trgovinah. Tudi v najbolj znanih slovenskih turističnih krajih se vam ponuja z lepilnim trakom prilepljena na izložbo za nekaj sto tolarjev – primerna cena za primerno kvaliteto in ponudbo!

Vendar to nedvomno ni dediščina podjetij, ki so že v prejšnjem stoletju skrbela za razvoj in promocijo čipke doma in v tujini. Predstavljeno podjetje je eno od teh. Iz članka je razvidno, da se podjetje ni ukvarjalo le s preprodajo čipk, temveč je v veliki meri pripomoglo k razvoju čipkarstva na Slovenskem. Danes bi temu rekli marketing.

Nedvomno je to podjetje eno izmed redkih pri nas, ki je ohranilo izdelavo kvalitetnih čipk in njenih aplikacij skozi stoletno zgodovino in hkrati sledilo razvoju in modnim tokovom. Je tudi edino pri nas, ki je za izdelavo uporabljalo tako dragocen material, kot je naravna svila in šifon, in ki je svoje izdelke ročno všivalo tudi še v času, ko so drugi že uporabljali stroje.

Avtorska čipka družine Primožič je v veliki meri obogatila čipke na Slovenskem in pripomogla k ohranjanju te naše kulturne dediščine.

OPOMBE

1. Božo Račič, Slovensko čipkarstvo s posebnim ozirom na loško območje, Loški razgledi XV, MD Škofja Loka, 1968, str. 135, 136, 137.
2. Marija Makarovič, Klekljane čipke – vodnik po razstavi, Ljubljana, 1970, str. 14.
3. Marija Stanonik, Čipkarstvo v Žirovski kotlini, Loški razgledi XVII, MD Škofja Loka, 1970, str. 180 in Muzejska zbirka v Žireh, Loški razgledi XXI, MD Škofja Loka, 1974, str. 273.
4. Zaradi neujemanja podatkov navajam življenjepis, ki je nastal po pripovedovanju Lidije Primožič.
5. Več o tem v knjigi Marije Stanonik, Promet na Žirovskem, Žiri, 1988, str. 66.
6. Danes je v teh prostornih Trubarjev antikvariat.
7. Drugi podatki o delovanju podjetja v tem času niso ohranjeni.
8. Od leta 1900 je Anton Primožič imel kolo.
9. Številke sukanca se ne ujemajo z današnjimi zaradi drugačnega določanja mer.
10. Klekljale niso samo ženske, temveč tudi moški in otroci.
11. Za kvaliteto izdelavo je potrebno neprestano klekljanje.
12. Format A4.

VIRI IN LITERATURA

- Marija Makarovič, Klekljane čipke – Vodnik po razstavi, Ljubljana, 1970.
Tadeja Primožič, Proseminarska naloga – Hiša mojega pradeda
Božo Račič, Slovensko čipkarstvo s posebnim ozirom na loško območje, Loški razgledi XV, MD Škofja Loka, 1968.
Marija Stanonik, Čipkarstvo v Žirovski kotlini, Loški razgledi XVII, MD Škofja Loka, 1970.
Marija Stanonik, Muzejska zbirka v Žireh, Loški razgledi XXI, MD Škofja Loka, 1974.
Janez Vajkard Valvazor, Slava vojvodine Kranjske, MK Ljubljana, 1984.
Korespondenca in arhiv podjetja »A. Primožič«.
Natalija Lahajnar, 1913 – 1994.
Dalibor Lapajne, 1912 – 1995.
Anica Mlakar, 1928, upokojenka.
Martina Pečelin, 1939, upokojenka.
Anton Primožič ml., 1951, komercialist.
Danijel Primožič, 1915 – 1988.
Iva Primožič, 1928, upokojenka.
Lidija Primožič, 1914, upokojenka.
Milica Primožič, 1951, uslužbenka.
Vida Zajc, 1914, upokojenka.
* Članek je delno prirejena seminarska naloga, ki je leta 1993 nastala v okviru študija etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Rodila sem se leta 1968, živim pa malo tu, malo tam, razpeta med Idrijo, Ljubljano in svetom. Gimnazijo sem zaključila v Idriji, v Ljubljani pa diplomirala na biologiji. Hkrati sem vpisala še študij krajinske arhitekture, se šolala v Angliji in sedaj študiram na podiplomskem študiju krajinske arhitekture v Ljubljani.

Poleg tega pa včasih napišem še kako pesem ali pravljico, ali pa kaj narišem.

Risanje in sploh ustvarjanje je moj način učenja, iskanja in raziskovanja lepote: lepote duha, telesa in prostora.

V duhu tega iskanja so v času mojega bivanja v Angliji, ob večerih, preživetih v neki umetnostni galeriji, nastale tudi risbe in krokiji teh aktov.

In ne da bi pozabila, kar pravi Zoran Didek: "Vsega se ne da naučiti - bistvo je prepuščeno ustvarjalni intuiciji."

S. M. M.

Shimomoto
26.1.73

ŽENSKI AKT

PASTEL
1993

LITERATURA

DORICA TOMINEC

Sem Dorica Tominec. Rodila sem se 31. 03. 1961 na srednji veliki gorski kmetiji v Malem polju nad Colom, v družini Likarjevih. Torej na svet sem prirojala v ajdovski občini.

Na Črnovrško planoto me je zvalila ljubezen. Tu živim že 11 let. Po poklicu sem administratorka, vendar tega poklica že dolgo ne opravljam več. Sedaj sem mati, gospodinja in kmetica na majhni kmetiji.

Rada imam poezijo. Njej sem se zapisala že v otroških letih. Pišem iz srca in za ljudi. Mislim, da je današnji človek bolj kot kruha lačen duševne hrane. Hiter tempo življenja, razdvojenost, sebičnost nas sili, da se zapiramo sami vase. Ne vidimo več ljudi okrog sebe, ki trpijo, ne lepote narave. Naša srca so nekam zaledenela. Upam, da jih bo nežna poezija vsaj nekoliko otoplila.

Leta 1992 sem izdala prvenec, pesniško zbirko VEZENJE V SAMOTI. Za naprej pripravljam nove pesmi in upam, da, če bo vse po sreči, do ponovne zbirke ni daleč.

ČE SEM

Če sem kot nitka,
ki se hitro strga,
če sem kot list,
ki v vetru ječi,
če sem kot rosa,
ki jo sonce popije,
če sem kot veter,
ki nikjer doma ni.
Kaj je tisto,
kar iščeš v meni?
Prazne so moje dlani.

ZRELE OČI

V zrelih očeh
ni več jutranje rose,
sonce jo je popilo.

V zrelih očeh
ni več nežnih božanj vetra,
privajene so na brezvetrje.

V zrelih očeh
ni več biserov zlatih,
izžareli so v mladosti.

· VČASIH

Včasih moraš
obraz skriti v dlani,
včasih moraš
priznati, da boli,
včasih moraš
roko nekemu podati,
včasih moraš
odkleniti zaklad,
ki skrit je na dnu srca.

JESEN

Vsak
enkrat doživel bo jesen.
Poljane prazne,
klasje pospravljeno v kozolcu.
Spekter barv,
zlitih v mozaik,
končana stran,
le nedokončani stih
ostal bo.
Čez polje
žalostno
se megla klati.

VEČER

Večer,
zamolklo
tiktakanje ure,
mrtva stena,
v kotu križ.
Na mizo pada
zadnji snop svetlobe,
s tabo jokam,
četudi daleč si.

NA KRIŽIŠČU

Na križišču
sama stojim.
Vprašujem se,
katera pot je prava.
Včasih usoda
se poigra z ljudmi.
Tudi meni ni prihranjen
grenak okus pelina.
Poklekнем
pred TE,
roke sklenem,
solza iz oči spolzi.
Vem,
prišel je trenutek,
plašč trpljenja ogrnem si.

ŽELJA

O Bog,
od želja,
ki jih je tisoč v srcu,
ena najmočnejše
vzklika, prosi v nebo.
Lepo je,
ker si svet ustvaril,
ptice, rože in gore,
a srce čuteče
nikdar več ne ustvari,
preveč je trnja,
ki vanj zadira se.
Le ustvarjaj stvarnik,
moje želje
usmili se.

KO

Ko vse bo nič
in spet iz ničā vstanem,
Bog ve kje,
v čigavem telesu.
Kdo sem,
čemu sem,
pozabim.
Življenje novo zaživim.
In spet nič bom,
iz ničā zopet vstanem,
dokler
Duh čist bo
v minljivem telesu.

NE

Ne bojim se smrti,
njenih koščenin rok,
hlada, tihote,
joka otrok.
Bojim se
umiranja,
počasnega izpadanja las,
majavih zob,
ko v grlu zastane glas.
Ne,
ne bojim se teme.
Strah me je usihajoče svetlobe.

SRCE

Srce miruj!
Ne šteje več zlatih zvezd,
že dolgo zate ne žarijo.
Ne sanjaj
o pomladnih dneh,
le enkrat v življenju
zablestijo.
Mirno spi!
Vrtnici odpadli so cvetovi.
Hladno je,
z jesensko meglo
oviti so vrhovi.

ČAS

Skupaj
naju stara čas
odmerjen.
V kosti
se zajeda hlad večera.
Puščava, Golgota
in Križev pot.
Dve reki
med bregove ujeti.
Nastavljam dlan
v daljavi žarek sveti.
Ne zame
naj bo Njemu v dar in čast.

KOLEKTOR

Ste že kdaj pomislili na to, koliko teh majhnih in malo večjih proizvodov, ki se jim reče kolektor, ali bolje komutator vam služi vsak dan, čisto nevidno, toda nujno potrebno?

Od jutra do večera vas spremlja mnogo pripomočkov, katerih sestavni element je tudi komutator. Od električne zobne ščetke, ki lahko začne in konča dan. Vmes gotovo uporabite avto, ki nima le enega, temveč mnogo komutatorjev. V službi ali doma uporabljate električna ročna orodja, kot so vrtalni, skobeljni, brusilni stroji, v gospodinjstvu pa nepogrešljive male gospodinjske aparate, kot so mešalci, mlinčki za kavo, pralni stroj in sesalec za prah pa sušilce za lase, ventilatorje in otroške igrače.

Mnogo je teh proizvodov, ki vam služijo vsak dan. In v vsakem od njih je tudi kolektor. Velikokrat je to prav tisti, ki ga izdelamo pri nas.

KOLEKTOR d.o.o. IDRIJA

Sinjorino

MOŠKI AKT
OGLJE
1993

KULTURNE
ZNAMENITOSTI

JANEZ KAVČIČ

PET STOLETIJ RUDNIKA ŽIVEGA SREBRA IN MESTA IDRIJE

Nova muzejska razstava v gradu Gewerkenegg

Uvod

Po večletnih temeljnih pripravah in ob finančni pomoči Ministrstva za kulturo Republike Slovenije smo delavci Mestnega muzeja Idrija 6. aprila 1995 dokončali in slovesno odprli novo in obsežno pregledno razstavo Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije. Razstava zavzema večino prvega nadstropja prenovljenega gradu Gewerkenegg, nameščena pa je kar v desetih razstavnih prostorih s skupno površino nad 800 m².

Prvi del razstave v severnem grajskem traktu smo predstavili javnosti že februarja 1992, spomladi 1993 pa smo izdali zajeten zbornik (katalog) z naslovom Idrijska obzorja. Ker so v knjigi navedeni tudi številni zunanji sodelavci (institucije in posamezniki), ki so nam pomagali pri zahtevnem delu, jih na tem mestu ne bi posebej omenjali. Najzaslužnejšim se je v uvodnem prispevku v zborniku zahvalil ravnatelj Samo Bevk, sedanji idrijski župan, ki se je izkazal kot prizadevni organizacijski in finančni vodja projekta. Poleg naštetih sodelavcev in mnogih neimenovanih mojstrov – izvajalcev (zidarji, kovinarji, lesarji, električarji itd.) so k nastajanju razstave odločilno pripomogli še restavrator Alojzij Papič iz Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani ter fotografa Tihomir Pinter in Dušan Jež. Nekateri avtorji posameznih segmentov razstave so posebej navedeni tudi v pričujočem prispevku.

Kot muzejski kustos sem izdelal scenarij razstave, pripravil (razen geološke zbirke) večino razstavnega gradiva (dokumenti, fotografije, predmeti) in napisal potrebne tekste (podnapisi, informativna besedila). Oblikovalka razstave arh. Hedvika Petrič Moravec se je vseskozi kreativno odzivala na scenarij, prostorske možnosti in razpoložljiv material ter z izvirnimi zamislami in rešitvami vtisnila celotni razstavi svoj pečat.

V nekdanjem rudniškem gradu, v katerem je nad 400 let gospodovala rudniška uprava, želimo torej čimbolj temeljito, vsestransko in tudi nazorno (privlačno) predstaviti 500-letno idrijsko zgodovino. Pri tej nameri se nismo odločili za enostaven kronološki pristop (po obdobjih), ampak – po tehtnem premisleku, za problemsko-tematski pristop, ki je funkcionalnejši in preglednejši, predvsem pa vsebinsko učinkovitejši. Zato je razstava komponirana iz desetih »poglavij«, ki se postopno dopolnjujejo in motivirajo obiskovalca k ogledu celotne postavitve.

Mejniki petih stoletij

Uvodni razstavni in večnamenski prireditveni prostor želi seznaniti obiskovalce s tistimi ključnimi mejniki in dosežki 500-letnega razvoja, s katerimi se je najstarejše slovensko rudarsko mesto trajno uvrstilo v zakladnico nacionalne in v znatni meri celo občelovške kulturne dediščine.

V domiselno preurejeni dvorani, ki združuje oboke, svetlobna telesa in marmorni tlak v skladno prostorsko celoto, je s pomočjo izbranih elementov pohištva Atrium vkomponiranih šest muzejskih sklopov. Le-ti so zamišljeni kot samostojno zaokrožene vsebinske TRIADE, ki vsaka zase posredujejo določeno sporočilo, obenem pa celostno gradijo pripoved o izjemnem idrijskem fenomenu.

Triade so razmeščene od vhodnih vrat v smeri urinega kazalca, in sicer po dve na zahodni, severni in dvoriščni strani. Tako je prezentirano skupno osemnajst (6 × 3) eksponatov – muzealije, likovna dela, foto-povečave in maketa. Nad prehodom v geološko zbirko je dodana še kratka kronologija Mejniki petih stoletij, ki opozarja na odločilne prelomnice v zgodovini rudnika in mesta.

Prva izhodiščna triada ponazarja izročilo »srebrnega studenca«, ki je pred petimi stoletji vzniknil v idrijski kotlini in nato vse do naših časov neprekinjeno odtekal v širni svet. V tem smislu je zasnovan tudi marmorni tlak, ki se kot tok – meander vije skozi celotni razstveni prostor. Nosilka prve triade je v nišo postavljena znana slika legendarnega »škafarja« – delo pionirja idrijskega muzeja Janka Trošta iz leta 1953. Sliko dopolnjujejo starinski škap z žitom (simbol kruha – preživetja) in oba tipična »artefakta«, ki sta odpremila v svet pravcato živosrebrno jezero. Majhni leseni sodčki so dobrih tristo let zvesto služili za tisočera tovorjenja, dokler jih niso v prejšnjem stoletju zamenjale litoželezne »jeklenke«.

Sledi trojka razsežnih vizualnih ponazoril, posvečenih podzemlju in fragmentu značilnega površinskega rudarskega ambienta. Osrednje mesto pripada precizno izdelanemu geološkemu prerezu zapletenega idrijskega rudišča, ki slovi kot drugo največje živosrebrno rudišče vseh časov. Večstoletno delo človeških rok simbolizira foto-povečava profila jaškov in obzorij idrijskega rudnika, kot ga je leta 1781 izrisal sloveči naravoslovec in rudniški kirurg Balthasar Hacquet v drugi knjigi znamenitega dela *Oryctographia Carniolica*. Triado zaokroža pogled na jašek Frančiške, odprt leta 1792 v času največje prosperitete rudnika. Posnetek konstrukcije rudniškega obrata je pomenljivo dopolnjen z obnovljeno tipično rudarsko stanovanjsko hišo v ozadju. Obiskovalce seznanimo, da nastaja v prostorih jaška Frančiške tehniški muzej, ki si ga tudi lahko ogledajo; restavratorska ekipa (upokojeni rudarji) še vedno obnavlja in konservira stare rudniške stroje in naprave, ki so delovali večinoma na parni pogon in so v povprečju stari okrog sto let.

Naslednja triada se želi pokloniti spomenu vseh generacij rudarjev in njihovemu boju za vsakdanji kruh. Bronasta plastika idrijskega rudarja, delo Nikolaja Pirnata iz leta 1933, nastopa kot vrh kompozicije, ki jo dograjujeta bistvena atributa – ruda in rudarski znak. Zajeten blok cinabaritne rude – rudarjev kruh, je bil svoj čas vzidan v župnijski cerkvi sv. Barbare iz 17. stoletja, znak pa tvorita medeninasti (nekoč pozlačeni) kladivi iz leta 1750.

Na izjemne zasluge mnogih znamenitih osebnosti opozarja izbrana trojica, ki jo sestavljajo Jožef Mrak, Joannes Antonius Scopoli in Marko Vincenc Lipold. Podoba Jožefa Mraka (1709–1786), slovečega Idričana, tehniškega strokovnjaka in graditelja klavž, je prenesena na svileno tkanino (zaveso) po edinem znanem portretu v že omenjenem delu B. Hacqueta. Dr. Joannes Antonius Scopoli (1723–1788), slavni botanik, je kot prvi akademsko šolani idrijski rudniški zdravnik preučeval probleme merkuralizma in postavil temelje medicine dela na Slovenskem. Marko Vincenc Lipold (1816–1883) pa je kot utemeljitelj slovenske geologije in ravnatelj idrijskega rudnika v letih 1867–1883 dvignil raziskovalno delo v rudniku na znanstveno raven.

Kulturne zmogljivosti ter težnje k znanju in lepoti, ki so odlikovale rudarski življenjski slog, so nakazane v triadi pred vstopom v geološko zbirko. Svetovno znana idrijska čipka je domiselno prezentirana s pomočjo lične zavese, klekljarskih pripomočkov in izbranih izdelkov. Bogate šolske tradicije ponazarja stavba prve slovenske realke (1901–1926), na soodvisnost telesne in duhovne hrane pa namigne posnetek žitnega skladišča in gledališča, ki sta bila zgrajena tesno drug ob drugem okrog leta 1770.

Poslednja triada, ki sklene razstveni prostor znova pri vhodnih vratih, je posvečena evropsko pomembnim tehniškim večinam in napravam, ki so skozi stoletja zagotavljale nemoteno obrato-

Škafar (J. Trošt), sodček, jeklenka in škap z žitom

vanje idrijskega rudnika. Le s pomočjo večno neugnane vodne energije, impozantnih koles in radodarnih gozdov je bilo mogoče prodirati v globine in dvigati zaklade na površje. V Idriji so se zato že pred koncem 16. stoletja zavrtila mogočna obakrajna kolesa na vodni pogon, ki so omogočala odvodnjavanje jame in dviganje rude. Bila so pravcata čuda tedanje evropske tehnike, na las podobna tistemu, ki ga je upodobil Georgius Agricola v delu *De re metallica* leta 1556. Na istem principu je delovala tudi z maketo predstavljena idrijska Kamšt od leta 1790 do leta 1948. In končno so monumentalne zidane klavže, ki stojijo na Idriji in Belci že nad 220 let, kar poldrugo stoletje oskrbovale rudnik in mesto z vsemi vrstami lesa.

Z željo, da bi uvodni prostor vsebinsko obogatil, sem naknadno trem opisanim triadam dodal še nekaj izbranih muzealij, tudi zato, ker so razpoložljive zasteklene omare (police) to omogočale. Tretji triadi (Pirnatov rudar, ruda, kladiva) sem popestril ozadje z rudarskimi predmeti (šlenger, špica, odkopno kladivo, vrtno kladivo, retorta za žganje rude, jeklenka, ripsovka, karbidovka, varnostna svetilka). Predmeti so seveda opremljeni s podnapisi. Pod četrto triado (Mrak, Scopoli, Lipold) sem razmestil: direktorsko kapo, geološko kladivo, cinabaritno geodo, lončeni komplet za pakiranje Hg v mehove (skleda s Hg in vrček z menzuro), prenosno jeklenko iz topilnice in možnar s tolkačem za pripravo zdravil iz nekdanje idrijske apoteke. Pod peto triado je kolegica Ivana Leskovec dodala nekaj izbranih čipk in »papircev«, gimnazija pa je odstopila štiri originalna učila iz nekdanje idrijske realke (model strelovoda, induktor, voltmeter in živosrebrovo prekinjalo).

Dosedanje izkušnje so pokazale, da naš uvodni razstavni prostor dosega svoj namen v več pogledih. Omogoča ustrezno pripravo obiskovalcev na nadaljnji ogled muzejske razstave, izvedbo predavanj ali učnih ur za šolske in druge skupine ter organizacijo

Mejniki petih stoletij – dvorana za uvodno razlago

različnih kulturnih prireditev. Zato je v dvorani Mejniki petih stoletij nameščenih tudi 40 udobnih stolov, primernih zlasti za šolske in »starejše« skupine.

Rudar (N. Pirnat), simbol iz leta 1750 in ruda

Geološka zbirka

Zbiranje, urejanje in razstavljanje kamnin, fosilov, rud in mineralov ima v Idriji bogato tradicijo. Številne, predvsem rudniške zbirke, so nastale že kmalu po odprtju rudnika. Zbirali so že J. A. Scopoli, B. Hacquet, M. V. Lipold, pozneje pa rudniški geologi, realčni profesorji ter prvi idrijski muzealci S. Logar, J. Trošt in I. Gantar.

Sedanja nova zbirka, ki jo je strokovno postavila geologinja Martina Pišljari s sodelavci, je sestavljena iz ohranjenih eksponatov nekdanje muzejske, rudniške in gimnazijske zbirke. Med postavitvijo so razstavo znatno obogatili ljubiteljski zbiratelji z lastnimi primerki. V razstavo je smiselno vključena bogata Lipoldova zbirka iz druge polovice 19. stoletja.

Gre za trenutno največjo stalno zbirko te vrste v Sloveniji, ki obsega nad 700 različnih vzorcev. Najzanimivejši so na ogled v zgornjih razsvetljenih vitrinah, ostali pa so deponirani spodaj. Vsi razstavljeni eksponati so opremljeni z ustreznimi informativnimi podatki, mnogi pa še dodatno predstavljeni s črno belimi in barvnimi foto povečavami (mojster fotografiraje dr. Rafael Podobnik). Dodanih je tudi nekaj geoloških kart in zemljevidov.

Zbirka je vsebinsko – sistematsko razdeljena v tri oddelke, ki si logično sledijo v treh, med seboj povezanih prostorih:

I. Kamnine in fosili idrijskega in cerkljanskega ozemlja (nekaj primerkov od drugod)

II. Živosrebrove rude in Lipoldova zbirka

III. Mineraloška in petrografska zbirka.

Kamnine in fosili idrijskega in cerkljanskega ozemlja

Po zapletenosti geološke zgradbe in pisanosti kamnin prištevamo Idrijsko in Cerkljansko med najzanimivejša območja v Sloveniji. Zato si na razstavi lahko ogledamo celo paletu kamnin, od najstarejših karbonskih, permskih, triasnih in krednih do najmlajših eocenskih. Izredno pisan litološki razvoj kamnin je bil v ladinjski dobi srednjega triasa. V teh plasteh najdemo številne fosile in lepo ohranjene rastlinske ostanke v skonca plasteh. Vulkanske kamnine – tufi, keratofirji in diabazi pričajo, da so tedaj na našem ozemlju delovali vulkani.

Pozornost obiskovalcev, tako strokovnjakov kot ljubiteljev, pritegnejo zlasti nekateri atraktivni primerki. Davni svet »okamenelega življenja« sestavljajo fosili rib, listov, insektov, kobilic, ostrig, morskih zvezd, praproti, polžev (perm, 250 milijonov let!), školjki in koral. Med izjemne eksponate spadajo odlučeni amoniti, vulkanski material iz doline Idrije in 20 centimetrski amonit z Zago-dovega vrha nad Idrijo.

Zbirka kamnin in fosilov omogoča nazorno, pedagoškim zahtevam ustrezajočo razlago in vodstvo po razstavi. V tem smislu je na primer prezentirano vzporejanje rastline (praproti) in njenega fosila. Kamnine, pregnetene v okrogle in jajčaste oblike, poslužijo kot zgovorna ilustracija tektonske prelomnice. Fosili koral z gore Kojce nad Cerknim (1300 metrov) dokazujejo, da je bil nekoč ta svet v toplem morju. Razstavljeni eksponati posredujejo vzgojno sporočilo, ki navaja obiskovalce (zlasti šolske skupine vseh stopenj) na primeren odnos do naravnega okolja in naravne dediščine.

Živosrebrove rude in Lipoldova zbirka

Največjo vrednost ima osrednja rudna zbirka, ki predstavlja zgradbo idrijskega rudišča, jamske kamnine, živosrebrove rude in minerale. Idrijsko rudišče je (bilo) drugo največje nahajališče živega srebra na svetu (za španskim Almadenom). Po mnenju domačih in tujih strokovnjakov ima izjemno zapleteno geološko zgradbo, saj leži v znameniti tektonski prelomnici, kjer se starejše zemeljske plasti pojavljajo zgoraj in mlajše spodaj. Rudišče je nastajalo v srednjem triasu, pred približno 235 milijoni let.

Glede na nastanek so orudene kamnine razdeljene na epigenetske in singenetske rude. Značilne bogate rude so jeklenka, jetrenka in opekovka. Redki vzorci cinabaritnih rud – karoli ruda, »koralna« ruda in sedimentne rude v skonca plasteh, tufih in tufitih, dajejo rudni zbirki nesporno mednarodni pomen. V idrijskem rudniku je bilo najdenih tudi nekaj redkih in zanimivih mineralov. Živo srebro se pojavlja v dveh oblikah, samorodno in kot cinabarit. Cinabarit spoznamo po kristalih rubinaste barve, samorodno živo srebro pa se leskeče v večjih ali manjših srebrnobelih kapljicah. Od živosrebrovih mineralov najdemo še metacinabarit, ki pa je zelo redek. Po Idriji imenovan mineral organskega nastanka je idrialit.

Idrija je poslala v svet približno 107 tisoč ton živega srebra (Hg) ali 13% vse dosedanje svetovne proizvodnje. Zato stoji sredi rudne zbirke simbolični »bazen« živega srebra (imitacija originalne železne posode izpod peči) s plavajočo železno kroglo. Tu se obiskovalcem običajno razlaga fizikalne, kemijske in druge (npr. medicinske) lastnosti edine tekoče kovine. Zraven sta na mizi dva kosa rekordno bogate cinabaritne rude (Hgs – 70% Hg), ki ju obiskovalci potečkajo in mukoma dvignejo. Obenem spoznajo naravno cinober barvilo, poznano sicer že v antiki (Aristotel, Plinij).

Cinabaritne rude (kaki 100 primerkov) so sistematsko razvrščene po osvetljenih vitrinah. Najvažnejši so naslednji vzorci: jeklenka (60–70% Hg), jetrenka (40% Hg), opekovka (30–40% Hg), cinabaritne breče (lesk), plastnate rude (izjemne grafične strukture), karoli rude (HgS in pirit) in koralne rude (zanimiva igra narave).

Posebej je izpostavljeno samorodno(!) živo srebro, ki se v obliki drobcenih kapljic svetlika v karbonskem skrilavcu. S tem je olajšana ponazoritev znane pripovedi o legendarnem »škarfarju«! Podobno mikavna je barvna foto povečava idrijskega cinabaritnega kristala, saj obstaja na svetu le nekaj tovrstnih primerkov.

Posebna vitrina (z zemljevidom) prikazuje vzorce iz drugih živosrebrovih rudnikov (Kalifornija, Španija, Italija, Ukrajina, Alžir, Turčija, Kitajska).

Rudno zbirko zaokrožajo še nekateri, sicer jalovinski minerali iz idrijskega rudnika, ki pa so prava paša za oči. Najlepši je epso-

mit, zlasti njegove lasaste tvorbe, ki so iz številnih rudarskih anekdot poznane kot »berkmandlcova brada«.

Po sedemdesetih letih je ponovno na ogled del pomembne Lipoldove zbirke iz obdobja 1853–1883. V preteklosti je veljala za eno najstarejših in najbogatejših tovrstnih zbirk na Slovenskem. Danes ima zbirka, ki obsega okoli 400 primerkov, predvsem veliko zgodovinsko vrednost. Vsebuje različne kamnine, fosilne ostanke in rude. Na razstavi je opremljena s tekstom o Lipoldu in z njegovo znamenito geološko karto (kopija) idrijskega ozemlja iz leta 1872, za katero je avtor na Dunaju prejel posebno odlikovanje.

Mineraloška in petrografska zbirka

Mineraloška zbirka posebej pritegne obiskovalce, saj so tu razstavljeni slikoviti minerali z vseh kontinentov. Urejeni so po sistematiki (silikati, oksidi, hidroksidi, sulfati, sulfidi itd.) ter primerno prezentirani tako strokovnjakom kot ljubiteljem. Poleg mineralov so prikazane še kamnine (petrografska zbirka), ki so glede na nastanek razdeljene v tri skupine: magmatske, sedimentne in metamorfne.

Kot »paša za oči« vzbujajo največ pozornosti naslednji eksponati: puščavska roža (Sahara), turmalin (Pakistan), rubelit (Kalifornija), hrizokola (Mehika), celestin (Madagaskar), ahāt (Češka), čadavec (Švica), citrin (Brazilija), plumozit in pirit (Trepča), fluorit (Kitajska) itd.

V sklopu mineraloške zbirke je v posebni vitrini predstavljena še Ravenska jama pri Cerknem, znana po čudovitem aragonitnem okrasju, kapnikih in sigah (snežnobeli »ježki«).

Celotna zbirka lahko služi v študijske namene študentom geologije, primerna je za krajše seminarje pri pouku v srednjih šolah,

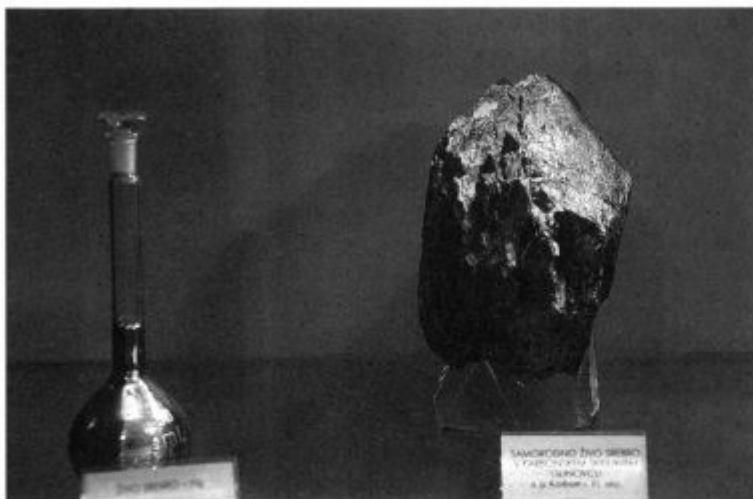
dobrodošla pa je tudi številnim osnovnošolskim skupinam, ki jo obiskujejo zlasti v času naravoslovnih dni. Ne glede na starost in strokovnost, obiskovalci vedno odkrijejo kaj novega in so nemalekkrat začudeni nad izredno raznolikostjo in barvitostjo kamninskega in rudninskega sveta. Zbirka je koncipirana fleksibilno, saj jo želimo postopno dopolnjevati in širiti z novimi primerki. Ker živosrebrove rude in minerali po zalitju in zaprtju rudišča ne bodo več dostopni, si prizadevamo, da bi v muzeju predstavili še katere od redkih in dragocenih cinabaritnih mineralov in rud.

Živosrebrove rude – fragment

Kamnine in fosili – fragment

Samorodno živo srebro v karbonskem skrilavcu

Dokumenti pripovedujejo

V severnem čelnem grajskem stolpu (rondel) je razstavljen izbor iz bogatega dokumentarnega gradiva za zgodovino rudnika in mesta. Tekstovno in slikovno gradivo je smiselno dopolnjeno s predmeti, kopijami, maketami in rekonstrukcijo.

Informativni tekst (pokalon, steklo) ob vhodu pojasnjuje, da se arhivski viri o Idriji nahajajo domala po vsej Evropi (zlasti v Italiji, Avstriji, Nemčiji in Nizozemski), da so med najlepšimi dokumenti ravno izdelki »idrijske kartografske šole« (od 18. stoletja dalje) in da je bilo doslej samo o rudniku natisnjenih že nad 400 strokovnih tekstov v številnih jezikih.

Sredinsko (kompozicijsko in pomensko) ureditev rondela poučarja »srebrni« baldahin na stropu, ki spominja na značilne »vetrovnice« z Mrakovih kart. Pod baldahinom stojijo simbolična vrata, ki nakazujejo prehod od priprave na delo k rezultatom dela. Pred vrati je predstavljeno »kljukanje na šino«, ko nočni čuvaj kliče rudarje k »berilu« v prizivnico – povečava originalne fotografije in točna rekonstrukcija – kipar Boni Čeh iz Radovljice). Za vrati stoji zbirka različnih jeklenk, dopolnjena s povečavo posnetka nekdanjega skladišča živega srebra.

Na stenah rondela je na ogled nekaj najzanimivejših izdelkov idrijske rudniške kartografije. Po večkratni selekciji in usklajevanju med kustosom in oblikovalko je bil napravljen naslednji izbor del: karta rudnika in mesta (A. Haubtmann, 1737), severni in južni profil rudnika s panoramo (J. Mrak, sredi 18. stoletja), tovarna pot Idrija – Vrhnika (1806), idrijsko gospostvo (1814), karta rudniških gozdov (1874) in pregledna karta rudnika (konec 19. stoletja).

Zahodna in vzhodna stolpna niša sta zastekleni in posebej osvetljeni. Tako je bilo možno najustrezneje predstaviti idrijske urbarje

iz 17. in 18. stoletja ter Valvasorjevo Slavo vojvodine Kranjske (1689) s prvo stranjo teksta o Idriji in najstarejšo znano upodobitvijo naselja. V obeh primerih smo uporabili kopije (makete) knjig, ki jih je zelo kvalitetno izdelal Gorenjski tisk v Kranju.

Pri oknih so nameščene tri steklene vitrine z atraktivnimi eksponati. Obiskovalec spozna listino, s katero je cesar Ferdinand I. leta 1836 podelil Idriji pravico do dveh letnih sejmov (kopija listine Gorenjski tisk, kopija pečata Narodni muzej). Zanimivi sta Mrakova sončna ura iz leta 1776 (kopija Narodni muzej) in spominska plošča s klavž na Idrijci iz leta 1772 (kopija Restavratorski center). Na pomen gozdarstva opozorijo stara gozdarska kladiva, žigi in merilne klešče. Pod vitrinami so že zasteklene police z bogatim izborom publikacij o rudniku in Idriji (knjige, periodika, razno).

Večja stolpna niša je omogočila improvizacijo pisarjevega kotička, ki namigne na dejstvo, da je bila v gradu štiri stoletja nastanjena rudniška uprava in administracija. Razstavljen je star rudniški pisarniški pribor in nekaj dragocenih žigov. V zastekleni omari so dodane nekdanje spominske, poslovne, službene in druge knjige kot npr. album direktorjev, vpisna knjiga tujcev, službeni redi, policijski redi, pravila Bratovske skladnice, delavske knjižice, gozdarski redi itd. Tovrstno gradivo je možno menjavati oziroma dopolnjevati. Pred nišo stoji tudi starinski stol s suknjo rudniškega uradnika.

Med najbolj prepričljive elemente razstave spadajo nedvomno uokvirjene kopije izbranih dokumentov in naslovnice najvažnejših starejših strokovnih knjig o Idriji, ki so na ogled levo in desno od »pisarja«. Iz njih je razvidno, kako je bil idrijski rudnik skozi stoletja »prisoten« po vsej razviti Evropi. Prikazani so čedajski zapiski iz leta 1493 (najstarejši vir za idrijsko zgodovino), Maksi-

Kljukanje na šino – rekonstrukcija

miljanov rudarski red iz leta 1517, obračunska knjiga iz leta 1760 in moštvena knjiga iz leta 1803 (z opisom najhujšega jamskega požara). Sloveči avtorji predstavljenih strokovnih del o rudniku in mestu pa so: G. Agricola (1556), A. Kircher (1665, Amsterdam), Valvasor (1689), J. A. Scopoli (1761, Benetke), J. J. Ferber (1774, Berlin) in B. Hacquet (1781, Leipzig).

Razstavni sklop Dokumenti pripoveduje je logično sklenjen z aktualno Listino o slovesni zavezi, ki pospremi obiskovalca ob izhodu iz rondela. Listina, sprejeta ob praznovanju 500-letnice leta 1990, zavezuje vse odgovorne dejavnike k varovanju in ohranjanju tehniške in kulturne zgodovinske dediščine.

Urbarji idrijskega gospostva – kopije

Pogledi na mesto in spomeniki prednikov

Uvodni tekst pojasnjuje razvoj mesta skozi zgodovino in poudarja činitelje, ki so na ta razvoj odločilno vplivali.

Razsežna, razčlenjena in svetla dvorana čelnega grajskega trakta omogoča smiselno razporeditev 70 grafik, risb in fotografij (povečav), ki prikazujejo razvoj Idrije od Valvasorjevih časov do druge svetovne vojne, delno do danes. Panoramski razgledi, trgi in ulice so kombinirani z najznačilnejšimi in najpomembnejšimi stavbnimi spomeniki ter zunanjimi rudniškimi objekti in napravami. Največ gradiva je iz let pred prvo svetovno vojno, iz »zlate« dobe starejše idrijske fotografije. Sprehod po razstavi je nekakšen »miniaturni« sprehod po nekdanjem mestu in ker se skozi grajska okna odpira panorama današnje Idrije, lahko obiskovalec muzeja primerja in vrednoti nekdanje in sedanje stanje.

Tematski sklopi upoštevajo historične, urbanistične, kulturno zgodovinske, stavbarske in etnološke kriterije ter specifično tipičnega »knapovskega« ambienta. Kak ducat upodobitev predstavlja Idrijo v starejših obdobjih, pred letom 1900 (Valvasor, Mrak, Hauptmann, Hacquet, Karl Postl, Das kleine Universum, Goldenstein, J. Wagner, Benesch, najstarejša fotografija gradu z okolico iz leta 1870). Na vidnih mestih so izpostavljeni glavni jaški z zunanjimi napravami (Terezija, Barbare, Kajzer, Franciške in Inzaghi) Nakazan je prevoz rude od jaškov preko Bašerije do topilnice (žgalnice). Poudarjene so značilne idrijske rudarske stanovanjske hiše, soseske in delavski »prhauzi«. Posebne pozornosti so deležne ključne dominante iz časov pred prvo svetovno vojno, ki večinoma še danes Idrijo odločilno opredeljujejo (grad, realka, ljudska šola, žitno skladišče, teater, Šelštev, mestna hiša, stari trg, novi trg, Švica, Pri črnem orlu, stara bolnišnica, hotel Didič, Lapajnetova hiša (čipke), grablje, gozdna uprava, gozdarska šola, viseči most, Kamšt, rojstna hiša Z. Prelovca, Sv. trojica, sv. Barbara, sv. Anton itd.). Na italijansko obdobje med obema vojnama spomnijo posnetki vojašnice (kasarna) nad mestom iz leta 1933 ter originalne tablice ulic in hišnih števil.

Vizualno in sporočilno podobo Pogledov na mesto dopolnjuje nekaj izbranih eksponatov in ponazoril. Na začetku dvorane visijo zastave vseh držav, ki so skozi zgodovino gospodovale rudniku in mestu (avstrijska, francoska, italijanska, nemška, jugoslovanska in slovenska). Državnim zastavam sledi plaketa s podobo Merkurja, ki že od Valvasorjevih časov določa idrijski grb. Pod fotografijo cerkve Sv. trojice, kjer so prvič zasledili živo srebro, je nameščen originalni marmorni kropilnik, pod fotografijo realke pa je predvidena kopija plastike Jurija Vege. Ob posnetku jaška Franciške je pripet avtentični dvoglavni cesarsko-kraljevi orel, ki spominja na večstoletno avstrijsko-habsburško vladavino. Razširjeni del dvorane zapolnjuje pregledna zasteklena maketa – točna rekonstrukcija mesta iz obdobja pred drugo svetovno vojno, delo muzejskega sodelavca Jožeta Rupnika.

Povezovalno vlogo igra sredinski akcent med nosilcema. Tu je v centru dvorane na tračnicah vagonček – »hund«, postavljen med vzvratnima ogledaloma. Tako je ustvarjena iluzija rudniške železnice, ki vizualno »vozi« po celi dvorani – skozi vse mesto in odhaja v neskončnost.

Iz dvorane se odpira tudi najlepši pogled na prenovljeno grajsko dvorišče (arkade, rekonstrukcija fresk iz 18. stoletja, tlakovan prideditveni prostor z vodnjakom). Med obiskovalci in kustosom se pogosto razvije pogovor o nekdanji in današnji funkciji grajskega ambienta.

Idrija pred drugo svetovno vojno – maketa Jožeta Rupnika

Pogledi na nekdanjo Idrijo

Dvoglavi habsburški orel

Živosrebrni stolp

V logičnem sosledju razstavnih prostorov (uvodni del, geologija, dokumenti, mesto) je »živosrebrni stolp« zasnovan kot miniaturni sestop v svet idrijskega rudniškega podzemlja. Oblikovan je kot jašek, ki z jeklenimi vrvmi in spiralastimi stopnicami vabi v globino, odpira podzemni svet rovov in obiskovalca popelje v elementarni »knapovski« ambient. Predstavljeno je življenje in delo v jami ter kontrast »sijaj v temi«, ki ga stopnjuje sistem intenzivne osvetlitve. Poudarek je na človeku, ki ga v dramatičnem nasprotju med temo in svetlobo zaznamuje neizprosni boj z robotnim in trdim skalovjem.

Stolp je prostorsko in vsebinsko poglobljen v treh etažah, ki se dopolnjujejo v enotno pripoved.

Zgornja etaža seznanja obiskovalca s tistimi vitalnimi segmenti rudnika, ki so bili dejansko »zgoraj«, torej s površinskimi obrati in napravami. Na ogled so zanimivi posnetki prizivnice, garderobe, rudarjev na dvigalu, izvoza rude in originalna podoba sv. Terezije iz nekdanjega Terezijinega jaška. V niši na levi strani je lociran »Steinbergov kotichek« (prizori iz jame, 1728 in Terezijin jašek, 1738/39) z nazorno maketo jaška in rovov, ki opozarja na izjemno količino in pomen jamskega lesovja. Kronološko in razvojno so prikazane dvigalne (izvozne) in črpalne naprave, ki so bile v idrijskem rudniku vseskozi odlično urejene (vitli na ročni pogon, geplji s konjskimi vpregami, kolesja na vodni pogon, Kamšt iz leta 1790, Kleyeva črpalka in izvozni stroj na parni pogon, električne črpalke). Z galerije zgornje etaže se odpira pogled na več vsebinskih dominant stolpa (svedri-harfa, smrtna ura, živosrebrna kocka), kar omogoča asociacije in meditacije, ki ustrezajo zlasti zahtevnejšim obiskovalcem.

Spust na drugo etažo vodi mimo posnetka jamske kapele (Antonijev rov, 18. stoletje) in rekonstrukcije »smrtne ure«, ki je sestavljena iz 133 (7 × 19) starih rudarskih evidenčnih števil. Fotografski sklop prikazuje rove, jamsko oporje, jamske vozičke, rudarske pripomočke ter najznačilnejše prizore in delovna opravila, kot so tesarjenje, odkop in prevoz rude, zasipavanje odkopov itd. Muzealije (posamični predmeti in kompleti) so smiselno kombinirane z ustrežajočim slikovnim gradivom. Razstavljena so tesarska orodja, trugce (»ogrski« vozički), stari rudarski pripomočki (pek, rejstnga, šlenger, špice, trigel, krotca itd.), pnevmatska odkopna in vrtalna kladiva, vrtalna garnitura, najrazličnejši svedri in krone, močan vrtalni stroj, zaščitna maska, inhalator-pulmotor itd. Svedri različnih oblik in dolžin (vrtine v trde in mehke kamnine, poskusne vrtine) tvorijo kompozicijo »harfe«, ki nastopa kot prisposoda rudarske »glasbe«.

Na dnu stolpa-jaška pričakuje obiskovalca atraktivni simbolični »zaklad«, delo kiparja Jožefa Vrščaja. To je kocka, v kateri se blestijo stotere kaplje in kapljice idrijskega živega srebra. Kocka (pleksi steklo, 70 × 70 cm, 320 kg) je intenzivno osvetljena in žarči izjemen vizualni in sporočilni efekt. Kaplje živega srebra – tisočeri anonimni rudarji, se pomenljivo soočajo z usodnimi številkami na temni »smrtni uri« nad njimi. Ob kocki spomnimo obiskovalce, da bi vsa dragocena plemenita kovina, ki je iz Idrije v 500 letih odtekla v širni svet, napolnila posodo – kocko s stranico 20 metrov ali celotno prostornino grajskega dvorišča, nad katerim bedi Merkur. Pojasnimo tudi, da je kipar po unikatu izdelal več miniaturnih izvedb in da so omenjene male kocke v prodaji kot spominki, opremljeni z ustreznim certifikatom.

Okolje »živosrebrne« kocke je premišljeno in dokaj »zgovorno« urejeno. Pod kocko je nameščena izklesana okrogla kamnita posoda, odkopana v gradu. Tlak je oblikovan mozaično, v smislu

Rudarski prizori, trugce in vrtalni pripomočki

Rudarski svedri sestavljajo simbolično harfo

že omenjenih Mrakovih »vetrovnic« (glej baldahin v rondelu Dokumenti pripovedujejo ali naslovnico zbornika Idrijska obzorja). Tako je nakazano odtekanje živosrebrnega bogastva na vse strani sveta, poudarjena pa tudi odprtost Idrije v vsa planetarna obzorja. Fotografske povečave na steni prikazujejo zbirko starega orodja (Scopoli, 1789) ter ročno vrtanje s šlengerjem, kopanje rude s pekom in prevoz rude s trugco. Ker sta na steni tudi dva originalna šlengerja (zakrivljen ročaj), se obrazloži in demonstrira ročno vrtanje z udarci od spodaj. Zbirko svetilk na stenski polici in oknu sestavljajo oljenke (ripsovke, jamšarice,

pušce) in karbidovke (acetilenke) različnih oblik, varnostne svetilke in električni komplet z akumulatorjem in svetilom na čeladi.

Prehod v stranski kotic, nad katerim je pripeta jamska tablica, postreže z nenadejanim presenečenjem. Da gre res za presenečenje, ki prijetno popestri marsikateri obisk muzeja, potrjujejo občasni vzkliki, ki se sproščajo v smeh in živahen komentar. Takorekoč »za vogalom« se namreč obiskovalec sreča z rudarjem, s kakršnim bi se spogledal pred kakimi 300 leti. Navdušuje zlasti nenavadna podobnost starodavnega rudarja s pravljničnim

Živosrebrni stolp s kocko J. Vrščaja

škratom. Študijsko rekonstrukcijo je na osnovi starih zapisov in risb (Brown, Steinberg, Mrak) pripravila kolegica Ivana Leskovec, izdelal pa kipar Boni Čeh. Rekonstrukcijo in njeno prepričljivost podpirata risbi E. Browna (rudarja, 1669) in J. Mraka (jamski prizori, 1770). V nevsakdanje okolje se vklaplja tudi »telefonska celica« s Siemensovim rudniškim telefonom iz prejšnjega stoletja. Preskok v sodobnost se izvrši z veliko barvno fotografijo rudarja na odkopu, na prihodnost pa namigne posnetek »zakrižanega« rova, ki naznanja opuščanje in zapiranje rudnika.

Živosrebrni stolp zavzema v celotnem scenariju, oblikovanju in postavitvi razstave v mnogih pogledih osrednje mesto, obiskovalcem muzeja pa nakloni posebno doživetje.

Znamenite osebnosti

Manjši, intimno delujoč obokan prostor – nekakšen kabinet, se je zdel primeren za ureditev »galerije« znamenitih osebnosti in priložne študijske sobe. Upodobitve in fotografije pomembnih ljudi, ki so tako ali drugače ustvarjali idrijsko zgodovino, bodo v prihodnje še dopolnjeve z njihovimi stvaritvami in dokumenti njihovega obdobja. Elementa študijske sobe bosta tudi računalniška oprema in izbor publikacij, ki bosta omogočala priložnostno dodatno zbiranje informacij.

Izbor osebnosti je bil zelo težak, saj je znano, da je z Idrijo povezanih mnogo slavnih imen. V zborniku (katalogu) razstave je navedenih okrog 250 idrijskih rojakov in zaslužnih prišlekov, ki so se v preteklosti uveljavljali in odlikovali na raznih področjih javnega življenja, posegali v nacionalno in celo evropsko zgodovino ter od blizu in daleč prihajali na službena mesta v Idrijo. V razvoj rudnika in mesta je bilo vtakano življenje in delo številnih priznanih strokovnjakov, znanstvenikov, umetnikov, kulturnih delavcev, cerkvenih dostojanstvenikov in politikov. Lastniki in upravljalci rudnika, zlasti cesarski Dunaj, so pošiljali v Idrijo odlične kadre različnih profilov, ki so skrbeli za moderno tehnično opremljenost rudniških obratov. V Idriji so zato prednjačile zlasti rudarska tehnika in metalurgija, tehnika nasploh, geologija in njej sorodne vede, botanika in medicina. Izkazali so se domači in tuji politehniki, inovatorji, kartografi, jamomerci, žgalniški mojstri, gradbeniki, gozdarski strokovnjaki, kirurgi in zdravniki. Mimo Idrije niso mogli in tudi danes ne morejo svetovljanski potopisci, zgodovinarji, ekonomisti, etnologi, jezikoslovci, ugledni prosvetni delavci, uveljavljeni književniki in umetniki, glasbeniki, gledališčniki in politiki. V krajevno in slovensko kulturno zgodovino so se trajno zapisali še nekateri idrijski društveni in športni delavci, pobudniki narodnoobrambnih in delavskih gibanj, fotografi, tiskarji, pevovodje, organisti ter seveda organizatorji in mojstrice čipkarstva. Z nadpovprečnimi sposobnostmi in presenetljivimi ustvarjalnimi dosežki pa so neredko opozarjali nase celo nešolani rudarji in samouki, ki sta jih iz anonimnosti dvignili prirojena nadarjenost in težnja po lastni izobrazbi in napredku skupnosti.

Za razstavo sem po večkratni selekciji izbral 23 oseb, saj prostor širšega izbora ni dopuščal, razen tega pa so nekateri pomembni posamezniki predstavljeni v drugih prostorih našega muzeja (npr. Agricola, Brown, Valvasor, Lipold, Billek, Jakac, Bebler, ugledni realčni profesorji, rudniški geologi itd.). Pazil sem predvsem na to, da so zastopana različna obdobja, da so izbrane res najzaslužnejše osebnosti in da so upoštevana razna področja javnega udejstvovanja. Tako so (s sliko in podatki) prezentirane naslednje osebe: Wiljem Neumann, Franc Anton Steinberg, Joannes Antonius Scopoli, Balthasar Hacquet, Jožef Mrak, Josef Leithner, Eva Lucija Cecilija Viktorija Kraus, Ivanka Ferjančič, Karel Dežman, Henrik Freyer (spominska plošča), Anton Alojzij Wolf, Josef Čermak, Vincenc Špirek, Jaroslav Šotola, Dragotin Lapajne, Ivan Štravs, Milan Papež, Stanislav Bevk, Engelbert Gangl, Mihael Arko, Stanko Bloudek, Zorko Prelovec in Nikolaj Pirnat.

Poleg primernih vitrin za dokumentarno gradivo, s katerim bi dodatno ilustrirali dejavnost znamenitih osebnosti, nameravamo poskrbeti še za računalniško opremo »študijskega kabineta«. V sodelovanju s strokovnjakom bi lahko pripravili kakih deset programov, ki bi omogočali uporabniku iskanje podrobnejših informacij iz nekaterih ključnih tematskih sklopov. Obstoječe programe bi postopno dopolnjevali in vnašali nove. Osnovni »paketi« podatkov bi bili naslednji: viri za zgodovino rudnika in mesta, izbor iz bibliografije (cca 500 enot), kronologija 1490–1995 (glej Idrijska obzorja), osebnosti (cca 300 imen), produkcija in prodaja živega srebra (statistike skozi obdobja), šolstvo (vrste šol in statistike), zdravstvo (zdravniki in merkuralizem), društveno in kulturno življenje, urbanistični razvoj (stavbe in prebivalstvo) itd.

Ob računalniški opremi bi namestili tudi nekaj zasteklenih polic z literaturo o rudniku in mestu, vključno z vsemi važnejšimi publikacijami (periodika, katalogi in zgibanke).

Galerija znamenitih osebnosti

Pridobivanje živega srebra in cinobra

V tem prostoru je predstavljen zanimiv razvoj metalurgije v Idriji od 16. do 20. stoletja. Razstavni oddelek želi pokazati, kako so pri idrijskem rudniku v vseh obdobjih skrbeli za celovit in zaključen tehnološki in proizvodni proces, ki je poleg izkopa in transporta rude zagotavljal tudi nadaljnjo predelavo, zlasti separacijo in metalurgijo. Iz razstave je razvidno, da so postopkom pridobivanja živega srebra in cinobra ter napravam za žganje rude vseskozi posvečali posebno pozornost. Želeli so namreč povečati izkoristek, zmanjšati uhajanje strupenih snovi v ozračje in omejiti nevarna merkuralna obolenja.

Slikovno gradivo (risbe, načrti, foto-povečave) prikazuje prevoz, deponiranje in separacijo rude, topilnico in delo v njej, žgalniške postopke, naprave in peči, tehtanje in skladiščenje živega srebra ter pridobivanje rdečih cinober barvil v tovarni cinobra. Motivi, ki tvorijo osnovno pripoved, so naslednji: prevoz rude s konjsko vprego, deponija Port Arthur, Bašerija, delavci v Bašeriji in topilnici, žgalnica v Lipoldovi dobi (risba), posnetki topilnice (pomen drv in Idrijsce), žganje rude v glinastih vrčih v 16. stoletju (Agricola), retortne peči v 17. in 18. stoletju (Stampffer, Mrak), Španske (aludelske) peči sredi 18. stoletja in pakiranje živega srebra (Ferber, Zsch), skrivno žganje rude (Mrak), načrti peči od 17. do konca 19. stoletja (Mitter), fotografije peči od konca 19. stoletja do danes (odgrebalna peč, jaškasta peč, Čermak-Špirekova peč, rotacijske peči), tehtanje živega srebra, skladišče jeklenk, načrt tovarne cinobra (1803), tovarna cinobra sredi 19. stoletja (Goldenstein) in več posnetkov proizvodnje cinobra.

Razstavni prostor je domiselno obogaten z originalnimi predmeti, ki vzbujajo največ pozornosti širšega kroga obiskovalcev. V osi štirih oddelkov južnega grajskega trakta je položen masiven mlinski kamen iz nekdanje tovarne cinobra, ki je še danes prepojen z značilnim rdečim barvilom. Pod slikami žgalnice stojita robustni »kapeli« – okrogli železni skodeli, v kakršne se je izpod peči natekalo živo srebro. Na steni je pod zaščitnim steklom nameščena zbirka dragocenih glinastih retort, ki so bile odkopane ob prenovitvenih delih v gradu. Obiskovalci, zlasti mlajši, pa se najraje pomudijo ob veliki tehtnici iz leta 1830, ki je opremljena z utežmi po 10 in 20 kg ter s posodami za živo srebro. Pri tehtnici stoji še starinski čok, ki je služil za fiksiranje jeklenk, kadar so jim zatiskali vijačne čepe.

Manjši muzejski predmeti so razporejeni ob južni steni, na stojalih in v steklenih vitrinah pod okni. Na ogled so »fajfe« za sublimiranje cinobra, različni vzorci cinober barvil (10 nians), sodčki iz tresilne naprave, železni lonci, glinaste skleda in vrči. V komplet-nem priboru za pakiranje vidimo skledo in vrče, vrček z menzuro, usnjene mehove, lesen sodček in svetlo stekleničko rafiniranega živega srebra.

Gozdarstvo in transport lesa

Čeprav sta vloga in pomen lesa razvidna v precejšnji meri že v drugih delih razstave, si je spričo izjemnega pomena gozdarstva in transporta lesa v idrijski zgodovini zaslužil samostojno mesto tudi poseben »gozdarski« oddelek.

Informativni tekst ob prehodu v sosednjo »čitalnico« navaja osnovna dejstva o preskrbi rudnika in mesta z lesom, pri čemer najbolj imponirajo podatki o prostranih gozdnih površinah, o številu gozdnih delavcev in skorajda neverjetnih količinah porabljenega lesa vseh vrst. Tekst še posebej poudarja vlogo izpopolnjenega sistema plavljenja lesa po Idrijci in njenih pritokih – od klavž do grabelj, saj gre v tem primeru za idrijsko posebnost, enkratno celo v mednarodnih primerjavah.

Retorte za žganje rude in »kapeli« za živo srebro

Mlinsko kolo, pribor iz tovarne cinobra in tehtnica za živo srebro

Scenarij in oblikovanje postavitve nakazujeta (v smeri gibanja urinega kazalca) logično vsebinsko celoto – pripoved, ki se začne globoko v osrčju idrijskih gozdov in konča na Lenštat (nekdanje lesno skladišče) sredi mesta, tik ob rudniku. Razstavo enakovredno in v smiselni povezavi soustvarjajo fotografske povečave velike dokumentarne vrednosti, kopije arhivskih dokumentov (načrti), gozdarska orodja in pripomočki, makete, materialne »priče« (ostaline) preteklosti in navsezadnje še bistvena »substanca« (les), kot fatalna vez med nekdanjimi in sedanjimi časi.

V nekakšnem prologu »nastopi« najprej nekdanje osebje gozdne uprave, domiselno uokvirjeno z gozdarskimi merilnimi kleščami. Sledijo posnetki znane gozdarske postojanke na Krekovšah nad dolino Belce, ob njih pa je na ogled »klina« za krojenje lesenih strešnih skodelj (šinklji). Zanimivi so tudi prizori ob ogljarskih kopah, saj je bilo kuhanje oglja nekoč nadvse razširjeno in pomembno opravilo.

Dogajanje in vzdušje v širnih gozdovih med predalpskim hribovjem in Trnovsko planoto predstavijo zlasti naslednji motivi: pragozd pod Bukovim vrhom, panorama gozdov v Kanomlji, kontrast med kamnitim rastiščem in 40-metrskim drevesom, podmladek v gozdu, ledene ujme (žled), negovanje gozda in prizor s »francoske« ceste na Pevcu.

Zgodbo o potovanju lesa napoveduje orodje na sosednji steni, to je nerazdružna trojka – žaga, sekira in cepin. Transport po suhem vključuje drče, riže, gozdno železnico (Lauf, Rollbahn), tovorjenje s konji in žičnico. Največje pozornosti je seveda deležno plavljenje lesa, ki so ga omogočale »slovenske piramide« – klavže na Idrijci, Belci, Zali in Kanomljici. Mogočne vodne zapornice so prikazane s historičnimi upodobitvami (Mrak, Goldenstein, stare fotografije) in sodobnimi posnetki ter z razsežno maketo klavž na Idrijci, ki jo je izdelal Janko Trošt.

Zaključna etapa v sistemu plavljenja je prepričljivo ilustrirana z impozantnimi prizori z nekdanjega Lenštata, ki je zavzemal dober hektar površine pod jaškom Inzaghi in nad sotočjem Idrijce in Nikove. Serija izbranih posnetkov pokaže stare idrijske »grablje« od blizu in od daleč, kot mojstrsko leseno konstrukcijo in kot nekdanj tipično prostorsko dominantno. Obiskovalci se lahko prepričajo, da se je za grabljami naenkrat nagrmadilo tudi neverjetnih 10.000 m³ lesa. Nazorno predstavo o legi in funkcioniranju grabelj podkrepi še verodostojna Troštova maketa, nadih starinske patine pa je čutiti ob srečanju s tremi originalnimi, ošiljenimi in okovanimi hrastovimi »piloti«. Le-ti so pač sami doživeli zgodbo, ki jo želi obiskovalcu danes posredovati muzej.

Priče življenjskega utripa

Zadnja in največja razstavna dvorana v južnem grajskem traktu je prostorsko najkvalitetnejša, saj ohranja členitev sten z nekdanjimi pilastri. Prostor lahko služi (razen v razstavne namene) tudi kot dvorana – salon za priložnostne kulturne prireditve, predavanja ter družabna in protokolarna srečanja. To seveda pomeni, da ostaja prostor »prazen«, razstavno gradivo (steklene vitrine, muzejski predmeti, uokvirjene fotografske povečave) pa je razmeščeno samo pri oknih in na stenah. Obiskovalec se tako znajde v ambientu klasične »čitalnice«, v katerem mu je olajšano podživljanje vsebine, vzdušja in utripa »družbene nadgradnje« včerajšnjega rudarskega mesta.

Tako z vidika koncepta celotne razstave kot tudi skladno s funkcijo prostora, se mi je zdelo najprimerneje, da se v zaključnem segmentu razstave predstavi vsebinski sklop, ki je naslovljen kot »Priče življenjskega utripa«. Gre za prezentacijo razgibanega in bogatega javnega življenja, ki je bilo značilno za nekdanjo Idrijo,

Maketa klavž na Idrijci (J. Trošt)

zlasti v času, ko je bila še drugo največje mesto na tedanjem Kranjskem. Poudarjeno je socialno grupiranje (rudniška gosposka, meščanski sloj, knapovske družine), politično življenje (stranke), delavsko gibanje, dejavnosti društev, kulturno udejstvovanje, šolstvo, šport ter množične manifestacije in prireditve. Zajeto je predvsem obdobje od 60. let prejšnjega stoletja (ustanovitve čitalnice v Idriji) do začetka prve svetovne vojne, to je čas, ko je rudarska Idrija najbolj prosperirala na vseh področjih, ko je na primer delovalo kar 27(!) najrazličnejših ustanov, organizacij in društev.

Na razpolago je bilo izredno veliko zanimivega in kvalitetnega fotografskega gradiva, zato je bilo dokaj težko opraviti ustrezno selekcijo. V končni izbor in za izdelavo povečav sem odbral 90 fotografij, ki v smiselni razporeditvi zapolnjujejo vse razpoložljive stene. Tematski sklopi so naslednji: čipkarstvo in razvoj čipkarske šole, ljudska šola, prva slovenska realka, narodna čitalnica, rudniško gledališče, rudniška gospoda – vodstveno osebje, življenje rudarskih družin, prva svetovna vojna in prihod Italijanov, organizacije in društva (vojni veterani, bralna in kulturna društva, rudarska godba in instrumentalne zasedbe, pevski zbori, gasilci, kolesarji, lovci itd.), Sokoli in Orli, manifestacije in zborovanja ob rudarskih praznikih. Fotografije, opremljene z ustreznimi podnapisi, omogočajo slikovito in duhovito razlago, prilagojeno različnim ravnam zahtevnosti obiskovalcev (npr. učenke čipkarske šole v treh »režimih« – pod slikami Franca Jožefa, Musolinija ter Tita in Stalina).

V treh steklenih vitrinah pri oknih je na ogled nekaj predmetov in dokumentov, ki jih je možno (po potrebi) občasno menjavati in nadomeščati. V prvotni postavitvi je bilo izbrano naslednje gradivo: katalog klekljanih vzorcev, šolska poročila, realčna Izvestja,

Pogled v gozdarski oddelek

kovnica in »denar« Konsumnega društva, različni tiski (vabila, plakati, izkaznice, pravilniki, brošure) itd.

Atraktivni muzejski predmeti so razstavljeni po stenah kot »podpora« sorodnim slikovnim motivom. Lično klekljan ovratnik spada seveda k čipkaricam, sprehajalne palice (špencirštoki) in sablja k rudniškim veljakom, leseni rezljani okvirčki za slike in ogledala k rudarjem, veliki paradni emblemi iz leta 1910 pripada liberalnim Sokolom in dragocena mašna plašča (dar Marije Terezije in škofa Wolfa) katoliškim Orlom.

Kot dominanta (akcent) prostora nastopa središčno okno, nad katerim sta z originalne stare stružene lesene karnise razobešeni zastavi rudnika in mesta. Rudarska zastava je tradicionalno črn-zelena z rumenimi kladivi, idrijska mestna zastava pa je tridelna, razdeljena na srebrno sivo, zlato rumeno in cinober rdeče polje.

Razstavni oddelek Priče življenjskega utripa dokazuje, da je bila Idrija v preteklosti razgibano in duhovno bogato mesto ter pomemben soustvarjalec slovenske zgodovine.

Zgodovinske slike Janka Trošta

Zaključni del razstave je navidez »nezahteven«, vendar ima v kontekstu celote zelo pomembno funkcijo. Arkadni hodnik je namreč odprta komunikacija med vsemi razstavnimi prostori južnega grajskega trakta, kar je pomembno zlasti pri obisku številčno močnih skupin. Prav tako je dobrodošlo »sprehajališče« za vse obiskovalce, omogoča pogovor, sprostitvev in počitek. V ta namen so ob zasteklenih arkadah nameščeni »kanapeji« (idrijska posebnost), vabljeni zlasti za starejše obiskovalce. Kanapeji vnašajo nekaj topline in domačnosti, saj želi biti tudi naš muzej »prijazen« do svojih gostov. Poleg tega se s hodnika sprošča pogled na večino grajskega kompleksa.

Notranje stene arkadnega hodnika zaživijo kot »galerija« slik Janka Trošta, pionirja našega muzeja. Janko Trošt (1894–1975) se je udeleževal kot pedagog, narodopisec, topograf, lutkar, slikar in muzealec. V letih 1948–1955 je služboval v Idriji, bil med

Priče življenjskega utripa – fragment

Idrijski sokolski emblemi iz leta 1910

pobudniki ustanovitve Mestnega muzeja, si zelo prizadeval za njegov razvoj in ga kot prvi ravnatelj vodil do 1955. Za muzejsko zbirko je izdelal serijo nazornih maket, ki prikazujejo nekdanje rudarske in gozdarske naprave. Okrog leta 1953 je naslikal vrsto velikih podob z zgodovinsko tematiko (olja), ki s svojimi formati (od 1 m² do 4 m²) in zlasti z nazorno – ilustrativno pripovedjo zelo pritegujejo gledalce. Odlika podob je v tem, da dokaj verodostojno prikazujejo historično tematiko.

Razstavljenih je osem slik, ki so razmeščene tako, da v celoti tvorijo povezano »zgodbo«. Motivi so naslednji: kuhanje oglja v

idrijskih gozdovih, žganje rude v kopah v začetku 16. stoletja, delo rudarjev sredi 17. stoletja, zemeljska drža za spravilo lesa, starejše klavže iz lesa in kamena, Mrakove klavže na Idriji iz leta 1772, naplavljen les za grabljami na Lenštat, tovarniki živega srebra sredi 18. stoletja.

S prizorom tovarnikov, ki odnašajo idrijsko živo srebro v širni svet, se razstava vsebinsko in simbolično zaključí. Obiskovalci tudi »odnašajo« z razstave nova spoznanja in doživetja, predvsem pa vrednotenje dediščine petih idrijskih stoletij. Ko pridejo iz razstavnih prostorov, si na stenah grajskih hodnikov ogledajo še monumentalne »kmečke« freske z idrijske okolice (18. stoletje) in

Arkadni hodnik s slikami J. Trošta

Pogled z razstave na grajsko dvorišče

pod njimi prostrano maketo z reliefom idrijskega hribovja. Kako razsežno je to razgibano hribovje med Alpami in Krasom in kako presenetljivo majhna in skrita je Idrija – pa vendar poznana po vsem civiliziranem svetu!

OPOMBA:

Pričuóti članek je bil predstavljen na 3. zborovanju slovenskih muzealcev v Idriji od 11. do 13. oktobra 1995 in že objavljen v Zborniku referatov. Vse fotografije so delo Darja Tavčarja.

MARTINA PIŠLJAR, TOMAŽ KLEMENČIČ

PRIKAZ RAZVOJA RUDARJENJA SKOZI STOLETJA V RUDNIKU ŽIVEGA SREBRA IDRIJA POSTAVITEV STALNE RAZSTAVE »IN SITU«

Živo srebro, edino tekočo kovino, so v preteklosti izredno cenili. Uporabljali so ga v znanosti, medicini, tehniki in industriji. Danes pa se zaradi strupenosti živosrebrnih hlapov postopno opušča.

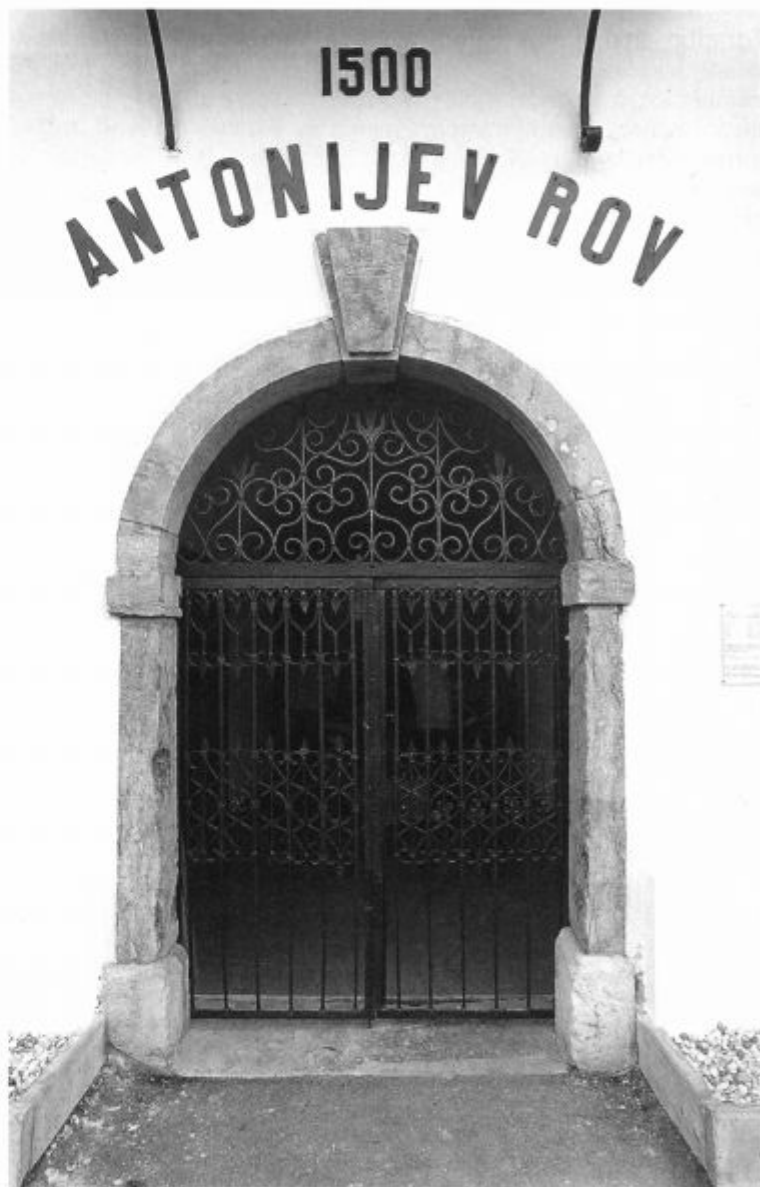
Idrijski rudnik je drugi najstarejši in največji rudnik na svetu. Samo Almaden v Španiji je večji in starejši, saj so ga izkoriščali že stari Grki in Rimljani. V posameznih obdobjih je slovel kot tehnično najboljše opremljen rudnik. Zaradi svoje izjemnosti je ves čas privabljal strokovnjake iz vse Evrope. Idrija postane žarišče napredne znanstvene, tehnične in humane miselnosti. Nekoč drugo mesto Kranjske ter žarišče naravoslovnih znanosti si danes utira nove poti, ohranja pa bogato kulturno in tehnično dediščino.

Idejo o ohranitvi in oživitvi ter odprtju dela rudnika za obiskovalce so v Idriji gojili vrsto let. Prikazati težko in neizprosno življenje rudarja v temnem podzemlju, uporabo rudarskega orodja in načine odkopavanja skozi stoletja, tipične elemente jame – jaške, rove z različno podgradnjo, ponovno odpreti že zasute stopnice t.i. Attemsove rollne, ki so vodile v globino rudnika,

obnoviti zasuto in močno poškodovano podzemno kapelo Sv. trojice, razložiti in prikazati obiskovalcem geološki fenomen zgradbe enega najzapletenejših rudišč na svetu, je pomenil izreden izziv in težko nalogo. Za muzejsko-turistično predstavitev smo uredili najstarejši del rudnika – Antonijev rov s spodnjimi mlajšimi etažami. Po izdelanem idejnem načrtu so se v avgustu 1993 pričela dela v jami in obnova vhodne zgradbe.

Šelštev – vhodna zgradba v Antonijev rov

Vhod v Antonijev rov

Vhodna zgradba v rudnik

Vhod v Antonijev rov iz leta 1500 je skozi mogočno stavbo, imenovano Šelštev, zgrajeno v sredini 18. stoletja. Zgradba stoji v središču starega mestnega jedra, kjer se je tudi pričelo rudarjenje. O njej se že tedaj piše, da je eden najlepših vhodov v kak rudnik v Evropi. Skozi zgodovino pa je služila raznim namenom: v njej so se zbirali rudarji pred odhodom v jamo, nekaj časa so bili prostori namenjeni zasilni bolnišnici, kasneje pa je služila kot stanovanjska zgradba. V Šelštvi se je rodil tudi Stanko Bloudek, znani graditelj skakalnic v Planici.

Zgradbo smo morali zaradi slabega vzdrževanja in starosti v celoti obnoviti. Prostori so bili po večkratnem prezidavanju nefunkcionalno razporejeni, nestrokovni posegi pa so omajali njeno trdnost. Pod nadzorom Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Nove Gorice smo izvedli statično sanacijo zgradbe, zamenjavo ostrejša in kritine, drenažo in hidroizolacijo, obnovo fasade ter rekonstrukcijo prtiličja.

Tako danes vstopamo skozi baročni portal, opremljen s kovanimi vrati, v avtentično obnovljene prostore. Prizivnico, kjer so se zbirali rudarji pred odhodom v rudnik, smo rekonstruirali po fotogra-

Sklepni kamen na portalu Šelštev

Prizivnica – včasih zbirališče rudarjev, danes obiskovalcev

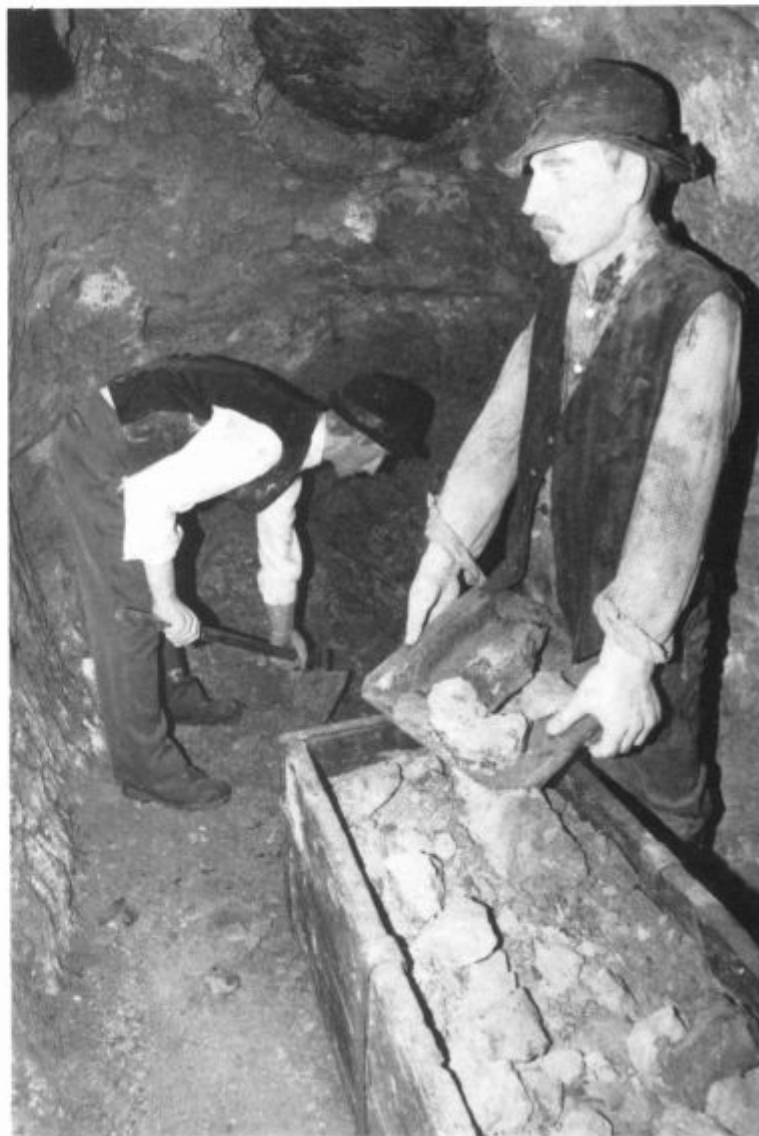
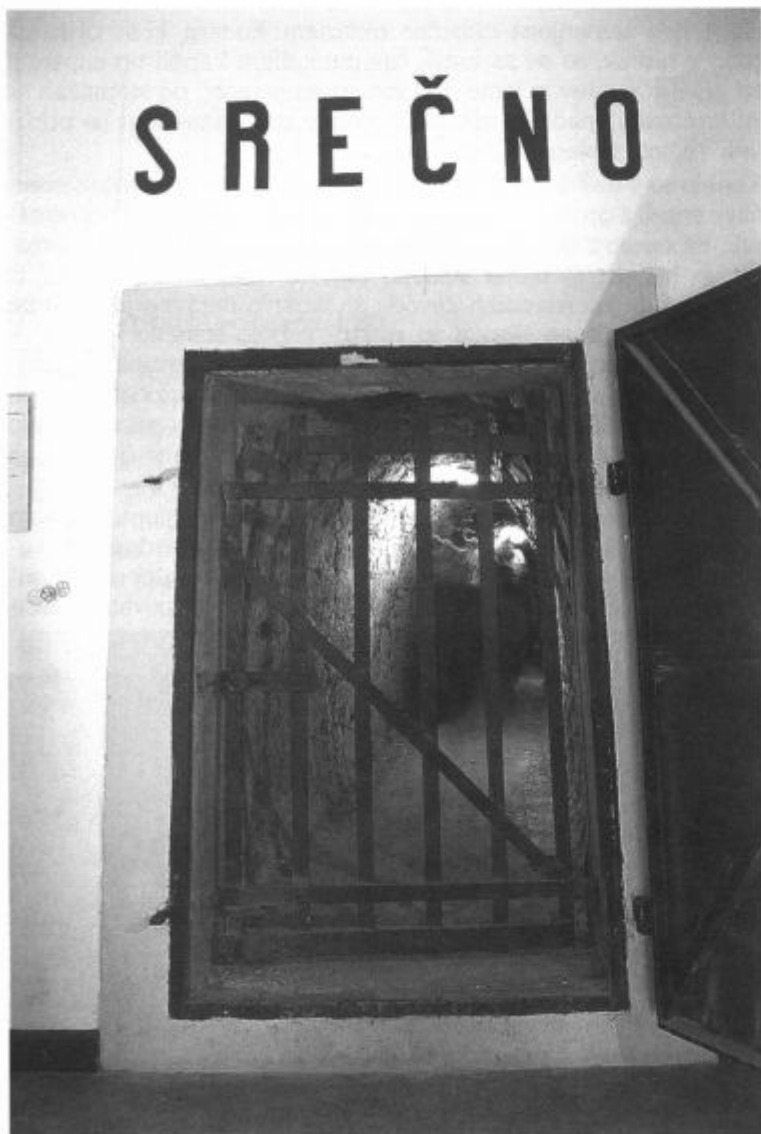
fiji iz konca 19. stoletja. Tu dobijo obiskovalci, s pomočjo multivi-
zijske diaproyekcije, prvo slikovito informacijo o živem srebru,
nastanku rudišča, razvoju rudnika in mesta skozi stoletja ter skri-
tem življenju rudarja in njegove družine.

Pred odhodom v jamo si obiskovalci oblečejo zaščitne površnike
in nadenejo čelade. Da bi imeli vsaj delno predstavo o razsež-
nosti rudnika, smo v tla vgradili model, ki nam nazorno predstavi
lego in razprostranjenost rudnika pod mestom, med reko Idrijco
in njenim pritokom Nikovo. Da bi pridobili 150.000 ton živega sre-
bra, so rudarji v petsto letih izkopal preko tri milijone kubičnih

metrov rude in jalovine. Za to je bilo potrebno izkopati preko 700
kilometrov rovov in jaškov. Najgloblji med njimi so segali do glo-
bine 400 metrov.

Antonijev rov

Antonijev rov so izkopal leta 1500. Prvotno je bil podprt z lesom,
leta 1766 pa so ga obzidali z debelimi apnenčevimi bloki v rov
ovalne oblike. Tako podprt je več kot 200 let služil kot vhodni rov
v zgornji del jame. Izredno natančnost in lepoto obzidave obču-
dujemo še danes.

Z lutkami je prikazano delo v jami ob koncu 19. stoletja

Dela pri ponovnem odprtju Antonijevega rova so bila naporna in so zahtevala veliko časa. Prvih petdeset metrov rova je bilo zasutih z grobim materialom, ki ga je bilo potrebno ročno odstraniti. Na mestih, kjer je bila kamnita pozidava močno poškodovana, so rudarji kot nadomestno podgradnjo uporabili jekleno TH podporje. Le-to so ustrezno ukrivili, da so dobili profil, podoben starmu. Na ostalih odsekih so bila potrebna le manjša zidarska popravila.

Ker je Antonijev rov iz leta 1500 eden najstarejših ohranjenih vhodov v rudnik v Evropi pa tudi najstarejši del idrijskega rudnika, smo tukaj pričeli s prikazom starih načinov rudarjenja; ročnega odkopavanja, nakladanja in prevažanja rude v vozičkih. Vsa dela so prikazana z uporabo originalnih orodij, kopij starih orodij in lutkami. Skupna dolžina odprtih rogov na tem nivoju je okoli 300 metrov.

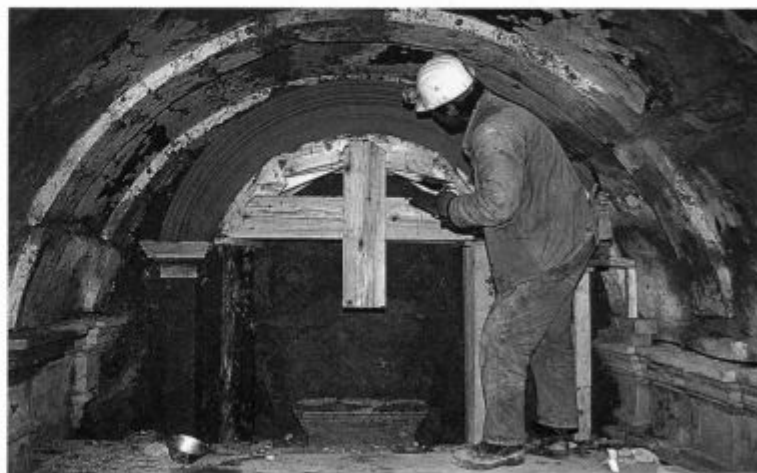
Podzemna kapela Sv. trojice iz sredine 18. stoletja

Podzemna kapela Sv. trojice

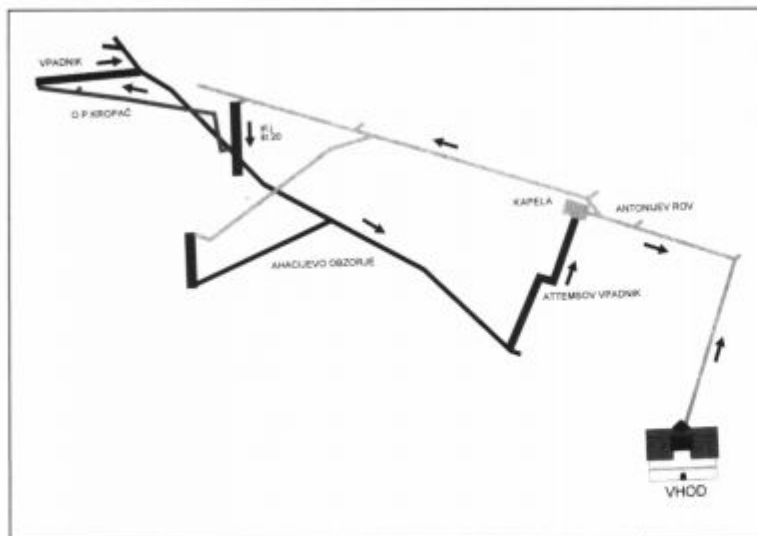
Pravi biser na koncu prvega dela poti je obnovljena jamska kapela z oltarjem Sv. trojice iz sredine 18. stoletja. Arhivskih podatkov o njeni gradnji je malo, zapisano pa je, da je še nedokončano kapelo 17. avgusta 1752 blagoslovil nadškof Carl Michael von Attems. Nekaj let kasneje postavijo še oltar, ki ga krasí reliefno izdelana upodobitev Sv. trojice, ob kateri sta kipa sv. Barbare in sv. Ahaca, priprošnjika idrijskih rudarjev. Sv. Barbara je zavetnica rudarjev in zaščitnica pred nesrečami, na dan sv. Ahaca – 22. junija pa je bila leta 1508 odkrita bogata živosrebrova ruda. V zahvalo so idrijski rudarji za svojega patrona izbrali prav sv. Ahaca. Kapela je edinstven primer sakralne arhitekture, saj je bila namenjena izključno rudarjem. Rudarji, ki so prišli na delo v rudnik, so se za krajši čas pomudili v kapeli ter zaprosili za srečno vrnitev iz jame. Od tod so se namreč po stopnicah – Attemsovem vpadniku spustili v globlje dele jame, kjer so preživeli večino svojega življenja.

Kapelo so v šestdesetih letih zaradi posedanja in nevarnosti porušitve zasuli z grobim materialom, kipe in relief Sv. trojice pa shranili. Istočasno z obnovo jamskih poti so rudarji pričeli tudi s praznitvijo kapele in njeno statično obnovo. Pod nadzorom RC iz Ljubljane in po navodilih Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Nove Gorice so rudarji kapelo statično sanirali – injicirali razpoke, položili tlak, obnovili poškodovane reliefne dele stebrov in sklepnega venca ter ponovno pozidali oltar in oltarno mizo. Zaradi specifičnih klimatskih pogojev smo v kapelo postavili kopije reliefa in obeh kipov, izdelanih v delavnicah Restavratorskega centra iz Ljubljane.

Rovi na nivoju Antonijevega rova se končujejo s slepim jaškom št. 20. To je jašek, ki povezuje Antonijev rov s spodnjima nivojema. Danes je opremljen s stopnicami, ki obiskovalcem omogočajo varno pot navzdol, rudarji pa so to pot premagovali po lestvah.

Mojster Janez Lapajne pri obnovi oltarja

Jamske poti odprte za obiskovalce

O. P. Kropač – etaža I/20

Etaža I/20 je del odkopnega polja Kropač, sestavljajo jo priprava (glavni rov) in trije odkopi (stranski rovi) iz začetka sedemdesetih let. Trije odprti odkopi na etaži nam nudijo podobo različnih faz odkopavanja; vrtanje, miniranje in nakladanje z odvozom iz obdobja po uvedbi stisnjene zraka za pogon strojev. Zaradi stalnih in močnih pritiskov, ki jim je bila etaža izpostavljena vrsto let, leseno podporje pogosto poka. Pogled na staro zlomljeno podporje obiskovalcem vlije nemalo strahu.

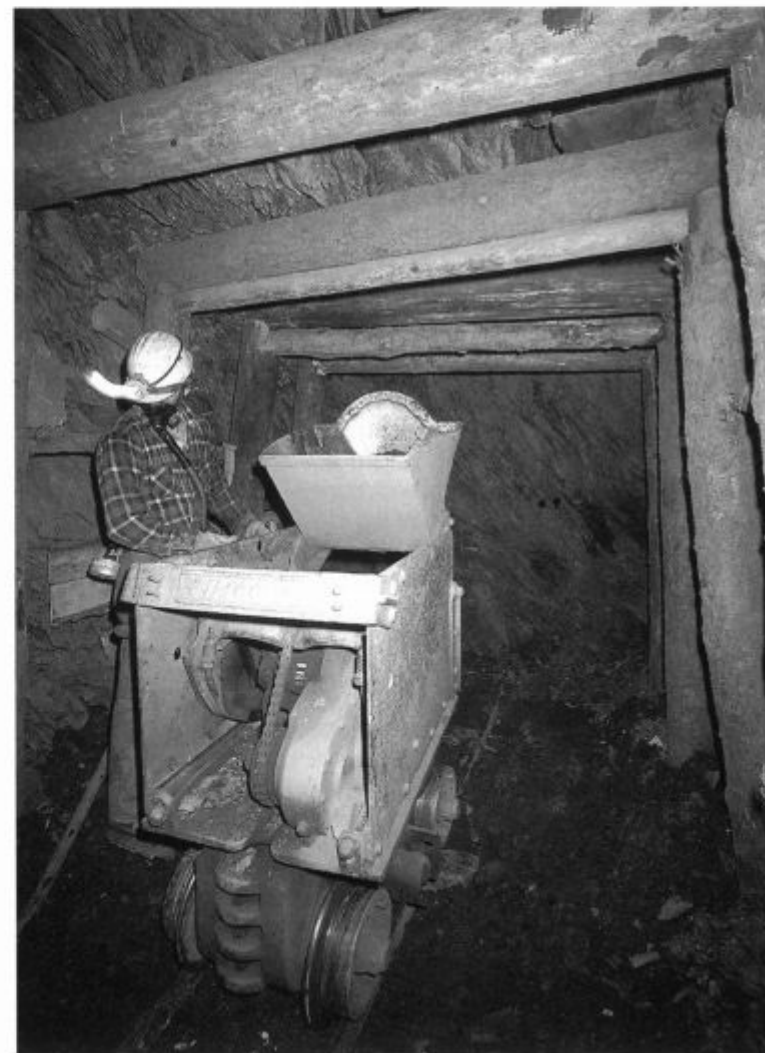

Etaža I/20 – prikaz načina rudarjenja v sedemdesetih letih

Odkopno polje Kropač je povezano z nižje ležečim Ahacijevim obzorjem z vpadnikom – poševnim rovom, ki je v zgornjem delu opremljen s stopnicami, v spodnjem delu pa nam prehod skozi tri etaže omogoča razlago in ponazoritev stare metode odkopavanja – od spodaj navzgor.

Ahacijev obzorje

Celotna jama je razdeljena na petnajst nivojev – obzorij. Glavni rovi na obzorjih so namenjeni transportu rude, zračenju in dostopu do delovišč. Obzorja so z glavnimi jaški povezana s površjem, slepi jaški pa so služili za povezavo med obzorji, prepisu materiala ali pretoku zraka.

Ahacijevo obzorje leži 22 metrov pod nivojem Antonijevega rova, povezuje pa med seboj več slepih jaškov. Obzorje se na zahodnem delu navezuje na Attemsov vpadnik, kar omogoča krožni ogled muzejskega dela rudnika. Ker so rovi izkopani v geomehansko različno trdnih kamninah, so tukaj uporabljene različne vrste tesarb (pravokotna, trapezna), kjer so pritiski najmočnejši, pa se uporablja zahtevna poligonska tesarba. V trdnejših kamninah so rovi nepodprti.

Ker so rudarji v rudniku opravljali še mnoga spremljevalna dela in opravila, se obiskovalec med potjo po Ahacijevem obzorju seznanil z načinom transporta lesa po jami, transportom in presipavanjem rude ter sledenjem rude. Tukaj je še prostor za malico in počitek, kraj, kjer se je med rudarji porodila marsikatera šala in nagajiva prigoda.

Orudjenje se v idrijski jami pojavlja v dveh oblikah. Najpogosteje kot živosrebrova ruda, imenovana cinabarit, redkeje pa kot samorodno živo srebro. Na območju Ahacijevega obzorja najdemo oboje, cinabaritne oprhe in kapljice samorodnega živega srebra. Te so za obiskovalce še posebej zanimive, saj s svojim leskom privabljajo radovedne poglede. Delček izredno pestre geološke zgradbe idrijskega rudišča lahko opazujemo med potjo, posebej so označeni različni kamnin, njihova starost, tektonske in druge zanimivosti. V opuščeni delih jame pa pogosto raste epsomit v obliki laskov ali kapnikov.

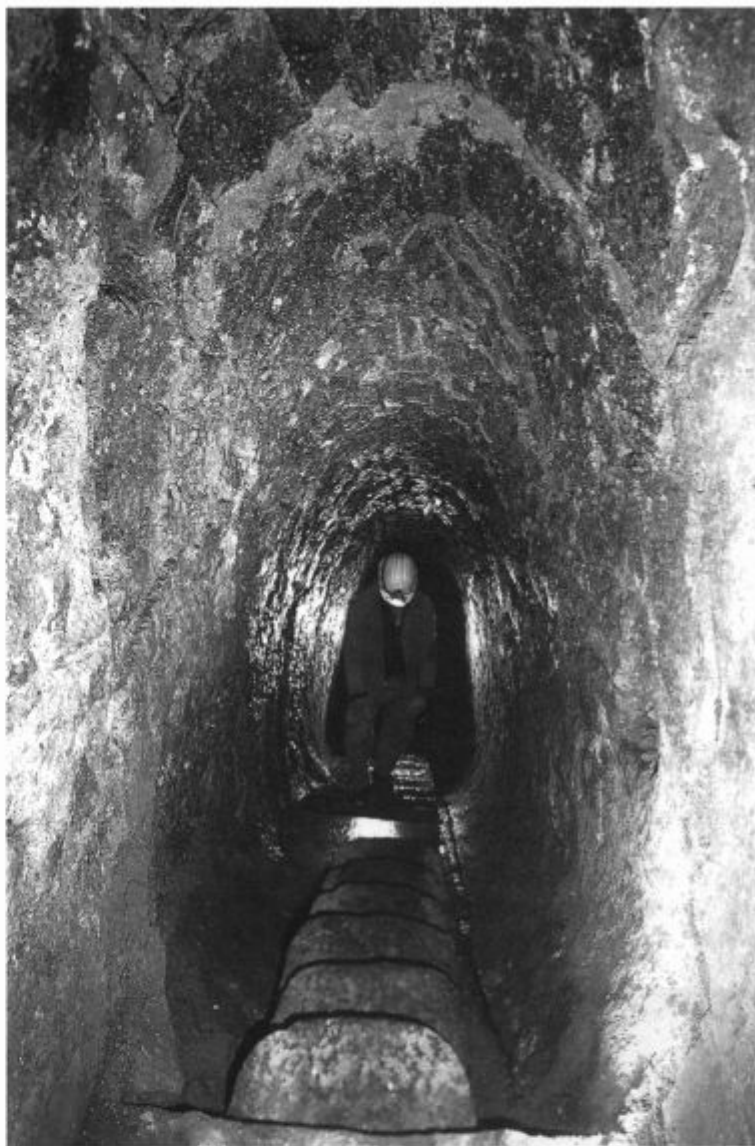

Bergmandelc – jamski škrat

Med ogledom v Antonijevem rovu obiskovalce včasih preseneti tudi jamski škrat – bergmandelc. Rudarjem je rad ponagajal, jim pokazal pot do bogate rude, največkrat pa so slišali, kako v oddaljenih rovih koplje rudo.

Attemsov vpadnik

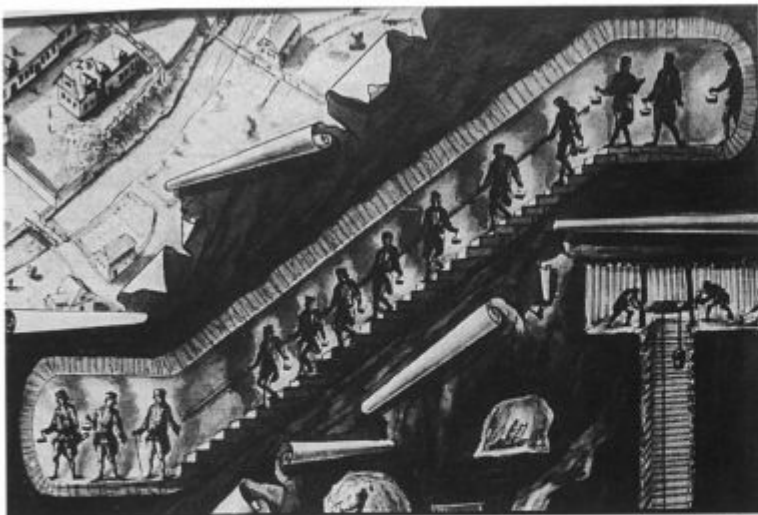
Po Attemsovem vpadniku, opremljenem s stopnicami, so se spuščali rudarji na delo v jamo. Vodil je do globine 200 metrov, do koder so morali prehoditi preko tisoč stopnic. Vpadnik se izredno strmo spušča navzdol, 35–40 stopinj, in nam nudi prav zastrašujoč pogled v globino. V šestdesetih letih je bil prav tako kot kapela zasut. V letu 1994 so rudarji ročno izpraznili zasipni material ter postopno tudi sanirali pozidavo. Obnovljena sta dva dela vpadnika (116 stopnic), po katerih se obiskovalci vračajo iz spodnjih obzorij v kapele.

22. junij 1995 – Attemsov vpadnik je po tridesetih letih obnovljen in ponovno prehodan.

Projekt Antonijev rov

Projekt še ni dokončan. Prvi del poti smo odprli na dan sv. Ahaca, 22. junija 1994, v letu 1995 pa smo odprli celotno pot in dokončali obnovo podzemne kapele. Zaradi izjemno zahtevne obnove in ureditve muzeja »in situ« je naš cilj, da vsako leto uredimo in dopolnimo razstavo. Način postavitve razstave v avtentičnem okolju je izredno zanimiva, hkrati pa tudi izjemno težavna naloga. Neugodne in spremenljive klimatske razmere v rudniških

Po Attemsovem vpadniku so se rudarji spustili do devetega obzorja. Prehoditi so morali preko tisoč stopnic. Jožef Mrak, 1770

rovih narekujejo izbiro posebnih materialov in zaščito razstavljenega orodja in strojev. Vzdrževanje razstavljenih eksponatov mora biti pogosto in stalno.

Istočasno z odpiranjem jame in obnavljanjem vhodne zgradbe smo pripravljali ter izdelali še prospekt, komplet razglednic, zgibanko o podzemni kapele ter fotomonografijo o idrijskem rudniku.

Pobudnik in nosilec projekta pa tudi izvajalec del obnove je Rudnik živega srebra Idrija. Ker sta objekt Šelštev in zgornji del jame zaščitena kot spomenika tehnične in kulturne dediščine, obnovitev deloma sofinancira Ministrstvo za kulturo.

Zaradi izjemno zapletene in zanimive geološke zgradbe rudišča imajo študentje geologije ljubljanske univerze, pogosto pa tudi tujih univerz, vsako leto praktični del predmeta jamskega kartiranja v idrijskem rudniku. Muzejsko urejen del rudnika je zanimiv tako za srednješolske kot osnovnošolske skupine. Učna ura v avtentičnem okolju rudnika pomeni posebno doživetje in učenje, drugačno od tistega v šolskih klopeh.

Srečno!

MIRA HODNIK

KAPELA SV. TROJICE V ANTONIJEVEM ROVU

Težko je pisati dejstva, kadar dobi raziskovalec v arhivskih dokumentih le drobce podatkov. Pri raziskovanju starejšega gradiva so še drugi problemi. Najprej pisava, saj so dokumenti izključno v gotici in tudi sama interpretacija dokumenta, kajti pomen stavkov je večkrat dvomljiv, kar lahko raziskovalca kaj hitro zavede. Na tak problem sem naletela prav pri opisu kapele Sv. trojice in bom nanj opozorila kasneje.

Arhivsko gradivo RŽS Idrija, ki ga hranimo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Oddelek v Idriji, je zelo skopo s podatki o nastajanju oz. gradnji kapele Sv. trojice v Antonijevem rovu. Na tem mestu naj povem, da sem se osredotočila le na obdobje nastajanja kapele in ne na kasnejšo »usodo« kapele. Vendar tudi dokumentov iz kasnejšega obdobja ni veliko.

Dokumenti, ki sem jih dobila v župnijskem arhivu v Idriji, so ravno tako skopi. Poudariti moram, da kapela ni bila v pristojnosti idrijske župnije, ampak je bila v lasti Rudnika živega srebra, namenjena izključno rudarjem, da so se priporočili za srečno vrnitev iz jame. Iz tega sledi, da vse poti vodijo na Dunaj, v dunajske arhive, kjer hranijo veliko arhivskega gradiva za razvzavljanje idrijske in rudniške zgodovine.

Dokument, ki sem ga dobila v župnijskem arhivu, je iz leta 1752 (17. avgust).¹ Pod dokumentom je podpisan Anton Hauptmann, rudniški oskrbnik. To je sploh prvi dokument, ki omenja kapelo v jami. Zapisano je, da je tega dne goriški nadškof Karel Mihael pl. Attems blagoslovil kapelo pri vходу v rov sv. Antona v imenu sv. Antona in sv. Florjana. V njej naj bi se vsako leto na dan sv. Florjana, 4. maja, opravilo slovesno bogoslužje v čast sv. Florjana in sv. Antona. Oba svetnika sta namreč zavetnika rudarjev. Sv. Florjan naj bi jih varoval pred požarom, sv. Anton pa pred vsemi ostalimi nesrečami, ki so pretile rudarjem v jami. Tu pa že nastane prvi problem. Ali je to kapela, ki se v kasnejših virih omenja kot kapela Sv. trojice, ali gre tu še za eno kapelo v Antonijevem rovu. Podatek iz leta 1758 kaže na to, saj je bila na koncu Attemsovih stopnic očitno še kapela sv. Florjana.² A o tem kasneje. Obstaja možnost, da so po dograditvi kapele Sv. trojice (oltar in obok) predstavili kip sv. Florjana tja, kjer je še danes videti obok na koncu Attemsovih stopnic. Obstaja pa tudi možnost, da je nadškof Attems blagoslovil sam prostor, ki so ga namenili kapeli, in so samo začasno tja postavili dva svetnika, zavetnika rudarjev.

Pa ostanimo pri tezi, da gre tu za kapelo Sv. trojice. Dokument, ki sem ga dobila v fasciklu rudniških konsultacij to delno potrjuje.³ Na rudniških konzultacijah so pri jamskih zadevah obrav-

OPOMBA:

Pričujoči članek je bil kot referat predstavljen na 3. zborovanju slovenskih muzealcev v Idriji od 11. do 13. oktobra 1996 in objavljen v Zborniku referatov.

Sv. trojice in da bodo nazaj postavili tudi izginule kipe rudarskih patronov (to sta verjetno sv. Florjan in sv. Anton), ki so bili postavljeni za rudarje, da so se jima priporočili ob odhodu v jamo in prihodu iz nje. Torej so šele v tem času postavili oltar, ki ga je krasil relief Sv. trojice. Dela v tem območju rova še niso bila zaključena. V tem času so na novo sezidali prizivnico (Gesellstuben) ob vhodu v rov in zidarji so nato ves del rova do kapele obzidali v obliki ovala, tako da ni bilo več potrebno podpiranje z lesom. Da pa so zaščitili oltar pred poškodbami, so ga ogradili z železno ograjo.⁶

Poročilo rudniških konzultacij januarja 1757 navaja, da je oltar v jamski kapeli popolnoma končan.⁷

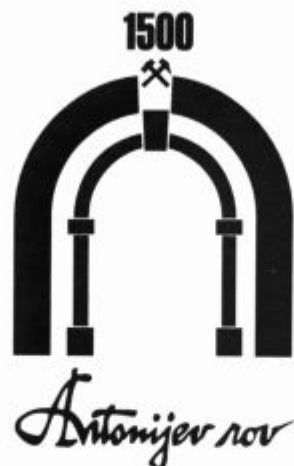
Od kapele navzdol se spustijo stopnice, ki so jih poimenovali po nadškofu Attemsju. Po podatkih iz leta 1758 so dolge 60 klafter (1 klafter – 1,896 metra). To je 282 kamnitih stopnic, ki so do Ahačijevega polja postavljene s štirimi presledki in šestimi kapelicami, v katere se lahko postavi en kip.⁸ Kot sem že prej omenila, je bila na koncu Attemsjevih stopnic kapela sv. Florjana in od tu je vodila pot do ditrihštajnovskega preloma. Ko sem poizvedovala pri starejših rudniških uslužbencih o tej kapeli, se nihče ne spomni, da bi bila kdajkoli na tem mestu. Arko je v svoji knjigi zapisal, da se je vsako leto ob praznikih brala sveta maša v kape-

lici sv. Florjana. Leta 1784 (čas jožefinskih reform) so bile te prepovedane.⁹ Ko sem v virih iskala ta dokument, ga nisem našla, ker je ta del arhiva neurejen.

Da nam bodo stvari jasnejše, bo potrebno pregledati še več arhivskega gradiva (verjetno tudi natančnejše). Ugotoviti bo potrebno, pod kakšnim »geslom« se skriva kapela Sv. trojice v repertorijih, ki jih hranimo v našem arhivu. Kdor pozna današnjo podobo jamske kapele Sv. trojice, se morda sprašuje, kako da sta danes ob reliefu Sv. trojice postavljena kipa sv. Ahaca in sv. Barbare. Pa naj bo to tema za naslednjič, ko se bo našel kakšen nov vir podatkov.

OPOMBE:

1. Župnijski-dekanijski arhiv Idrija, Gospodarstvo G-132
2. ZAL, Oddelek v Idriji, Consultation Protokoll (CP) 1758, 4. februar, CP 1755–1759
3. ZAL, Oddelek v Idriji, Consultation Protokoll (CP) 1755; CP 1755, 6 oktober, CP 1755–1759, fasc. 40
4. Mihael Arko: Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 146
5. ZAL, Oddelek v Idriji, CP 1756, 7. februar, CP 1755–1759, fasc. 40
6. Ibidem, 2. maj 1756
7. Ibidem, 8. januar 1757
8. Kot opomba
9. Mihael Arko: Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 201

Prav tako kot življenje posameznikov, se je zaokroževala iz nasprotij vsa poltisočletna zgodovina tega kraja, ki ga nepoučeni še slutil ne bi na dnu divje globeli, pa je bil po delu in ustvarjalnosti znan širom Evrope in zunaj nje.

Iz vsakega kriznega obdobja se je pognal v nov razvoj. To je vzbujalo optimizem, ki je doma pomagal preživeti skrajno težke razmere, v svetu pa je postala Idrija zgled nepremagljive volje do življenja.

Čuvar takšne tradicije ostaja tudi v času, ko se v opuščene rove vračata voda in tema.

Sandi Sitar

Simoni

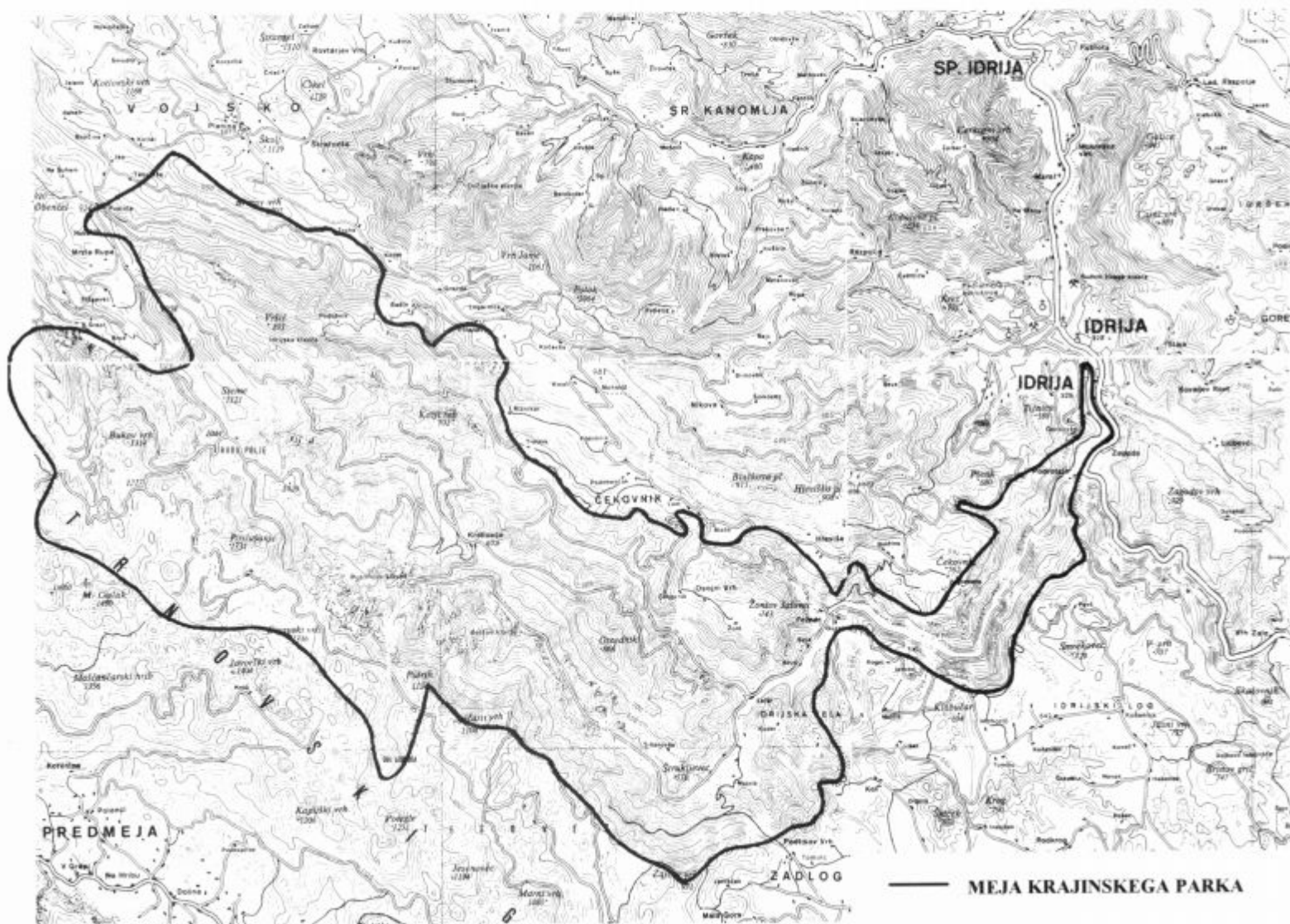
MOŠKI AKT
KROKI, OGLJE
1993

NARAVNE
ZNAMENITOSTI

KRAJINSKI PARK ZGORNJA IDRISIJA

Krajinski park Zgornja Idrija je najmlajši krajinski park v Sloveniji. Občina Idrija ga je z Odlokom o razglasitvi krajinskega parka Zgornja Idrija razglasila leta 1993. Ob številnih naravnih znamenitostih, v na prvi pogled nedotaknjeni naravi, srečamo izjemne človekove stvaritve iz preteklosti – klavže na reki Idriji in pritoku Belci, ki jih strokovnjaki uvrščajo v sam vrh naše tehnične dediščine. Park, ki obsega 4230 ha površin v porečju zgornje Idrije, je namenjen varovanju značilne krajine z vsemi sestavinami naravne in kulturne dediščine ter izobraževanju in rekreaciji.

Naravnogeografske značilnosti

Park zajema predvsem reliefno razgibano Idrijsko hribovje in manjši, severozahodni robni del Trnovskega gozda.

Geološka zgradba ozemlja je zelo zapletena, tako v stratigrafskem kot v litološkem pogledu. Menjavajo se prepustne in neprepustne kamnine iz različnih geoloških dob. Na območju parka najdemo skrilavce karbonske starosti, vse triasne člene, kredne apnenice ter eocenske plasti. V bližini Idrijskih klavž se nahajajo celo magmatske kamnine. Prevladujejo triasne dolomitne kamnine z vložki kamnin različne starosti. Marsikje so razgaljeni lepo razviti stratigrafsko popolni in kamninsko bogati preseki plasti iz različnih geoloških dob in bogata najdišča fosilov.

Na robnem delu Trnovskega gozda naletimo tudi na sledove pleistocenske poledenitve. Najizrazitejši morenski nasipi so na Hudem polju, morenski material pa zasledimo tudi drugje.

Izjemno zapletena tektonska zgradba – gre za sistem naravnih pokrovov, ki je značilna za idrijsko-žirovsko ozemlje – je izpričana tudi na območju parka. Preverjena je z rudarskimi deli in številnimi globokimi vrtinami.

V nekdanj planotast svet so se zarezale globoke doline Idrijce in njenih pritokov. Doline in grape so obdane s strmimi in marsikje prepadnimi pobočji. Vmesne planote so ozke, dolge in dokaj ravne, kot potoki in doline so razporejene večinoma v dinarski smeri. Nad dolinami in planotami se dviga nekaj večjih in manjših zaobljenih vrhov – Bukov vrh nad Hudim poljem, Orlovski vrh, ... Dno dolin je povsod zelo ozko; najtesnejše debri so tam, kjer potoki še niso prerezali apniške plošče in se njihova struga

Idrijca v Kramaršci (Foto: Rafael Podobnik)

nahaja še v apniških tleh. Ploskega dna je skrajno malo, malenkost več ga je le na vododržnih odsekih ob večjih potokih in na sotočjih, npr. na sotočju Idrijce in Belce.

Območje krajinskega parka je delno kraško. Severovzhodni rob Trnovskega gozda, severno obrobje Zadloške planote, Idrijskega loga, okolica Divjega jezera, območje pred Strugom in Gladkimi skalami nad Idrijo uvrščamo med globoki kras, na katerem so kraški pojavi klasično razviti (značilnosti: pretakanje vode globoko pod površino, tipična kraška morfologija, vse možne kombinacije podzemeljskih prostorov). Od objektov globokega krasa je izjemno Divje jezero, ki spada med najmočnejše in najmarkantnejše kraške izvire v Sloveniji, saj bruha ob visokih vodah tudi čez 60 m³/s (kar presega istočasen pretok Idrijce). V ostalem delu parka je razvit t.i. osamljeni kras. Kraški pojavi so tu redko posejani, vendar so vsak zase posebnost.

Vodotoki so vezani na prelomne črte in ozke vododržne proge. Smeri dolin se večkrat menjavajo pod pravim kotom. Vzroke za to lahko iščemo tudi v pretočitvah. Glavni vodotoki imajo prav kratke pritoke, ki so se ohranili v ozkem vododržnem pasu, medtem ko so na apniškem ozemlju povečini izginili v zakraselo podlago.

Glavna odvodnica območja parka je Idrijca z desnim pritokom Belco. Skrajni severozahodni del parka zajema tudi povirne krake Trebušice. Idrijca, po kateri nosi ime krajinski park, izvira na robu Vojskarske planote pod Mrzlo Rupo v nadmorski višini 820–840 m. Najzdatnejši izmed izvirov Idrijce je po izgledu tipično kraški. Zaradi specifičnega geomorfološkega razvoja porečja zgornje Idrijce je strmec Idrijce velik in neuravnotežen. Na celotni razdalji od izvira do mesta Idrija se pojavljajo številni

Pogled na park s severnega roba Trnovskega gozda (Foto: Matjaž Prešeren)

Idrijca v Kramaršci (Foto: Rafael Podobnik)

manjši slapovi, brzice in tolmeni ter geomorfološke oblike, nastale z delom tekoče vode. Zlasti so slikoviti: slap na Logu, številne kotlice in preskoki med izvirom Divjega potoka in Logom, slapovi pod Idrijskimi klavžami, trije večji slapovi in tolmeni v Kramaršci, kotlice v strugi Idrijce nad Lajštom in tolmeni v Strugu. Kljub pretežno apniškemu zaledju in zato maloštevilnim in kratkim pritokom je Idrijca precej vodnata, kar je v veliki meri posledica namočenosti območja; v okolici Krekovš pade preko 3000 mm/m² padavin na leto (eden izmed štirih najbolj namočenih krajev v Sloveniji).

Vegetacija in flora

Večji del parka (4105 ha) pokriva gozd. Velika gozdnatost je značilna za vse Idrijsko hribovje, ki skupaj s Trnovskim gozdom in Hrušico sodijo med največje homogene gozdne površine v Sloveniji. Vzrok gre iskati v geomorfoloških razmerah zemljišč, ki zaradi kraške narave in težke dostopnosti niso primerna za kmetijsko obdelavo. Težka dostopnost pa ni preprečevala izkoriščanja gozdov. Dobro znan rudnik živega srebra v Idriji je bil namreč življenjsko odvisen od lesa in tega je bilo v bližnjih gozdovih dovolj. Kar nekaj stoletij je bil rudnik lastnik velikega dela idrijskih gozdov, ki jih je zaradi stalnih potreb po lesu vseskozi izkoriščal. V začetku so večinoma sekali na golo. Na tak način so ob povečanih potrebah rudnika v 18. in začetku 19. stoletja precej osiromašili gozdove, ne le v bližini Idrije, temveč tudi v bolj oddaljenih predelih dolin Idrijce in Belce. Kasneje so tak način sečnje opustili in začeli uvajati gospodarjenje z oplodnimi sečnjami, vse bolj so skrbeli tudi za nego gozdov. Kljub skoraj pol tisočletnemu izkoriščanju so idrijski gozdovi preživeli. Danes so, tudi zaradi smotrnejšega gospodarjenja z njimi, razmeroma stabilen gozdni ekosistem z visoko kakovostjo dreves. Poglejmo, katera so najpogostejša. Bukev (*Fagus sylvatica*) prevladuje od najnižjih do najvišjih leg na različnih rastiščih in tvori skoraj vse dominantne klimatogene gozdne združbe. Precej manj razširjena je ekološko zahtevnejša jelka (*Abies alba*), ki je v glavnem primešana bukvi in z njo gradi mešane sestoje. K razširjenosti smreke (*Picea abies*) je zaradi njene biološke prilagodljivosti precej pripomogel človek, naravno nastopa le v mraziščnih vrtačah in podobnih rastiščih. Od plemenitih listavcev sta najbolj razširjena gorski javor (*Acer pseudoplatanus*), ki ga najdemo skoraj v vsaki združbi ter veliki jesen (*Fraxinus excelsior*). Na dnu dolin ob rekah Idrijce in Belce ter nekaterih njunih pritokov je pogostna siva jelša (*Alnus incana*). Naštete drevesne vrste tvorijo odvisno od mikroklimatskih ter rastiščnih razmer različne gozdne združbe. V najnižjih predelih (v okolici idrijskih rak) nastopa na manjših površinah nižinski gozd gradna in belega gabra. V višjih legah (grebeni nad Idrijco in predeli, vzhodno od Krekovš) uspeva predalpski in dinarski gorski bukov gozd. Najbolj razširjen je dinarski gozd bukve in jelke, ki ima široko ekološko amplitudo, zato ga dobimo povsod po parku, zlasti pa na Tisovcu, Gnelicah, Poslušanju, Hudem polju, Razorih, okolici Krekovš in Korenovš ter v Strugu. V višjih legah od Tisovca do Poslušanja uspeva dinarski visokogorski bukov gozd. Poleg naštetih klimatogenih gozdnih združb, ki nastopajo v številnih različicah, se v parku srečamo še s paraklimaksnimi gozdnimi združbami, katerih obstoj je odvisen od specifičnih orografskih in edafskih razmer, ki na nekem območju pogojujejo mikroklimo. Od teh omenjamo združbi v mraziščnih vrtačah, kjer zaradi temperaturnega obrata nastaja obrat vegetacijskih pasov. Pobočja takih vrtač na Poslušanju porašča mraziščni smrekov gozd, na dnu pa uspeva rušje. Obe združbi sta značilni za visokogorski vegetacijski pas. Po-

sebnost predstavlja tudi avtohtoni gozd črnega bora na Malih Govcih.

V parku raste pestra in svojevrstna flora s prisotnostjo dinarskih, alpskih in submediteranskih vrst. Uspevanje tako pisane družčine flornih elementov pogojujejo specifične talne in podnebne razmere ter pestra geološka zgradba. Strma pobočja doline Idrije in Belce ter stranskih hudourniških grap so rastišča številnih rastlinskih vrst, med katerimi so tudi prave botanične redkosti. Od teh velja zlasti omeniti tri vrste jegličev: kranjski jeglič (*Primula carniolica*), ki je slovenski endemit in od vseh treh v parku najbolj razširjen, avrikelj (*P. avricula*), ki zaradi njegove alpske narave raste le na določenih rastiščih, in njun križanec idrijski jeglič (*P. x venusta*), botanični posebnost, ki se redkeje pojavlja in vedno le v prisotnosti obeh staršev. Raznolike rastiščne razmere omogočajo uspevanje tako tipično alpskim kot tudi bolj toploljubnim rastlinam. Prve so se po vsej verjetnosti ohranile še iz ledene dobe. Od teh rastejo v parku poleg že omenjenega avriklja še klusijev svišč (*Gentiana clusii*), dlakavi sleč (*Rhododendron hirsutum*), navadni slečnik (*Rhodothamnus chamaecistus*), alpska mastnica (*Pinguicula alpina*) in druge. Na toplih, osončenih pobočjih pa najdemo predstavnike toploljubnega rastlinja, kot npr. jesenček (*Dictamnus albus*), ruj (*Cottinus coggygria*), piramidasto zvončnico (*Campanula pyramidalis*) in druge. V parku uspevajo tudi številne zavarovane vrste: poleg kranjskega jegliča in avriklja še lepi čeveljc (*Cypripedium calceolus*), klusijev svišč (*Gentiana clusii*), kranjska in brstična lilija (*Lilium carniolicum* in *L. bulbiferum*), bodika (*Ilex aquifolium*), širokolistna lobodika (*Ruscus hypoglossum*) in tisa (*Taxus baccata*).

Ni torej naključje, da »botanično spoznavanje Kranjske izhaja iz Idrije« (Voss 1884), saj sta bili dolini Idrije in Belce, zlasti pa

Idrijski jeglič (*Primula x venusta*) – križanec avriklja in kranjskega jegliča (Foto: Rafael Podobnik).

Putrihove klavže na Belci (Foto: Rafael Podobnik)

okolica Divjega jezera, cilj številnih prirodoslovnih raziskav že v preteklosti. Tu so raziskovali znani naravoslovci, ki so živeli in delali v Idriji: Anton Scopoli (1723–1788), avtor znane *Flore Carniolice*, je v Idriji kar 15 let služboval kot zdravnik in lekarnar, Baltazar Hacquet (1739–1815), rudniški kirurg, sicer pa znan prirodolovec, Franc Hladnik (1773–1844), domačin iz Idrije, znan botanik in ustanovitelj botaničnega vrta v Ljubljani, Ernest, Karel in Henrik Freyer, Jurij Dolinar, Karel Dežman, Julij Glowacki in še nekateri.

Favna

Dolini Idrijce in Belce ter njune stranske grape s svojimi gozdnatimi pobočji ter grebeni s skalnimi stenami in vodotoki s čisto vodo predstavljajo raznolik življenjski prostor za živali. Ta pestrost habitatov pogojuje veliko številčnost živalskih vrst na razmeroma majhni površini. Prevladujejo vrste dinarskega zoogeografskega območja.

Podatki o vrstah, za razliko od rastlinskih, so skromni, saj je favna skoraj povsem neraziskana. Izjema je ptičja favna, ki je po zaslugi tamkajšnjih ornitologov bolj poznana. Kar 21 od registriranih 73 vrst ptičev (podatke je posredoval Peter Grošel iz Godoviča)

Brusove klavže na Belci (Foto: Rafael Podobnik)

sodi v Rdeči seznam ogroženih ptičev v Sloveniji (Varstvo narave 17, Ljubljana 1992).

Tudi podzemeljska favna je slabo raziskana, več podatkov je le o podzemlju Divjega jezera, kjer živi tudi človeška ribica (*Proteus anguinus*).

Naravne znamenitosti

Znotraj parka so registrirane številne geološko paleontološke, geomorfološke, hidrološke, botanične, dendrološke in biotopske zanimivosti, ki jih po uveljavljenih merilih naravovarstvenega vrednotenja uvrščamo med pomembnejšo naravno dediščino. Od teh je nekaj izjemnih in zato posebej zavarovanih.

To so:

Pragozd Bukov vrh (naravni rezervat), ki ga uvrščamo med maloštevilne naravno ohranjene predele v Sloveniji. Tu zasledimo vse razvojne faze, značilne za življenje pragozda;

Divje jezero (naravni spomenik) je najmočnejši kraški izvir na severnem robu Črnovrške planote. Hidrogeomorfološko izjemno zanimiv objekt, urejen kot muzej v naravi in zato še posebej privlačen za obisk. Strme stene v okolici so nahajališča tako alpske kot toploljubne flore. Tu je tudi eno najstarejših znanih nahajališč endemičnega kranjskega jegliča;

Bedrova grapa (naravni spomenik), kjer so lepo razvili stratigrafsko popolni in kamninsko bogati preseki zgornjetriasnih plasti z bogatimi nahajališči fosilov. Težko dostopna in naravno ohranjena grapa je tudi botanično zanimiva;

Kramaršca (naravni spomenik) je izjemno slikovita soteska Idrijce nad stičiščem Bedrove in Pšenkove grape ter Črnega potoka in Idrijce. Na obrobju soteske se nahaja najzahodnejši izdanek magmatskih kamnin v Sloveniji;

Suha Idrijca (naravni spomenik) je soteska spodnjega dela Črnega potoka, ki se v slapovih in brzicah spušča v Idrijco;

Vrtači pod Petelinovim vrhom (naravni spomenik) sta globoki z izrazitim temperaturnim in vegetacijskim obratom;

Jama nad Kobilu (naravni spomenik) je aktiven bruhalnik ob razširjeni leziki. Znana je po bogatem biološkem materialu. V vzhodnem delu jame se zadržujejo netopirji.

Kulturna dediščina

Bogastvo kulturne dediščine odmaknjenega, hribovitega, razdrapanega in gozdnatega sveta je že iz časov pozne antike. Nekje v območju Drviša pri kmetiji Habe in na sedlu vzdolž ceste nad izviri Idrijce ležijo ostaline poznoantičnega zapornega zidu iz konca 3. in 4. stol. n. št.

Neizbrisen pečat pa je območju idrijskih gozdov vtisnilo delovanje rudnika živega srebra v Idriji. Rudnik je bil s svojimi jamami in napravami za taljenje živega srebra velik potrošnik vseh vrst gradbenega lesa in drv. Obsežni gozdovi v porečju

zgornje Idrijce pa so omogočili razvoj in rast rudnika in vzporedno s tem gozdarske stroke.

Naraščajoča potreba po lesu in reliefno izredno zahteven teren sta narekovala izvirne tehnične rešitve za spravilo lesa. V mislih imamo v prvi vrsti klavže na Idrijci in Belci.

Klavže so velika zidana pregrada, zgrajena kot vodna zapora za plavljenje lesa predvsem za potrebe rudnika. Prvotno so bile klavže lesene. Ker so jih poplave nekajkrat porušile in zaradi stalnih popravil, so pričeli z gradnjo zidanih klavž iz klesanega kamna.

Najlepše po obliki in po kapaciteti najmočnejše so bile klavže na Idrijci. Zgrajene so bile do leta 1772 po načrtih domačina Jožefa Mraka. Zidana pregrada je pri temelju debela 18 m, pri vrhu 10 m in široka okoli 41 m. Polkrožni odprtini sta se zapirali z lesenimi vrati. Objekt je prekrit z dvokapno s skodlami krito streho.

Zidane klavže na Belci, gre za dva objekta – Putrihove klavže in nižje ležeče Brusove klavže – so nastale v letih 1767–1769. Po vsej verjetnosti je tudi te skonstruiral Jožef Mrak. Klavže veljajo po svoji originalnosti in masivnosti gradnje za izjemnost pri nas in v svetu. Vsi trije objekti so razglašeni za kulturne spomenike in tudi sanirani.

Na obrobju parka, tik pred mestom Idrija se nahaja kamšt – vodna črpalka, ki jo je poganjala vodna moč. Vodo so zajeli na Idrijci (jez pri Kobili) in jo po rakah napeljali do kamšti. Tu je poganjala veliko vodno kolo in omogočila delovanje črpalke. Kamšt je bila v sedanji obliki zgrajena leta 1790. Zaradi ambientalnih in zlasti tehničnih karakteristik je kamšt razglašena za kulturni spomenik, ki ima izjemno vrednost tudi v evropskem merilu.

Za spravilo lesa iz idrijskih gozdov je bila leta 1820 zgrajena gozdna železnica, dolgo časa edina v Avstroogrski. Po letu 1880 so uvedli škripce, v zač. 20. stol. pa zgradili prvo žičnico za spravilo lesa.

V parku naletimo tudi na sledove 1. svetovne vojne. Vidni so nasipi in oporišča dela feldbana (poljske železnice) nad sotesko Strug, ki je potekala od Logatca čez Hotedršico in Godovič. Namenjena je bila za preskrbo avstroogrškega bojišča na soški fronti.

Obsežni in odmaknjeni idrijski gozdovi so bili med 2. svetovno vojno zatočišče osvobodilnega odpora. Tu je od leta 1944 delovala skrbno varovana bolnišnica Pavla – Slovenska vojna partizanska bolnica Pavla (SVPB Pavla) z vsemi svojimi javkami. Območje delovanja SVPB Pavla pod Gnelicami in Pavla na Hudem polju sta razglašena za kulturni spomenik.

Varovanje in možnosti za razvoj

Z namenom ohranjanja narave in značilne krajine so v parku prepovedana obsežna zemeljska dela in regulacije vodotokov ter novogradnje, razen v plansko določenih območjih. Vsi posegi so podrejeni naravovarstvenim zahtevam. Prepovedano je tudi komercialno nabiranje rastlin ter lov in nabiranje živali, razen ribolova in lova divjadi v okviru načrtov gospodarjenja. Strožji varstveni režim velja v območjih pomembnejše naravne dediščine, najstrožji pa v območjih naravnih spomenikov in v naravnem rezervatu, ki je namenjen varovanju prvobitne narave.

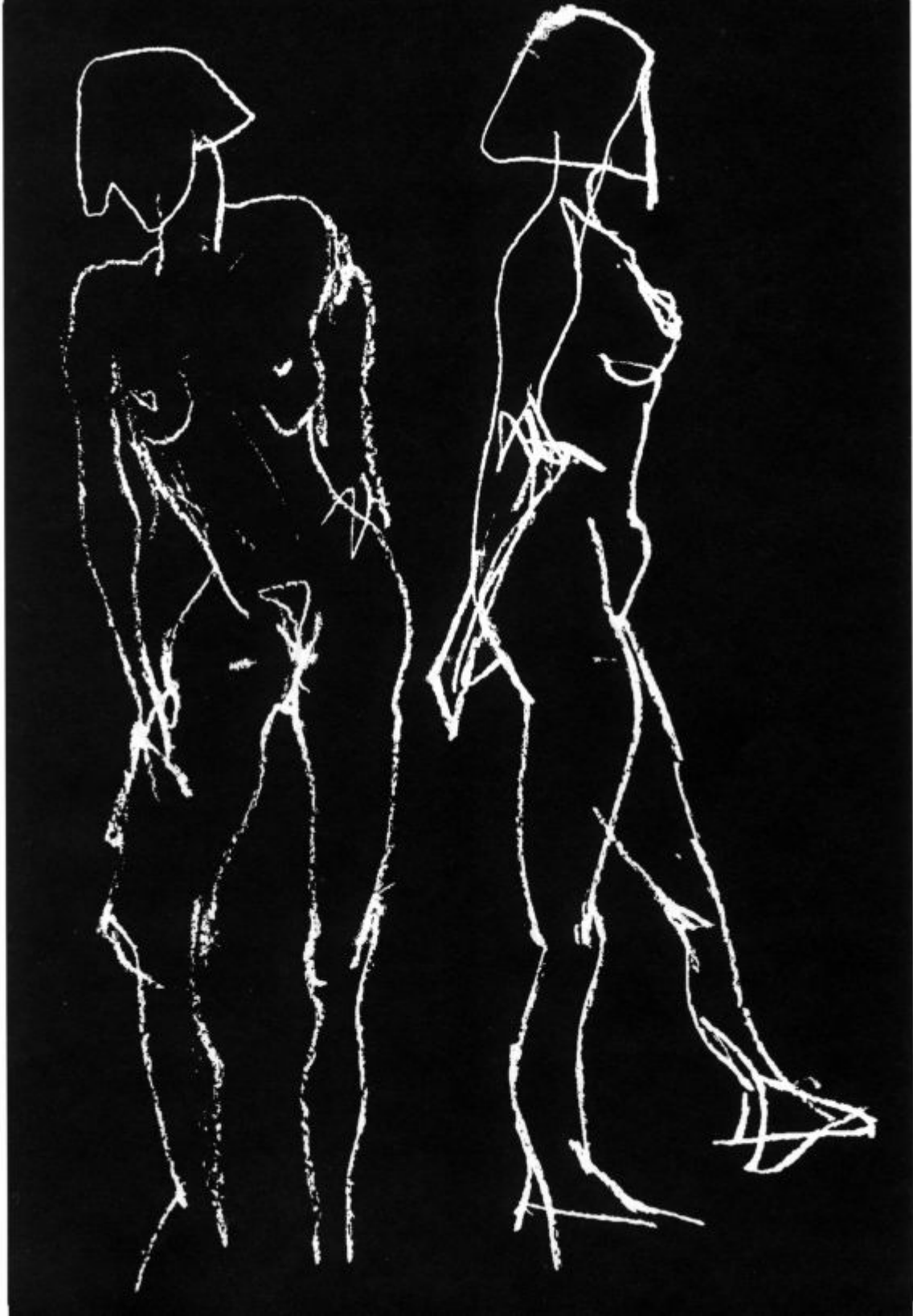
Poseben režim varovanja velja tudi v območjih kulturne dediščine in spomenikov.

Določeni in pravno sprejeti varstveni režimi so osnova obnašanja v parku, učinkovito varstvo pa je v prvi vrsti odvisno od nadzora. Ta pa, žal, še ni organiziran, po vsej verjetnosti pa bo poverjen strokovni gozdarski službi, kar je zaradi velike gozdnatosti parka smiselno. K varovanju parka še največ lahko prispevajo sami obiskovalci z ustreznim obnašanjem.

Možnosti za razvoj parka so velike. Območje parka z obstoječo infrastrukturo, naravnimi danostmi, naravnimi in kulturnimi spomeniki, od katerih so nekateri že urejeni za ogled, nudi odlične možnosti razvoja različnim oblikam rekreacije in turizma. S premišljeno ponudbo in ustrezno promocijo v povezavi s sosednjimi območji (Vojskarska in Črnovrška planota, Trebuša, Trnovski gozd) bi park lahko kvalitetno dopolnjeval celovito ponudbo tega dela Slovenije.

LITERATURA:

- Bavcon J.: Idrijski jeglič, Idrijski razgledi XXXIII, 1988/2
Bavcon J., Terpin R.: Kranjski jeglič, Idrijski razgledi XXXV, 1990/1-2
Brate T.: Idrijske klavže, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov št. 136, Lj. 1985
Habič P.: Kraški svet med Idrijco in Vipavo, Prispevek k poznavanju razvoja kraškega reliefa, Inštitut za geografijo, Ljubljana 1980
Kordiš F.: Idrijski gozdovi skozi stoletja, Idrija 1986
Mohorič I.: Rudnik živega srebra v Idrijci, Zgodovinski prikaz nastanka, razvoja in dela 1490–1960, Mestni muzej Idrija, 1960
Strokovne osnove za razglasitev kulturnih spomenikov, ZVNKD-Gorica, 1985
Strokovne osnove za razglasitev krajinskega parka Zgornja Idrija, ZVNKD-Gorica, 1992
Verbič M.: O lesu za idrijski rudnik, prvih idrijskih grabljah in klavžah, Idrijski razgledi XV, 1970/2
Wraber T., Skoberne P.: Rdeči seznam ogroženih praprotnic in semenk v Sloveniji, Varstvo narave 14-15, Ljubljana 1991
Zbornik-Idrijski razgledi: XXXIII, 1988/1, XXIX-XXXI, 1984, 1985, 1986

Sinjorino

ŽENSKI AKT
OGLJE
1993

SPOMINI
ZAPISI
POROČILA

MARIJAN BERIČIČ

KAKO SEM DOŽIVEL SVOBODO

Večkrat sem razmišljal, da bi nekatera doživetja iz težkih dni okupacije spravil na papir, pa se mi je zdela naša usoda tako obrobna, da sem vedno odložil ta razmišljanja na kasnejši čas. Danes, ko se s tako lahkoto telovadi z zgodovinskimi dejstvi, pa si ne morem kaj, da ne bi opisal dogodkov, tako kot jih je doživljal enajstletni fant in družinska skupnost, v kateri so bili še oče Lovrenc, mati Marija, 12-letni invalidni brat Drago, 4-letni brat Srečko in 80-letni stari oče Jože. Bili smo verna družina, ki pa razen spoštovanja do tradicije in verskih obredov ni nikoli zapadla političnemu vplivu uradne Cerkve. Mati se je že leta 1942 opredelila za OF, saj je večkrat pripovedovala o usodi pod Italijo, ko je fašizem pregnal del družine Moravec, tako kot mnogo drugih, po svetu s trebuhom za kruhom. Da je oče lahko obdržal delo, smo se morali preimenovati v »Bericci«, kar je zlasti očeta zelo peklilo. Mamo so preganjali zaradi bratov, tako da smo se le s težavo rešili »otokov«.

Tudi sam imam ob spominu na tiste čase slab priokus, saj sem doživel »vzgojne prijeme« v šoli ob slučajno izgovorjeni slovenski besedi in krivično obsodbo za baje ukradeno zobno pasto in krtačko »Lenottiju« (v koloniji v Mejci).

Ob razpadu Italije se je oče s sosedi takoj odločil za partizane. V Zali so podirali drevje, da bi onemogočili Nemcem dostop do Idrije.

Po vdoru Nemcev se je vrnil domov in ostal do dne, ko je dobil obvestilo o mobilizaciji.

Zanimivo je, da so Nemci tudi Idrijo obdali z bodečo žico, izza katere so bila opozorila, da je to »banditu teritori«. Dokler je oče delal v rudniku, smo se še nekako preživljali, po odhodu v par-

tizane pa je nastalo pomanjkanje. Nemci so na odhode vplivali s propagando prav pri zagotavljanju hrane, saj so tistim, ki so delali v rudniku, namenili kar velike obroke. Tako kot mnogo drugih sem večkrat tudi sam oprtal nahrbtnik in se odpravil na bližnje in daljne kmetije na »brnau«, od koder sem včasih prišel prazen. Samo takrat, ko smo se z mamo in njeno prijateljico Pepco Tušarjevo odpravili na to pot z zamenjavo blaga za blago, smo vedno kaj prinesli domov. Kljub vsemu pomanjkanju pa so se pripravljali paketi za partizane, ki jih je bilo treba dostaviti na zbirna mesta.

Ko je oče dobil poziv, so se začele priprave na odhod. Obenem se je odpravil tudi sosed Franc Kosmač. Odšla sta z žago in sekiro, kot da gresta napravljat drva. Mama in sosed sta jima kasneje nesli malici, jaz pa sem čez žico pretihotapil nahrbtnika in skupaj z njima odšel proti Gladkim skalam. Dobili smo se pri »Bogu« (znamenje) in tu je bilo slovo. Tiščal sem v očeta, da grem z njim, da bom že dober za kurirja. Grobo me je zavrnil in spodil domov. Po isti poti sem pretihotapil nazaj žago in sekiro. Mama in sosed pa sta se vrnili po drugi poti mimo Smuka, da Nemci ne bi kaj posumili.

Da bi lahko obiskali očeta, ki je delal na kmetih, ker ni bil sposoben za operativne enote, si je mati preskrbela posebno dovolilnico za obiske pri stari mami v Sp. Idriji. Očetu smo tako prinesli najnujnejše, posebno pa tobak. Na eni taki poti sem spremljal mamo mimo kmeta Kobala proti Konomlji. Ko sva počivala na Razpotju, sva prvič srečala partizansko patroljo. Najprej sva se prestrašila, saj sem kot prvega zagledal Adija Goloba, ki je bil oblečen v domobranksko uniformo. Po razgovoru so nam povedali, kje dobimo očeta in da je Adi z vso opremo ušel domobrancem in prišel k partizanom. V Idriji so ga kot mladega domobrancia razkazovali kot deveto čudo. Tako sva še dvakrat obiskala očeta, dokler ga niso ujeli pri kmetu v »Repit«, tik pod Humom v Kanomlji. Takrat nas je mama kar naprej učila, kaj moramo govoriti, če nas kdorkoli kaj sprašuje o očetu.

Očeta so ob pomoči nemških enot ujeli domobranci, ki so večkrat vdirali na osvobojeno ozemlje. Zraven je bil tudi očetov nečak in več domobrancev iz Spodnje Idrije, ki so očeta dobro poznali. Domača hčer, ki je prva opazila Nemce, je takoj odhitela javit

MESTNO ŠTAMPANSTVO V IDRIDI

POTRBUJE SE

da ima gospa Murovecin Beričič Marija, stanujoča v Idriji, ulica Sabotino št. 10, taščo Škok vdova Beričič Ivana v Sp. Idriji št. 45 katera je v 71 letu.

V Idriji, dne 21. oktobra 1944

ZA PRÉPEKTURNEGA KOMISARJA:

15. Dez. 1944

25. NOV. 1944

(203 59)

21. Okt. 1944 - 31. Okt. 1944

2. Nov. 1944

12. NOV. 1944

(132)

S tem dokumentom je Marija Beričič lahko odhajala iz Idrije, da je naskrivaj obiskovala moža v partizanih.

njihov prihod na Vojsko. Oče in gospodar pa sta se odpravila na njivo obirat peso, da ne bi bilo sumljivo. Tam so ga odkrili domobranci in o tem obvestili Nemce, ki so ga takoj uklenili. Zahtevali so, da jim kaže pot na Vojsko. Nemški komandant je vprašal gospodarja, zakaj ni v partizanih. Ko mu je odgovoril, da je bolan na želodcu, je od njega zahteval odpustnico, češ, da bo sam že dobil drugo. Po prerekanjih, ali naj gredo naprej proti Vojskemu, je prevladala zahteva Nemcev, da se vrnejo. Ivo Prelovec je po vojni povedal, da so jih po zaslugi domače hčere, že videli prihajati in da so nanje pravočasno čakali v zasedi.

Očeta niso zaprli v palacino Nemci, ampak domobranci. Po pripovedovanju očeta se je zanj sicer postavil nečak, kar pa ni veliko pomenilo. Mama je vedela, da je oče premajhna riba, da pa je njegov brat »Anže« bolj pomemben in se lahko njemu maščujejo. Odšla je na nemško komandanturo in zahtevala od komandanta, da prevzamejo očeta, ker je bil mobiliziran v partizane, ko je napravil drva in se je bati osebnega maščevanja domačinov. Nekako ji je s svojim nastopom in dobro nemščino le uspelo, da so ga prevzeli in ga zaprli v grad. Nosili smo mu hrano in se sporazumevali preko lističev pod zamaškom termovke, tako, da je bila mama na tekočem, kaj se dogaja.

Dokazovala je njegovo nedolžnost in omejenost, češ da je nekoč padel na glavo in je od takrat malo moten. Nemci temu niso povsem nasedli in so ga poslali v stroge politične zapore v Ljubljano kot osumljenega kurirja. Kasneje sem se večkrat spraševal, kako je bilo mogoče, da gospodarja niso zaprli ali požgali domačijo kot v toliko drugih primerih. Vedno sem prihajal do zaključka, da je imela mama prav, ko je trdila, da je bila to ena od oblik maščevanja, ker je bil brat Ivana, poznanega borca, ki je vodil minersko diverzantsko skupino v rudnik minirat črpalke.

Doma smo dali zaklati kravo in okadili meso, da smo ga lahko pošiljali očetu v zapor v Ljubljano. Poleg vsega tega mesa pa smo bili doma večkrat lačni kot siti. Kljub odporu do pobijanja živali sem redno odhajal navsezgodaj v klavnico po svežo kri, ki sem jo moral stalno mešati v veliki ponvi, da se ni strdila. Včasih mi je kakšen mesar le vrgel v kanglico košček mesa za priboljšek. Doma smo iz te krvi kuhali mineštrce, zasukanco in polento, da smo jo lahko jedli v kosih.

Zanimivo je, kako je mati oddajala pakete za očeta v garažah na »Aliji«. Ker je ugotovila, da izredno spoštljivo govorijo o svojem šefu, se je predstavila vodji avtokolone in mu rekla, da jo pošilja njihov šef, da naj oddajo ta paket v stroge politične zapore v Ljubljano.

Nastop je uspel in to se je ponavljalo vse do takrat, ko so očeta premestili neznano kam. Kljub poizvedovanju nismo izvedeli, kam so ga premestili. Bližal se je konec vojne. Otroci smo ta čas živeli po svoje, kljub pomanjkanju smo se veliko igrali, predvsem vojsko. Zakuhalo smo tudi nekaj pikantnih, ko smo spraznili nemška skladišča na »Lenštat«, pa so nas zato hudo pretepli. Veliko orožja in municije smo imeli skritega pod uto, neposredno pred nemškim bunkerjem. Zelo radi smo zažigali rakete in lovili majhna svilena padala. Občasno smo morali hoditi v slovensko šolo, ki pa ni redno delovala. Konec vojne se je nakazoval tudi z vse množičnejšimi preleti zavezniških avionov štirimotornikov (leteče trdnjave), ki so odhajali bombardirat Nemčijo. Mahali smo jim in lovili staniol papir, ki so ga spuščali za motnje. Večkrat so odmetavali tudi časopise in letake, ki pa jih nismo znali brati. Pomladi se je začelo zavezniško bombardiranje Idrije. Mislim, da jih je bilo ravno deset. Nekateri otroci sploh nismo hoteli v zaklonišče, saj smo bili v takem primeru ob plen. Nabirali smo namreč odvržene tulce lahkih topov in avionskih mitraljezov, ki so se do vratu zarili v zemljo. Radovedno smo hodili gledat posledice bombardiranja. Kljub težkemu položaju so še kar dobro zadevali rudniške obrate, topilnico in grad. Seveda pa so zadevali tudi druge objekte. Ob enem takih napadov sem bil doma v »kamri«. Skozi okno sem zagledal avion, ki je hušknil mimo hiše tik nad koritom Idrije. Prav razločno sem za trenutek zagledal pilota v kabini. Po napadu na jašek »Kajzer« sem videl, da so iz prizidka hiše pri Albinu Kumerju na Rakah odnesli mrtvo žensko, zavito kar v rjuho.

Po nekem bombardiranju smo otroci modrovali, da je to gotovo maščevanje za ubitega četniškega oficirja, ki so ga njegovi sobojevniki ujeli v grapi in ga ustrelili pred palacino ter pustili v kanalu, kamor smo si ga hodili ogledovat (govorilo se je, da je delal za partizane). Posebno grozljiv je bil tisti dan, ko je gorela zadeta cerkev sv. Barbare in hiše okrog nje. Nemci so nekajkrat poskušali streljati s »flaki« na avione, pa so jih hitro utišali. Skupina Nemcev je pridrvela tudi na naše dvorišče in namerila strojnice čez rogovilo drevesa proti avionom. Stari oče jih je skozi okno po nemško nadrl, da bodo priklicali nesrečo nad hišo in naj gredo streljat drugam. Poveljnik je že vzel puško, pa ga je mama zaustavila, češ da ima oče 80 let in je živčno razrvan. Ena bomba je zgrešila rudnik in padla prav pred Škvarčevo hišo. Povzročila je pravo razdejavanje, pa še po vsem »Kalvinu« je pustila sledi. Pri vračanju avionov v baze v Italijo je eden zadet padel med »Jeličnim Vrhom in Mravlišem«. Otroci smo se namenili tudi tja na ogled, pa nas je zadržal sneg. Kasneje sem zvedel, da so imeli člani posadke smolo, saj so jih zajeli domobranci in predali Nemcem.

Tako so minevali dnevi in vse bolj se je približevala svoboda. Mama je skrivoma hodila poslušat radijska poročila in prihajala domov razpoložena. Otroci smo se skrivaj učili partizanske pesmi in jih tu pa tam tudi na glas prepevali.

Tudi Nemci in domobranci niso bili več tako samozavestni kot pred meseci. Vse več je bilo padlih med njimi, kar smo otroci ugotavljali po izrezljanih križih poleg imen, ki so jih vrezovali na stražarskem mestu. Večkrat smo iz vrbovja na produ pred Didičem, ko smo se tam pozno zvečer zadrževali, opazovali, ko so Nemci s kamionom pripeljali mrtve iz »hajk«. Naslednji dan pa so na pogrebu peljali le eno krsto na lafeti. Korakala je častna četa, za slovo so zapeli pesem »Kameradu« ter izstrelili častno salvo.

Končno so se 29. aprila Nemci in domobranci skoraj neopazno umaknili iz Idrije proti Logatcu. Naslednji dan smo previdno preiskovali zapuščena mesta. Na naše presenečenje ni bilo tako kot po razsulu Italije. Nemci so vso svojo oborožitev in opremo odnesli. Dobili smo le nekaj manjšega.

V Idrijo so začele prihajati partizanske enote. V glavnem le starejši borci in zaledne enote, saj so bili borci v bojih za Primorsko in Trst. Zavladalo je nepopisno veselje. Na obrazih ljudi je odsevala sreča in zadovoljstvo. Razpoloženje je bilo enkratno, čeravno nam je krulilo po trebuih. Otroci smo bili povsod in sitni kot muhe. Vse smo hoteli videti in doživeti. V to razpoloženje pa je nenadoma udarilo nekaj eksplozij. Ne vem, ali je bilo to 30. aprila ali že 1. maja 1945. Potem sem slišal, da so streljali domobranci iz Gor in da so jih že šli pregnet. Prvi maj je bil zares prazničen. Sonce je sijalo kot za stavo. Plapolale so partizanske zastave. Odmevalo je petje partizanskih pesmi. Med to množico ljudi in borcev sem hodil kot v transu. Čisto slučajno sem se tako znašel v telovadnici osnovne šole, kjer sem zlezal na polico okna in

Poškodovano pročelje idrijskega gradu fotografirano po vojni.

spremljal miting v počastitev osvoboditve. Najbolj mi je ostal v spominu nastop ženskega oz. dekliškega partizanskega zbora iz Vojskega, ki ga je vodil Završnik s svojo violino.

Dekleta so bile izredno lepe, saj so vse imele bluze iz padal, ki so še bolj poudarjale njihovo ženskost.

Pele so partizanske pesmi tako ubrano in zanosno, da je prepolna dvorana vzhiceno vzklikala. Na dan je privrela zatajevana slovenska beseda in slovenska pesem, pa še partizanska povrhu. Ljudje so si dali duška. To vzdušje se ne da opisati, treba ga je doživeti; in če si ga doživel, ga ne boš pozabil do smrti. Iz nič, iz »ščavov« smo naposled postali ljudje. Prvi dnevi svobode so bili tako polni življenja in doživetij, da bi kmalu pozabili na očeta. Vsak dan smo s strahom pričakovali večer. Vse več borcev, ljudi

Junij 1945
Zadnje pevske vaje na Vojskem, pred turnejo po Gorenjski.
(Fotografija je last Evtalije Mlinar iz Idrije.)

in pregnancev se je vračalo domov, očeta pa od nikoder. Vrnili so se sosedje, obiskali so nas očetovi prijatelji, njega pa ni bilo. Kako veseli so bili pri Velikajnetovih, ko se je po nekaj letih vrnil Nace kot borec Prekomorskih brigad. Velik in postaven v angleški uniformi in z velikim revolverjem ob pasu. Obiskal nas je tudi stric Ivan v novi partizanski uniformi oficirja. Pokazal mi je, kje je imel prestreljeno titovko in plašč. Pokazal mi je tudi rusko pištolo TT in enkrat ustrelil v zrak. Ker očeta le ni bilo domov, sva se z mamo odpravila v Furlanijo zamenjat še zadnje zaloge prtov in posteljnine za moko. Nikoli ne bom pozabil, kako dolga je bila ta pot. Vlekla se je v nedogled in že skoraj onemogel sem bil, ko sva se končno pozno ponoči znašla v nekem furlanskem zaselku. Potrkala sva v eni od hiš. Odprla nam je gospodinja srednjih let. Zabarantali smo vse za moko in se namenili prespati, ko jo mama radostno vpraša, če je vesela sedaj, ko so jih osvobodili partizani. Kot bi razdražil gada, tako je izbruhnilo iz gospodinje, da njih niso osvobodili nobeni partizani, ampak le Amerikanci. Molče sva se poslovila in odšla v sosednjo hišo, kjer naju je lepo sprejela vsa solzna ženica, oblečena v črnino. Ko ji je mama razložila, zakaj sva prišla, je vsa nesrečna potarnala, kaj bo sedaj z njo, ko se bodo fašisti ponovno ojunčili. Edini sin ji je padel pri partizanih.

Ko sva se naslednji dan vračala, sva srečala veliko zavezniških kolon in vozil, pa naju nihče ni hotel pobrati. Tistih nekaj kilogramov moke me je vse bolj tiščalo k tlom. Ko sva se zvečer končno znašla nad Ajdovščino, sva prespala v stari gostilni kar na senu. Prihod domov je pomenil spet za nekaj dni življenja, ki sta ga bila zlasti vesela brata in stari oče. V Furlaniji sem pri tisti ženici prvič jedel bel kruh, ki sicer ni bil svež, meni pa se je dozdeval kot potica. Tudi teta iz Trsta nam je kdaj pa kdaj poslala ali prinesla kaj za pod zob. Posebno smo bili veseli posušenega kruha, ki je, namočen v kavi, predstavljal pravo razkošje.

Nekega sončnega dne popoldne pa je nekdo pritekel pod balkon in zakričal: »Minka! Lovre gre Podgorami«. Otroci smo pohiteli kot strela. Pri klopki smo pogledali proti Podgoram in tik pred »ta debelo skalo« zagledali očeta, kako jo peš maha proti domu. Dirjali smo mu naproti in ga prestregli v Mejci. Bil je ves prašen od nog do glave, pa nas to ni prav nič motilo. Vsi veseli smo skupaj odšli proti domu. Na klancu nas je že čakala mama vsa srečna, nasmejana in solznih oči.

Doma očetu nismo dali miru in le stežka je našel toliko časa, da se je umil in za silo preoblekel. Bil je suh kot trska. Vsem skupaj je pripovedoval svoja doživetja. V strogih zaporih je dobil del paketov, pa je še te v glavnem zamenjal za tobak. Znašel se je, kot je vedel in znal. Večkrat je čistil prostore in tako prišel do kakšnega čika. Tam se je znašel skupaj s Tonetom Jurmanom iz Idrije, ki je prav tako kot on imel izredno srečo, da so takrat koncem vojne le redko pošiljali zapornike v nemška taborišča. Odbran je bil v skupino, ki je odšla na Dolenjsko v Ribnico v posebno taborišče. Njihovo delo je bilo kopanje obrambnih utrdb proti prodoru partizanov. Proti koncu so zaznali razsulo. Bali so se, da jih bodo pred umikom postrelili, zato so tik pred boji za Ljubljano ušli in peš posamično tavalili proti domu. Povedal je, da si ni upal na plan, da ga ne bi odkrili. Tako skrit je preživel osvoboditev Ljubljane, ne da bi zato vedel. To skrivanje ga je zadrževalo, da ni mogel hitreje napredovati proti domu. Šele pozno je nekako zvedel, da je vojne konec in da se lahko odpravi po cesti proti domu. Nekaj dni je ostal doma, potem pa se je odpravil v rudnik iskat delo. Dela ni dobil, češ, da je treba obnoviti porušene objekte. Končno je dobil mesto stražarja pri ujetnikih. En dan pa mama izve, da dela oče skupaj z ujetniki. Takoj je odšla do komandanta, pa se je ta zgovarjal, da je oče kar sam od sebe delal z ujetniki. Šele nato so mu dali orožje kot pravemu stražarju. Več mesecev ni mogel dobiti dela pri rudniku, čeprav je bil rudar od svojega 15. leta starosti. Tudi v novi državi so le ljudje urejali odnose in od njihove volje je bila odvisna rešitev. Končno je oče dobil delo pri rudniku, kjer se je edino počutil doma.

Prehodno je takoj po vojni prišla v Idrijo tudi tankovska enota 4. armije in se po dnevu počitka odpravila naprej proti Gorici ali Avstriji. Otroci smo si jih radovedno ogledovali in lezli k tankistom. Ob tej priliki sem pobral strgane lire, ki jih je tankist odvrigel, pa so še veljale.

Mesto se je organiziralo po rajonih in takoj pristopilo k udarniškem delu. Čistili so ruševine hiš, popravljali ceste in prizadete hiše. Skupno smo hodili napravljat pesek tja, kjer je sedaj cestna baza.

Po ustanovitvi obnovitvene zadruga se je začela organizirano obnova hiš. Na »Kalvinu« najprej pri Bajtu, Bogataju, Škvarču, Velikajnetu in drugod. Mama ni dobila pravice do obnove, češ da je hiša sama na sebi slaba, ker jo je stari oče slabo naredil.

Stare zamere in razprtje so prihajale na dan tudi na sestankih, kjer je bilo kar nekaj burnih debat. Kljub vsemu pa je bilo to edino mesto za uskladitev skupnih akcij. Mama je bila nekaj časa tajnica rajona, pa se je kljub požrtvovalnemu delu jezila na slab odnos, ko je iskala pomoč. Pri rdečem križu ni in ni mogla dobiti nobene obleke za nas otroke. Isto se je ponavljalo pri podplatih. Nekoč so ji na sestanku hoteli dati priznanje, češ da se ne bo okrog govorilo, pa ga je zato odklonila. Skozi vsa ta dogajanja sem prihajal do spoznanja, da je vse odvisno od značajev ljudi in ne toliko od sistema. Kljub vsemu pa sem z radostjo sodeloval pri vseh akcijah in delu.

Kot tajnica rajona je mama zelo vestno opravljala svojo funkcijo. Še danes se dobi kakšna njena zabeležka ali opazka. Posebno domiselni pa so bili takrat stenčasi, ki so jih po rajonih urejali tajniki. Mama je nekaj takih stenčasov ohranila vse do danes. To so pričevanja nekega časa in moram reči, da so zelo izvirna. Motivirala je staro in mlado, da pripravijo prispevke za stenčas. Bivši župan Treven je bil izvrsten risar. Za Prešernov dan je s peresnikom narisal čudovitega Prešerna, prav tako je za novo leto narisal številke s simboličnimi podobami kuhinjskih pripomočkov. Verjetno ni nikjer ohranjena ta dediščina umetniškega in kulturnega ustvarjanja takoj po osvoboditvi.

Doma pa nas je prizadela še druga nesreča, ko se je udrl strop v hlevu in bil skoraj pokopal kravo, če je ne bi rešilo naključje. Mama je zahtevala vključitev v obnovo, vendar s tem ni bilo nič. Vsa dela smo morali financirati sami, le dva nemška ujetnika smo dobili v pomoč. Zlasti eden je bil zelo zlovoljen in je kar naprej ugovarjal. Zaradi mamine nemščine je postal kar malo predrzen in je ob neki priliki zabrusil, da bodo to, kar danes popravljajo, spet prišli podret. Mama ga je nadrla, vendar ga ni prijavila. Da je bilo težko, je razvidno že iz tega, da je rudnik za rudarje uvedel topel obrok, ki so ga najprej delili zunaj, potem pa v jami, ker smo otroci pritekli k očetom pomagat pospraviti še tisto malo mineštre. Rudnik je uvedel tudi svojo ekonomijo in tako so rudarji in mi udarniško kosili in obdelovali vrtove.

Položaj v mestu se je počasi normaliziral. Obnova je potekala normalno, le prehrana je bila pičla. Navdušenje ljudi se ni poglelo. Množična zborovanja in sestanki so privabili zmeraj množico ljudi. V mesto je prišla 7. divizija, ki je zlasti za športnike pomenila novo oživitvev. Spominjam se, kako vesel je bil stari oče, ko je dobil prvo pokojnino po novem. Razkazoval je tistih 1000 lir kot čudež, saj se je pod Italijo celo pelo: »Če bi lahko imel 1000 lir na mesec...« Prispavek očeta k zmagi je bil majhen in večkrat sem mu oponesel v mladostni zagnanosti, da je bil borec brez puške in le v delovnem bataljonu. Z leti pa sem vse bolj trezno presojal in priznal njegovi odločitvi izredno dejanje. Koliko srčnosti in osebne morale so imeli on in njemu podobni, da so pustili doma družino in majhne otroke ter šli v neznano z eno samo željo, da se povrne dostojanstvo slovenskega človeka in

pravica do boljšega življenja. Poleg očeta je ta zgodovinski dolg opravilo veliko Idričanov. Stric Ivan je šel še pred razpadom Italije z vso družino v partizane in tam izgubil še ne štirinajstletnega sina. Sosed Filip Kastrin je pustil doma družino s petimi otroki. Anton Jež iz Prejnute je odšel v partizane s celo družino. Sosed Nace je bil mobiliziran v »bataljone specialce« in je pustil doma družino z dvema otrokoma. To je le nekaj primerov takih odločitev. Ponosen sem na to, da so izbrali pravo pot in ne lagodno čakanje doma ali celo v sovražnem taboru. Domobranstvo nam je bilo vsiljeno iz Ljubljane in je le stežka pridobivalo domače ljudi. Z leti sem prišel do spoznanja, da je bilo zelo pomembno, kako so se do tega opredelili dušni pastirji.

Na koncu bi se zadržal še pri spravi, o kateri je danes toliko zlorab in politikanstva, ki bo ponovno zastupilo ozračje in potegnili v to še tiste generacije, ki gorja vojne sploh niso doživele. Sprava je bila že zdavnaj dosežena, saj jo je oblikovalo skupno življenje po vojni. Sprava je lahko le intimna odločitev posameznika, ki je nobena oblast ne more vsiliti. Ljudje so se poročili in ustvarili družine, ki so odraščale skupaj. Otroci so si ustvarili svoj svet brez očitaj in maščevanja. Toliko razvpite zahteve po spravi pa danes nima poštene osnove, ampak izvira iz želje po rehabilitaciji kolaboracionizma in razvrednotenja NOB. To povzroča konflikte in to zastuplja ozračje. Če smo odpustili in sprejeli življenjsko zakonitost sobivanja, pa ne morete od nas zahtevati, da pozabimo na preteklost in pričnemo družno pljuvati po lastni zgodovini, čeprav je treba tudi javno priznati in obžalovati napake. Tudi tu moramo izhajati iz osebnega doživljanja med vojno in po osvoboditvi. Bratranec Ivi iz Spodnje Idrije se je zelo rad zadrževal pri nas. Mama ga je spodbujala, naj gre v partizane, ker je bil v dilemi kaj narediti. Uvidel je, da srednje poti ni in se je končno odločil za partizane. Ko pa je prišel domov, je popustil pri stiku in se še naprej skrival, dokler ga niso mobilizirali domobranci. Počasi so se odnosi spremenili. Vse več je bilo napadov na nas. Skozi Spodnjo Idrijo sem se kot otrok bal hoditi. Opazke in jezni pogledi so naju z mamo zmeraj spremljali, ko sva vsaj po eni poti morala skozi vas. Dejstvo je, da je bil župnik v Spodnji Idriji naklonjen domobrancem in zastupljal s svojim pogledom dotlej prijateljske odnose med ljudmi in družinami. Mami so očitali, da se je hotela znebiti moža, zato da ga je spravila v hosto, in še drugo. Tudi v Idriji smo imeli zagrizenega duhovnika Brgleza, ki je odkrito nosil brzostrelko in grozil vsem, ki so drugače mislili.

Nekateri domobranci so se tudi v Idriji obnašali izzivalno in vsevprek grozili, drugi pa so bili tako ali drugače mobilizirani. Palacina je bila simbol strahu in groze. Kanomlja je dala v naši občini sorazmerno največ žrtev in vendar jih je le neznatno število padlo pod nemško kroglo. V ogenj se je metalo tudi žive ljudi. Koliko ljudi je trpelo zaradi domačega izdajstva. Celo Nemci so kleli domobrance, ko so se vračali iz hajk, kamor so morali zaradi ova-duhov.

Ali naj zato ponovno odpremo že zaceljene rane in obremenjujemo mlade generacije s preteklostjo, na katero bi kljub vsemu morali biti ponosni.

Po končani vojni je mama sprejela odločitev, ki jo spoštujem še danes. Odšla je v Spodnjo Idrijo k sorodnikom in opravila spravo. Dejala je: »Vojne je konec, mi se ne bomo maščevali, ker vemo, da ste bili zapeljani. Tu je roka in pozabimo na vse, kar nas je razdvojilo.« Počasi smo postali ponovno dobri prijatelji in tudi nas je prizadelo, ko so izgubili edinega sina, ki ni znal najti prave poti v življenju in je v Trstu kot emigrant nesrečno izgubil življenje. Nikdar v vseh 50 letih nismo niti enkrat očitali tistim, ki so sodelovali pri aretaciji očeta. Upam, da mi nikoli ne bo treba spreminiti tega stališča.

STANE MUROVEC

DROBTINICE

Učili smo se italijanščine

Ko so Italijani po I. svetovni vojni zasedli Primorsko, so jo začeli poitalijančevati in po zmagi fašizma so genocidno dejavnost še pospešili. Z zakonom so poitalijančili vsa slovenska osebna in krajevna imena, prepovedali so vsa slovenska društva, slovenščina je bila v javnosti prepovedana. Z Gentilijevo reformo so odpravili slovenske šole. Postopoma so nameščali italijanske škofo, dekane, katehete in nune, ki so v vrtcih vzgajale slovenske otroke po italijansko.

Ko sem začel hoditi v osnovno šolo, nas je še učil slovenski učitelj. Moral nas je učiti tudi italijanščine. Ker tega jezika ni obvladal, si je pomagal s slovarjem.

Nekoč me je vprašal: Kako Italijani imenujejo hišo? Ker sem se naučil od italijanskih otrok, sem odgovoril kot bi iz topa ustrelil: »Kaza«. Učitelj je poškilil v slovar, prebral italijansko besedo po naše in me popravil: »Casa se imenuje.«

Doma sem podvomil, da bi naš učitelj dobro obvladal italijanski jezik. Oče se je razhudil in odločno pribil: »Tiho mulc, učitelj zna vse!« Kasneje me je umirjeno vprašal: »Kaj je bilo v šoli?« Povedal sem, da učitelj imenuje hišo z imenom »casa«. Oče se je zamislil, potem pa zamrmral: »Čaža se imenuje.« Bil je namreč avstrijski vojak pri 97. polku v Trstu in naučil se je nekaj besed tržaškega dialekta.

To anekdoto sem nekoč pripovedoval v navzočnosti učitelja Albina Vončine, ki sem ga vedno cenil in visoko spoštoval. Ko sem pripoved končal, je Vončina, ki se je rad ponorčeval iz sebe, dejal: »Ti, sedaj pa še povej, da sem bil tisti učitelj jaz.« Zanimal sem in zatrdil, da sem si anekdoto izmislil. Družčina se je smejala. Midva z učiteljem pa sva vedela, da to ni bila šala, ampak utrinek iz tragedije po italijanski zasedbi Primorske.

Ni imel grehov

V italijanski vojski so nam večkrat priredili poljsko mašo. Ob pridigah je kurat govoril o sveti italijanski vojni in nas hrabil za vojne pohode.

Slovinci smo bili ogorčeni nad početjem kurata, ker smo nasprotovali fašističnim osvajalnim pohodom.

Ko so nas za veliko noč peljali k spovedi, mi je prijatelj Henrik Poljanškov s Prejnute šepnil: »Danes si bom privoščil kurata!« Potrudil se je, da se je spovedal prav pri njem. Ko ga je kurat nagovoril, naj zmoli predspovedno molitev, je Henrik dejal: »Nisem Italijan, pa ne znam italijanskih molitev.«

Kurat: »Moli po vaše!«

Ko je zmrmljal molitev in utihnil, je kurat nadaljeval: Kdaj si bil zadnjič pri spovedi?

Henrik: »Ko sem hodil v osnovno šolo.«

Kurat: »Povej grehe!«

Henrik: »Nimam nobenega. Nič slabega nisem storil, še nasprotnikov ne sovražim.«

»Mislim, da sva se razumela, ker sva končala,« je pripovedoval Poljanšek.

Po spovedi je takoj odšel iz cerkve in nekdo ga je vprašal: »Ali ti kurat ni naložil pokore?« Ne, je dejal Henrik, »nisem imel grehov.«

Brišar ni razumel italijanščine

Brišar iz Zakojške grape, imena se ne spominjam, je bil eden od 60 Slovencev, ki smo na začetku 1941. leta služili italijansko vojsko v Folignu. Italijanščine ni razumel in ker se ni mogel ničesar naučiti, mu niso dajali nalog. Še na fronto ga niso poslali, ker bi jim bil le v nadlego.

Nekoč sva s prijateljem Henrikom Poljanškom prišla v nek zakoten barček, da bi se odžejala. V sosednji sobi sva zaslišala znan glas, pa sva pogledala, kdo neki bi bil. Zagledala sva Brišarja. Sedel je za mizo in se pogovarjal z dvema civilistoma. Ko naju je zagledal, je dejal: »Pa ja ne bosta kurbi!« in nadaljeval pogovor z Italijanoma.

S Henrikom sva sklenila, da tega ne bova povedala niti prijateljem, da se komu ne bi zareklo. Na Brišarja, preprostega slovenskega fanta, ki je tako prebrisano vlekel Italijane za nos, pa sva bila nadvse ponosna.

V »Compagnio speciale«

Naš regiment se je vojskoval po Albaniji, Grčiji in Jugoslaviji. Ko so ga popolnili z rekruti, med katerimi je bilo veliko Slovencev-Primorcev, je 19 naših fantov dezertiralo. Med njimi tudi Franc Križič-Dimun iz Idrije. Pridružili so se albanskim partizanom. Ostale Slovence, ki jim pobeg še ni uspel, so odpoklicali iz operativne cone, jim priključili še Slovence, ki smo bili v Folignu, in vse internirali v compagnio speciale. Namenili so nas na rusko fronto, da bi delali barake za prezimovanje, pa so se premislili, ker so se bali, da bi tudi tam bežali k partizanom. Poslali so nas drvarit v Massa Martano, 100 km bližnje domu. Mi smo bili tega veseli in ko smo odhajali iz Frozinona, smo veselo peli »Regiment po cesti gre«. Ob cesti je bila zbrana množica. Prišli so nas pozdravit, ker so mislili, da odhajamo v Rusijo. Za kolono se je špalir razdiral in ljudje so nas, ki smo hodili na začetju kolone za vojaško careto (za vozom), spraševali: »Kako, da ste tako korajžni in veseli, zakaj poje? Pred vami so bili vsi, ki so odhajali v Rusijo, žalostni in zaskrbljeni. Mnogi so jokali.«

Tedaj sem zaslišal glas nekoga izmed nas: Mi nismo Italijani, mi smo Slovenci!

Montevarchi

Ko se je 1942/43 leta tudi na Primorskem začelo hitro razvijati narodnoosvobodilno gibanje, so Italijani mobilizirali vse moške, ki so dopolnili 16 let, in starejše vojaške obveznike, da bi preprečili naraščanje partizanske vojske. Mobilizirance so internirali v kompanie speciali. Ena takih enot je bila v Montevarchi v bližini mesta Arezzo. Tu je bilo vsaj 20 Idrijčanov. Med njimi moj prijatelj Janko Eržen, ki je kasneje padel v partizanih. Nekoč sem omenil Alojziju Kendi, da nameravam v Montevarchi obiskat prijatelja. Lojze bi se mi rad pridružil, ker je imel tam brata Rafaela. Najin someščan Franc Likar-Cici, velik in prijeten možak, ki je imel le slabo lastnost, da ga je rad pil, je vskočil z besedo: »Gremo,« je dejal, se nato obrnil k meni in nadaljeval: »Ti, ki imaš večje možnosti, poskrbi za dovoljenje.«

Naslednji dan sem previdno nagovoril kapetana: »Rad bi šel v Montevarchi obiskat prijatelja!«

Kapetan: »Napiši si dovoljenje!«

Jaz: »Z mano bi šla tudi Kenda in Likar.«

Kapetan: »Lahko, če jamčiš, da se ne boste vlačili pijani po Umbriji.«

V nedeljo zgodaj zjutraj smo odpotovali. V Montevarchi smo prišli sredi dopoldneva. Kot navadno v kasarnah sta bila tudi v tej zasilni vojašnici pri vhodu na eni strani stražarska soba, na drugi pa zapor. V njem so zaporniki peli »Delaj, delaj dekle pušlec«.

Ko smo prišli skozi vhod, se je Likar napatil naravnost k zaporu, potrkal na vrata in ker je vedel, da zapornikom odvzamejo tobak, je vprašal: »Fante, ali imate kaj za kaditi?« Skozi špranjo pod vrati pa je porinil škatlo cigaret in vžigalice. Takrat je prišel iz stražarske sobe pritlikav dežurni oficir, se približal Likarju in ga potrepjal po ramenu. Likar se je zravnal in laški oficir je obstal, ko je zagledal pred seboj moža, ki je bil več kot za glavo višji od njega. V hipu je izgubil ves oficirski pogum. Popoldne smo bili v neki zakotni gostilni. Rojak Nini Bončina je skuhal golaž in polento. Ko smo se vračali proti kasarni po glavni mestni ulici, je pred nami hodil Likar z razpetim sukničcem. Zapazil ga je dežurni oficir, ki je opravljal službo v mestu, se mu približal in ga vprašal: »Kakšen vojak si ti?« Likar je zafrkljivo in nekoliko vinjen stopil mirno in dejal: »Jaz sem vojak Viktorja Emanuela III., kralja Italije in cesarja Etiopije.« »Kako se pišeš,« ga je vprašal oficir? »Pehar hrušk,« je dejal Likar. Oficir tega imena ni znal zapisati in je zahteval razpoznavno ploščico. Likar je povedal, da je nima več, da jo je že davno izgubil, ker je že 10 let vojak. Oficir je začel pisati v beležnico in Likar mu je črkoval: P-e-h-a-r – H-r-u-š-k.

Ne vem, kaj se je zgodilo naslednjega dne, ko v Montevarchi niso našli vojaka s tako čudnim imenom.

Pozno zvečer sem prišel na železniško postajo. Kenda in Likar sta spala na klopeh. Preden je pripeljal vlak, sem ju zbudil. Vstopili smo na vlak in se odpeljali v temno noč. Med vožnjo sem utrujen zadremal in ko sem se predramil, je vlak ravno odpeljal s postaje Cortona Torontola, kjer bi morali prestopiti. »Tudi meni se je zdelo, da bi morali tu izstopiti,« je dejal Likar, »pa sta tako sladko spala, da vaju nisem hotel buditi.« Na srečo je takrat prišel sprevodnik in nam povedal, da bo prvi potniški vlak pripeljal z nasprotni smeri šele zjutraj in bi tako zamudili zvezo za pravočasni prihod v našo enoto. Ponoči bo pripeljal brzovlak, ki je za vojake prepovedan, vendar bi se v Costilione del lago v temi lahko vtihotapili vanj, je menil sprevodnik. Zato smo se odpeljali do omenjene postaje, kjer nam je železniški delavec pokazal dva vagona, ki ju bodo priklopili brzovlaku. Vstopili smo, legli na oblažinjene sedeže in zaspali. Ko me je zjutraj obsijalo sonce, sem se zbudil, pogledal skozi okno in videl visoke tovarniške dimnike in velike mestne hiše. Kje smo? »Arezzo!« je vpil sprevodnik ob vlaku, ki se je ustavil. Peljali smo se 60 km predaleč. Bili smo znova na začetku povratne poti in s pretečenim dovoljenjem. Nič posebnega se ni dogodilo na povratni vožnji do Massa Martane. Ko smo se približevali tej postaji, sem opozoril sopotnika, da vozi z železniške postaje v 6 km oddaljeno vas zelo majhen avtobus, ki je vedno nabito poln. »Bodita hitra, da ne bomo peščili,« sem ju opozoril. »Ne skrbi,« sta mi zagotovila. In res, ko je vlak zapeljal na postajo, sta moja prijatelja že stala na

stopnicah vagona in odskočila, še preden se je ustavil. Jaz sem jima sledil in ko sem pritekel do avtobusa, ju ni bilo nikjer. Našel sem ju v bifeju. Da bi čimprej spili naročeno pijačo, sem jima pomagal in ko smo prišli pred avtobus, je bil tako napolnjen, da se ne bi mogli več skobacati vanj. Sedaj bomo pešačili, sem dejal. »Ne!« je rekel Likar in pokazal na avtobus. Splezali smo na streho in se udobno namestili.

Šofer je zahteval, da moramo sestopiti, pa se je Likar uprl in začel se je prepir.

Šofer: »Vsi trije dol!«

Likar: »Nikamor!«

Šofer: »Ne bom odpeljal!«

Likar: »Bomo pa tu.«

V avtobusu je zavreščalo. Potniki, ki so se v prenapolnjenem avtobusu sredi vročega poletja potili, so ogorčeno zahtevali, da se napravi red.

Šofer je vztrajal: »Vsi trije dol!«

Likar: »Nikamor!«

Šofer: »Bomo ostali tu!«

Likar: »Bomo pa tu.«

V avtobusu je znova zavreščalo. Potniki so še odločneje zahtevali odhod in šofer se je uklonil. Pa vseeno ni mogel odpeljati, saj je Kenda sedel tako, da sta mu nogi viseli po sprednjem steklu na šoferski strani. Možaku je prekipelo in je zavpil: »Pa vsaj ti odmakni nogi.«

Pripeljali smo se v Massa Martano. Na avtobusni postaji je stal kapetan. Pričakoval je zaročenko. Ko je izstopila, sta odšla in mi trije tudi.

Naslednji dan me je Likar vprašal: »Ali je kapetan kaj naročil za naju?« »Nič,« sem dejal, »le nad menoj je zavpil „porco“ (prašič).« »Le kaj si upa!« se je začudil Likar.

Ni izgubljal dragocenega časa

Ko sem po razpadu italijanske vojske v septembru 1943. leta prišel med partizane, smo se spopadli z Nemci, ki so zasedali Primorsko. Takrat se je partizansko gibanje močno okrepilo. Nastale so nove brigade in divizije. Severna Primorska in del Gorenjske sta postali operativno območje Triglavske divizije. Zato smo tudi mi odhajali na gorenjsko stran.

Ko smo v oktobru prišli v Žirovski Vrh, je komandant bataljona Damijan Brus iz Idrije poslal našo četo zaminirat cesto med Gorenjo vasjo in Lučnami. Po tej poti so Nemci oskrbovali postojanko v Lučnah in po njej so redno patroljirale domobranske in nemške patrolje. Komandant nas je opozoril: »Bodite previdni, tu nismo več na Primorskem. Lahko naletite na domobrance. Ne bo

vam lahko, če vas bodo počakali v zasedi. Bolje bo, če jih vi napadete iz zasede.« »Kako?« sem vprašal komandanta, »ali niso domobranci Slovenci? Čemu bi jih napadali?« »Nimam časa, da bi ti pojasnjeval,« je dejal Brus. »Vse ti bom pojasnil kdaj drugič.« Naslednji dan je nemški pratež zapeljal na nastavljene mine in kmalu se je začela hajka (ofenziva). Med bojem sem na nemških položajih slišal slovenske klice: »Kurbe ušive, vam bomo že pokazali!«

Ko sem po borbi srečal Brusa, sem mu dejal: »Tisto o domobrancih mi ni treba več pojasnjevati.« »Prav,« je dejal Brus, »se mi je zdelo, da boš sam spoznal, pa nisem izgubljal dragocenega časa.«

Krogelovec

Ko smo se v novembrski ofenzivi 1943. leta prebijali iz obroča nekje nad Selško dolino, sem po neuspelem napadu obležal med našimi in nemškimi položaji. Ker se nisem zavedal nevarnosti, sem odgovoril na klice Toneta Jurmana iz Gase (Rožna ulica) in si prislužil nekaj rafalov. Obvaroval me je globok sneg in nisem utrpel niti praske. V odeji, ki sem jo imel v nahrbtniku, pa se je nabralo prgišče krogel. Ponoči smo se prebili in ko smo naslednji dan počivali na varnem, sem odprl prestreljeni nahrbtnik in začel praskati krogle iz odeje. Šele takrat sem se zavedel nevarnosti in lotila se me je trema. Tovariši so se mi dobrohotno smejali, komandir pa je resno pripomnil: »Tebe se krogla izogiba. Če bo šlo tako naprej, te bomo uporabili za krogelovca, da ne bo letelo po četi.«

Ni ga poznal

Ko sem se vračal iz bolnišnice v enoto, sem v Cerknem čakal na kamion, ki je prevažal potnike do Dolenje Trebuše. Na postaji je služboval Pavle Reparjev iz Pronta. Nadziral je, da so stopali na kamion le tisti, ki so imeli potrjeno sanitetne službe, da so se okopali in oparili obleko.

Na kamion je hotel tudi visok partizan v angleškem dežnem plašču in ker ni imel sanitetnega potrdila, mu Pavle ni dovolil vstopiti. Prišlec je zagotavljal, da nima uši, pa mu Pavle vseeno ni dovolil na kamion. Zadeva je bila urejena, ko je prišel komandir straže in Pavletu ukazal, da mora pustiti na kamion komandanta IX. Korpusa – generala Novljana. Pavle je ubogal in bil pohvaljen za vestno službo.

Niso bili preoblečeni

Skupina domobrancev iz idrijske postojanke se je preoblečena v partizane prithotapila v Belo, da bi ulovila kakega kurirja, terenca ali civilista, ki bi bil preveč zaupljiv do lažnih partizanov.

O novi domobranski taktiki je partizanska obveščevalna služba obvestila vse terenske organizacije in civilno prebivalstvo. Nekaj dni kasneje je prišla na Vojsko Gradnikova brigada. Zaradi varnosti so razposlali patrole po okolici. Ena je prišla do Miklajča nad Kočevšem in tam našla Franca Medvediča, starejšega aktivista, ki je moral zbežati pred Nemci iz Idrije v ilegalo. Medvedič, pod vtisom dogodka v Beli, partizanski patroli ni zaupal in se je obnašal precej osorno. Zato je bil partizanom sumljiv in so ga odpeljali v štab brigade. Tam je Medvedič srečal Silvija Kavčiča (kasnejšega okulista iz Idrije). Misleč, da je na domobranski komandi, ga je začudeno ogovoril: »Silvi, kaj pa ti tukaj? Ali si pri teh?«

Nesporazum so hitro rešili in ko se je stemnilo, je patrola pospremila Medvediča nazaj.

Opravičil se mu je

Adi Golob s Stana nad Idrijo je bil kurir za zvezo med našim obveščevalnim centrom in mestno ilegalno organizacijo v Idriji. Adi, komaj 14-letni deček sovražniku ni bil sumljiv in je nalogo varno opravljal. Zakompliciralo se je, ko so domobranci našli pri njem ročno granato. Adi se je zgovarjal, da obožuje orožje, pa so ga mobilizirali in oborožili.

Ko je bil nekega večera na straži, je zbežal, da bi se vrnil k nam. Toda ni imel sreče. Naletel je na patrolo Komande mesta Idrija. Partizani so domobrancia ujeli, ga zasmehovali, odpeljali na komando in zaprli v klet. Zjutraj so ga peljali v štab na zaslišanje. Adi je povedal, kako so ga domobranci mobilizirali in kako je pobegnil, pa mu niso verjeli. Slučajno sem prišel v štab in Adi se

mi je približal, da bi ga zaščitil. »Ali ga poznaš?« me je vprašal komandant. »Kako ne bi poznal našega kurirja,« sem odvrnil. Adija so izpustili in ko sva odhajala, je prihitel za nama vodja patrole in se Adiju opravičil zaradi zasmehovanja.

Žlikrofi za 1. maj

Zavezniki so se že izkrkali v Normandiji, Rusi so zasedli Poljsko in bližal se je konec vojne. NOO so se pripravljali za prevzem oblasti tudi na okupiranem območju Slovenije. Okrožni odbor idrijskega okrožja se je bal, da bi Nemci pred odhodom iz Idrije onesposobili RŽS. Zato so sklicali posvetovanje rudarjev-aktivistov. Sestanek naj bi bil nekje ob stezi, ki vodi od Babe čez Veliki vrh na Pšenk. Vodil naj bi ga ing. Peter Aljančič, kasnejši delegat RŽS. Pred sestankom se je oglasil na našem obveščevalnem centru Stane Logar iz Idrije in me prosil, da bi pospremil ing. Aljančiča na mesto sestanka. Naloga ni bila zahtevna in sem jo zlahka opravil. Med sejo sva šla z Logarjem na Gladke skale, da bi prihod na kraj sestanka preprečila nepovabljenim, ki so se zatekali pred bombardiranjem na Tičnico in v Poljančev gozd. Sedela sva pri Bogu za znamenjem, ko sta prišli dve ženički in naju zagledali. Nekoliko sta bili presenečeni in Franca Kosmač naju je spraševala: »Kdaj bo konec vojne?« Stane, ki se je rad ponorčeval, je začudeno vprašal: »Ali vam terenci še niso naročili, da morate vse gospodinje skuhati žlikrofe za 1. maj. Takrat bomo prišli v Idrijo. Pazite, da bo žlikrofov dovolj za vse.« Stane si niti sanjati ni upal, da bo Idrija osvobodjena pred 1. majem 1945. leta. Gospa Franca pa me je nekaj mesecev kasneje vprašala: »Kako ste mogli vedeti, da bo vojne konec do 1. maja?«

ZVONKO PERAT

"DRŽAVLJANSKA" POBUDA DRŽAVNEMU ZBORU ZA POIMENOVANJE UČITELJSKE DRŽAVNE NAGRADE PO FRANCU MOČNIKU

PREDLOG ZA POIMENOVANJE

7. septembra 1994 je časnik Delo objavil notico z naslovom **Državna šolska nagrada je ostala brez imena**, iz katere je bilo mogoče ugotoviti, da je Državni zbor sprejel zakon o državni nagradi za področje šolstva, ni pa je poimenoval po nekem nosilcu. To po eni strani kaže, da v zgodovini slovenskega šolstva ni nobenega zaslužnega človeka, ki bi na podlagi svojega dela in zaslug za razvoj šolstva lahko dobil to čast, ali pa kaže, če taki ljudje resnično obstajajo, da so ostali pozabljeni zaradi nizke stopnje razgledanosti tistih, ki so nagrado predlagali, obravnavali in jo na koncu tudi uzakonili. Ker se poznavalci zgodovine slovenskega šolstva s tako rešitvijo nikakor ne moremo strinjati, saj je glede na civiliziranost slovenskega naroda nedopustna ali celo sramotna, predlagamo, da se nagrada za učitelje na področju šolstva poimenuje po

dr. Francu Močniku,

matematiku, metodiku in zavednemu Slovincu, ki je zaslužen za razvoj šolstva, posebno pa za uspešno poučevanje matematike na Slovenskem, v Avstro-ogrski monarhiji ter še v številnih deželah Evrope. Po delu in slovesu, ki ga je užival, ga je mogoče primerjati edino z Jernejem Kopitarjem, znamenitim jezikoslovcem evropskega slovesa.

Življenje: Rodil se je 1. oktobra 1814 v Cerknem kot sin kmeta in gostilničarja. Ljudsko šolo je obiskoval v Idriji, gimnazijo in licej pa v Ljubljani. Po končanem liceju je vstopil v goriško bogoslovje, vendar po končanem študiju ni postal duhovnik, marveč učitelj v 4. razredu goriške normalke. V Gorici je služboval deset let in v tem času opravljal na graškem vseučilišču rigorozne iz elementarne matematike, fizike, teoretične in praktične filozofije, trgovskega računstva ter zgodovine. Leta 1840 je promoviral za doktorja filozofije. Šest let zatem je bil imenovan za profesorja elementarne matematike in trgovskega računstva na tehniški akademiji v Lvovu, leta 1849 pa za profesorja matematike na vseučilišču v Olomucu. Leta 1851 je postal svetnik in šolski nadzornik ljudskih šol v Ljubljani in tudi tu uspešno deloval deset let, dokler ni bil leta 1860 premeščen v Gradec; tam so mu zaupali nadzorstvo ljudskih šol in realk na Štajerskem in Koroškem. Po preureditvi šolske uprave je postal deželni šolski nadzornik prve stopnje za Štajersko. To službo je opravljal vse do upokojitve leta 1871. Umrli je v Gradcu, 30. novembra 1892.

Delo: Močnikovo življenjsko delo zajema več sestavin. Mogoče ga je opredeliti kot znanstvenika, izjemno dobrega metodika in pisca učbenikov za matematiko in šolskega nadzornika, ki je v slovenskih deželah vpeljeval v različne šole slovenski jezik in z njim pouk matematike v materinščini. Kot znanstvenik se je Močnik izkazal predvsem pri nekaterih praktičnih rešitvah Chaucheyevih enačb, nadalje kot sestavljalec logaritemskih tablic, kot pisec različnih razprav iz poučevanja matematike in kot vpeljevalec novega francoskega merskega sistema. Kljub temu pa je večina njegovega dela usmerjena na pisanje učbenikov in navodil za poučevanje matematike v ljudskih šolah, realkah, normalkah in gimnazijah. Močnik je znal svoje praktične učiteljske izkušnje izredno dobro povezati z znanjem matematike. Zavračal je tedanji splošno razširjeni način pouka, ki je obremenjeval učenčev spomin z guljenjem raznih splošnih pravil in obrazcev, ter zahteval, da si mladina temelje računstva pridobi s samostojnim razmišljanjem in sodelovanjem. Spomin naj pridobi trdno oporo v razumu, pridobljeno znanje se mora utrditi s ponavljanjem in vajami. Močnik se zelo dobro zaveda pomena razvojne

stopnje učencev in zato opozarja, da je treba poučevati v ljudskih šolah drugače kot v realkah in gimnazijah. Na tej podlagi so napisani vsi njegovi učbeniki iz matematike in navodila za poučevanje. Močnik zahteva od učitelja, da je dober matematik, pa tudi to, da mora biti učbenik pravilno metodično sestavljen, da se učenec iz njega lahko uči. Močnik je izredno dober metodik in večina njegovega življenjskega dela je usmerjena prav na to področje.

Tretja sestavina Močnikovega dela je nadzor nad šolami, pisanje učnih načrtov za matematiko in vpeljevanje le-teh v takratne šole. Gledano s stališča tedanjih političnih razmer ga ni mogoče šteti za revolucionarja v klasičnem pomenu. Močnik je bil fanatično privržen stroki in izboljšanju šolstva in se ni udeleževal politiki. Pri tem je kazal visoko narodno zavest in je celo s pritiski pripravil nemškutarsko usmerjene učitelje, da so začeli poučevati v slovenskem jeziku. Njegov cilj je bil dati učencem dobro znanje, in to v maternem jeziku. Za zasluge pri izboljšanju pouka matematike, predvsem pa za izdelavo učbenikov s tega področja in navodil za poučevanje v celotni Avstro-ogrski monarhiji je bil odlikovan leta 1862 z viteškim križcem reda Franca Jožefa, ob upokojitvi pa z redom železne krone, s katerim je dobil naziv vitez. Zveza slovenskih učiteljskih društev mu je 18. avgusta 1894 odkrila spominsko ploščo na rojstni hiši v Cerknem. Ob 150-letnici njegovega rojstva mu je Društvo matematikov, fizikov in astronomov SR Slovenije priredilo v Cerknem 24. oktobra 1964 spominsko proslavo, Slovenska akademija znanosti in umetnosti pa je 1966 izdala publikacijo Bibliografija Franca Močnika.

Vpliv: Močnika kot šolnika in matematika označuje izredno obsežen opus, ki ga sestavljajo razprave, učbeniki, navodila za poučevanje in učni načrti. Večina teh del je napisana v nemškem jeziku, in to je tudi razumljivo, saj je bil občevalni jezik v Avstro-Ogrski nemški. Le učbeniki in navodila za poučevanje so napisana v slovenskem jeziku oziroma jeziku tiste dežele, v kateri so uporabljali ta njegova dela. Ta dela so bila prevedena v jezike mnogih evropskih narodov, uporabljali so jih 60 do 80 let. Močnikov opus zajema 145 del v nemškem jeziku in 29 v slovenskem; 29 njegovih del je bilo prevedenih v hrvaščino, 32 v srbsščino, 4 dela so izšla v Bosni in Hercegovini; 9 je prevedenih v albanščino, prav toliko v bolgarščino, 38 v češki jezik, 46 v italijanski, 38 v madžarski, 4 v novogrški, 39 v poljski, 21 v romunski, 2 v slovaški in 40 v ukrajinski; skupaj torej 485 del.

Število objavljenih Močnikovih del realno pokaže razširjenost njegovega vpliva v takratni Evropi.

Dr. F. Močnik ni bil le ozek strokovnjak svoje stroke, temveč posega tudi na druga področja. V njegovih učbenikih zasledimo tudi podroben opis začetnega opismenjevanja učencev v prvem razredu ljudske šole. Kot nadzornik je sestavljal učne načrte za matematiko posameznih vrst šol, vpeljeval učitelje v boljši pouk in navsezadnje kot narodno zaveden Slovenec izrabljal svoj

položaj šolskega nadzornika za vpeljevanje slovenskega jezika v takratne šole.

UTEMELJITEV

imenovanja nagrade za učitelje po dr. Francu Močniku

Slovenskemu šolstvu so opredelili temelje in razvoj po letu 1945 znani in neznani učitelji, ki so se odlikovali v metodiki pouka. Ta usmeritev se potem bistveno ni več spreminjala, kajti razne šolske reforme so vplivale le na zunanje oblike slovenskega šolstva, niso pa posegle v njegovo bistvo. Ni mogoče zanikati, da niso prinašale nič novega, vendar temeljnega koncepta niso dodelovale. Tu gre namreč za vprašanje načina poučevanja, to je za metodiko pouka. Ta je bila zelo dobro razvita na slovenskih učiteljskih, ne pa tudi na višjih in visokih šolah. Z odpravo učiteljskih in zato, ker visoke šole, ki vzgajajo učitelje, niso razvile ustreznega pouka metodike, je danes kritična točka slovenskega šolstva vse tja od osnovne šole do univerze način prenašanja znanja učencem, posebno še s stališča njihove razvojne stopnje. Treba je vedeti, da slovenskih staršev ne zanimajo šolske reforme, temveč jih skrbi predvsem to, ali bo njihovim otrokom podeljeno tisto znanje, ki ga razglasha posamezna šola v okviru svojih učnih programov.

S tega stališča je mogoče trditi, da bi bil zgled dr. Franca Močnika, matematika, metodika in naprednega šolnika, primerna spodbuda za učitelje, ki bi želeli dosegati ravno v tej smeri boljše uspehe. Njihove izsledke bi bilo potem mogoče podajati tudi širšemu slovenskemu prostoru. Nagrada za učitelje naj bi se podeljevala za uspešnost prenašanja znanja učencem in naj bi zato nosila Močnikov priimek.

V bližnji preteklosti je ta nagrada za učitelje nosila pečat osebnosti učitelja in narodnega heroja Staneta Žagarja. Postopek je potekal tako, da so pred komisijo najprej prebrali njegov življenjepis, in to še preden so pregledali dela kandidatov. Mislimo, da bi bilo ta postopek treba ohraniti tudi v prihodnje. Lik nagrajenca bi moral biti kompatibilen z likom nosilca imena učiteljske nagrade. S tem bi bilo po eni strani določeno področje šolstva, s katerega bi se podeljevale te nagrade, po drugi strani pa bi zdaj dokaj resignirano učiteljstvo obrnili nazaj k stroki in njegovemu poklicnemu poslanstvu.

Benjamin Jurman, raziskovalec,

dr. **Janez Justin**, raziskovalec in

dr. **Angelca Žerovnik**, raziskovalka

iz Pedagoškega inštituta pri Univerzi v Ljubljani ter

mag. **Zvonko Perat**, I. svetovalec na Zavodu RS za šolstvo in šport

OPOMBA:

Pobudo je podprl tudi občni zbor Društva matematikov, fizikov in astronomov Slovenije v Cankarjevem domu 22. oktobra 1994, ki je bil ob zaključku I. kongresa matematikov, fizikov in astronomov Slovenije (20.–22. okt. 1994).

BOJAN REŽUN

PRVO SLOVENSKO POSVETOVANJE O ZEMELJSKIH PLAZOVIH Idrija, 17. in 18. november 1994

V Republiki Sloveniji je po nepopolnih podatkih preko 600 velikih in 6000 malih zemeljskih plazov. Pojavljajo se skoraj na celotnem ozemlju naše države, ki je po površini majhna, a zelo obremenjena s temi pojavi, ki nam povzročajo veliko materialne škode in so zahtevali tudi človeške žrtve.

S plazovi in usadi se človek srečuje praktično vsak dan, pa najsi bodo posledica vodnih ujm, izgradnje novih cest, kmetijskih in gozdarskih posegov v okolje in v gradbeništvu. Tudi idrijsko-cerkljansko ozemlje ni bilo izvzeto glede teh pojavov, lahko bi trdili, da spada v vrh ogroženih. V mandatu zadnjega IS skupščine občine Idrija so se njihovi člani večkrat srečevali s to problematiko, zato ni čudno, da je prišlo do pobude o organiziranju posveta, na katerem bi sodelovali strokovnjaki s tega področja ter vsi prizadeti skupaj z vladnimi organi, ki se ukvarjajo s to problematiko. Glede na to, da je ideja o posvetu zrasla v Idriji, se je Rudnik živega srebra odločil, da organizira to posvetovanje pod pokroviteljstvom štirih ministrstev (Ministrstvo za okolje in prostor RS, Ministrstvo za obrambo RS, Ministrstvo za promet in zveze RS in Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo RS) ter številnih sponzorjev, ki so podprli to posvetovanje.

Doc. dr. Mihael Ribičič je bil tudi predsednik organizacijskega odbora posvetovanja. (Foto: J. Prelovec).

Organizacijski odbor posvetovanja

doc. dr. Mihael Ribičič, IGGG Ljubljana – predsednik
Anton Kovač, MOP, RS Ljubljana
Janez Čepelj, MKG RS Ljubljana
mag. Primož Marolt, MO, RUZR Ljubljana
Branimir Vljaj, MPZ RUC Ljubljana
Albin Krapež, MOP, Izpostava Nova Gorica
prof. dr. Jože Čar, FNT Ljubljana
prof. dr. Silvan Vidmar, FAGG Ljubljana
doc. dr. Geza Vogrinčič, FNT Ljubljana
prof. dr. Ludvik Trauner, TF Maribor
prof. dr. Ivan Sovinc, SLOGeD Ljubljana
dr. Jakob Likar, IRGO Ljubljana
mag. Aleš Horvat, PUH Ljubljana
mag. Renato Vidrih, Seizmološki zavod RS Ljubljana
Igor Špacapan, ZRMK Ljubljana
mag. Marko Cigale, RŽS Idrija
Jože Janež, Geologija d.o.o., Idrija
Bojan Režun, RŽS Idrija

Pripravljalni odbor

Bojan Režun, RŽS Idrija
Jože Janež, Geologija d.o.o., Idrija
Nande Rupnik, PB Idrija
mag. Marko Cigale, RŽS Idrija
Pavla Pavšič, RŽS Idrija
Uroš Eržen, RŽS Idrija
Klavdija Miklavčič, RŽS Idrija
Andrej Albreht, Geologija d.o.o., Idrija
Metka Petrič, ZRC SAZU Postojna
Darja Vihtelič, RŽS Idrija

Pripravljalni odbor je že v mesecu marcu 1994 sklical prvi sestanek Organizacijskega odbora, v katerem smo poizkušali zbrati čimbolj kompetentne predstavnike ministrstev, inštitutov, obeh univerz ter gospodarstva, ki se ukvarjajo s sanacijo plazov. Definirali smo najbolj pereče teme in jih razdelili v štiri sklope:

- I. Pravna problematika
- II. Preventiva pred zemeljskimi plazovi
- III. Terminologija, standardi in priporočila za raziskave plazov
- IV. Plazovi in njihova sanacija

26 referatov, predstavljenih v zborniku s preko 300 stranmi, zagotavlja, da je zbrano obsežno gradivo, ki osvetljuje problematiko plazov z različnih strani.

Kljub kratkemu času za tako zahtevno in odgovorno delo nam je uspelo pripraviti posvetovanje v enkratnem okolju idrijske Galerije. V dveh dneh se je zbralo preko 170 udeležencev posvetovanja. Posvet je otvoril državni sekretar mag. Radovan Tausers z Ministrstva za okolje in prostor.

Vsaka sekcija je po predstavitvi referatov nadaljevala z živahno debato prisotnih udeležencev, iz katere izhajajo tudi zaključki

Udeleženci ekskurzije na Cerkljansko so si ogledali nekatere uspešne sanacije plazovitih območij. (Foto: S. Jesenovec).

posvetovanja. Za popestritev pa je poskrbel tudi g. Harald Kittel, predstavnik Štajerske deželne vlade iz Gradca, ki je predstavil avstrijski sistem reševanja problematike plazov. Okrogla miza zadnji dan posveta je zajela celovito problematiko s področja sanacije plazov in odprla nemalo nerešenih vprašanj, ki nas obremenjujejo tako rekoč vsak dan.

Sklepi, ki so bili izoblikovani na zaključni seji, so prav gotovo izraz trenutnega stanja, saj reševanje pereče problematike plazov ni sistemsko rešeno. Udeleženci so bili soglasni, da je potrebno to področje čim prej urediti, tako s stališča stroke kot s strani zakonske regulative. Na ta način bi se tudi naša država vključila v aktivnosti, ki potekajo po vsem svetu, saj je desetletje 1990–2000 izbrano kot »Mednarodno desetletje za zmanjšanje naravnih katastrof«.

Posvet o plazovih so udeleženci zaključili z ekskurzijo na Cerkljansko, kjer so si ogledali uspešne sanacije nekaterih plazovitih območij.

Tudi na tem mestu bi se še enkrat rad zahvalil vsem sodelujočim pri organizaciji posveta, ki bo po zagotovitvi udeležencev ostal vsem v lepem spominu, tako kot tudi Idrija in Cerkljansko, ki sta se še enkrat pokazala kot dobra gostitelja.

Sklepi okrogle mize o pravni problematiki in zakonodaji

Pravno problematiko in zakonodajo, ki ureja problematiko plazov je treba reševati sistemsko v več zakonih. K zakonom, ki delno urejajo pravno problematiko in zakonodajo (Zakon o varstvu pred naravnimi in drugimi nesrečami in Zakon o varstvu okolja), je treba sprejeti še Zakon o tleh in Zakon o sanaciji, poleg tega pa je potrebno obravnavano problematiko tudi opredeliti v področnih zakonih, ki večinoma še niso sprejeti (Zakon o vodah, gozdovih, cestah itd.).

Zaradi kompleksnosti problematike reševanja in zaščite pred zemeljskimi plazovi predlagamo ustanovitev posebnega vladnega organa, ki bo usklajeval delo na tem področju.

Za odpravo posledic plazov je potrebno zagotoviti stalen proračunski vir in določiti pogoje participacije lastnika pri sanaciji, kar je potrebno tudi zakonsko urediti.

Opredeliti je treba, da naj bi bili do pomoči države upravičeni vsi oškodovanci, ki niso predmet drugih predpisov, kot je npr. zavarovalnina.

Potrebno je tudi zagotoviti poseben finančni vir za škodo, ki do sedaj ni bila sanirana, in določiti postopke za njeno uporabo.

Sklepi sekcij

V slovenskem prostoru je potrebno organizirati enoten informacijski sistem na področju problematike plazenja, ki bo po notni metodologiji zajel podatke popisa plazišč. Informacijski sistem mora biti razširjen tudi na celotno področje zajema geotehničnih

in inženirsko-geoloških podatkov. Dostop, upravljanje in zbiranje podatkov mora biti opredeljeno v predpisih.

Poseben poudarek je potrebno dati preventivi za preprečevanje nastanka zemeljskih plazov pri človeških posegih v prostor.

Potrebno je pristopiti k uskladitvi terminologije, to je k izdelavi terminološkega slovarčka. Delovna skupina se ustanovi pri Geotehničnem društvu Slovenije.

V predpise je potrebno zajeti postopke in popis, ki naj se izvajajo pri preprečevanjih posledic nestabilnih pojavov, pa tudi pri preventivnih ukrepih.

V Sloveniji se odpira problematika posledic rudarjenja, posebno v povezavi z zapiranjem rudnikov. Podobno kot je potrebno urediti zakonsko problematiko plazenja, je potrebno tudi urediti sanacijo posledic rudarjenja, ki se najpogosteje izraža v nestabilnosti terena nad odkopnimi območji.

Še naprej je potrebno vpeljevati nove metode sanacij, kot so mikropiloti, »jet grouting« in kemično vezanje plazine. Potrebno je usklajevati delo med različnimi strokami, ki se ukvarjajo s plazenjem in izmenjevati izkušnje. Za večja plazovita območja je potrebno zagotoviti stalno spremljavo.

Splošni zaključki posvetovanja

Posvetovanje o zemeljskih plazovih bo postalo tradicionalno s srečanji vsako drugo leto.

Posvetovanje bo imelo mednarodni značaj.

Organizacijski odbor posreduje te sklepe strokovnim in znanstvenim institucijam, javnosti in vladi.

DARKO VILER

ZBOROVANJE SLOVENSKEGA MUZEJSKEGA DRUŠTVA

Idrija, 11. – 13. oktober 1995

Slovensko muzejsko društvo je v dneh od 11. do 13. oktobra pripravilo tretje zborovanje slovenskih muzealcev. Po prvem, ki je potekalo v Šmarjeških Toplicah, in drugem, ki je bilo v Dobrni, smo se dogovorili, da bo tretje srečanje organiziral Mestni muzej Idrija, kar verjetno ni bilo naključje, saj Idrija iz leta v leto vse bolj pridobiva podobo mesta muzeja. S svojo atraktivno muzejsko ponudbo privablja množice obiskovalcev od blizu in daleč, ki z zanimanjem in neprikritim navdušenjem spoznavajo 500-letni razvoj najstarejšega rudarskega mesta v Sloveniji, kjer je deloval drugi največji rudnik živega srebra na svetu.

Strokovni del zborovanja je potekal po delovnih skupinah.

Strokovnega srečanja se je udeležilo približno 150 muzealcev iz 42 slovenskih muzejev. Prisotni so bili tudi predstavniki vseh nacionalnih muzejskih ustanov, in sicer Slovenskega etnografskega muzeja, Prirodoslovnega, Narodnega, Tehniškega muzeja in Narodne galerije. Od Murske Sobote do Pirana, od Jesenic do Novega mesta.

Vsi referati na zborovanju so bili objavljeni v posebnem zborniku, ki ga je Slovensko muzejsko društvo izdalo prav za to posvetovanje. Zbornik vsebuje devetnajst razmišljanj kolegov muzealcev, ki so razvrščeni po temah delovnih skupin. Največ referatov, osem, je bilo na temo »Nove stalne postavitve v slovenskih muzejih«. Janez Kavčič je predstavil »Pet stoletij Rudnika živega srebra in mesta Idrije« – novo razstavo v gradu Gewerkenegg. Martina Pišljari in Tomaž Klemenčič sta ob Antonijevem rovu predstavila razvoj rudarjenja skozi stoletja v rudniku živega srebra v Idriji. Pridobivanje gradiva in vprašanja tehniške dediščine v slovenskih muzejih sta bili temi osmih referatov. Kolegica Ivana Leskovec je opozorila na staro rudarsko terminologijo. Izrazi, včasih tako tipični v vsakdanji rudarski govorici, sedaj počasi izginjajo v pozabo. Trije prispevki v zborniku pa so na temo »Interakcija v muzejski pedagoški praksi«.

V Filmskem gledališču se je v sredo 11. oktobra pričelo zborovanje, ki ga je odprl Stane Mrvič, dosednji predsednik društva in direktor Uprave za kulturno dediščino pri vladi Republike Slovenije. Župan mesta Idrije Samo Bevk je natančno orisal trenutno podobo mesta in njegove perspektive. Slavnostni govornik, minister za kulturo in naš rojak Sergij Pelhan pa je poudaril vpetost muzejske dejavnosti v kulturno podobo naroda ter napovedal nekatere spremembe v kulturni politiki. Poudaril je, da bodo pri ohranjanju kulturnega bogastva morale prevzeti večjo vlogo občine, ki vse prevečkrat le čakajo na državni denar. Med redke izjeme je poleg Ptuja in Novega mesta minister Pelhan uvrstil tudi idrijsko občino, ki iz občinskega proračuna za kulturo namenja kar sedem odstotkov. Med gosti je bil tudi poslanec državnega

zboru Zmago Jelinčič, ki je obljubil svojo pomoč in podporo pri sprejemanju nove kulturne zakonodaje v parlamentu. Muzejski kolega prof. Janez Kavčič se je v predavanju Idrija skozi čas sprehodil skozi najpomembnejša obdobja našega mesta ter posvetil zborovanje Francu Hladniku, Karlu Dežmanu in Henriku Freyerju – trem idrijskim rojakom, ki so postavljali temelje slovenski muzejski stroki.

V popoldanskem času smo se, v prostorih našega muzeja na gradu Gewerkenegg, muzealci razdelili v štiri delovne skupine. Prva je obravnavala nove stalne postavitve v slovenskih muzejih in se ni strinjala z obravnavo muzejev kot »mrtve kulture«. Udeleženci so poudarili, da je treba po prezentacijski strani muzeje primerjati z razvito kreativnostjo drugih kulturnih zvrsti. Druga skupina je razpravljala o pridobivanju gradiva v slovenskih muzejih. Če bi želeli vzpostaviti tržne razmere, bi morali ustanoviti avkcijsko hišo, enovit cenovni sistem ter iskati dodatne vire za financiranje (razne fundacije, donatorje,...). Muzealci, ki so se ukvarjali z vprašanji tehniške dediščine, smatrajo, da bi v nov zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine morali vnesti člene, ki bi zagotovili varstvo tehniške dediščine. Okrepiti pa bi morali tudi sodelovanje muzejev in regionalnih zavodov za varstvo naravne in kulturne dediščine. Ustanoviti bi se morala tudi interventna skupina za dokumentiranje najbolj ogrožene tehniške dediščine. Nujno pa bi morali zaposliti tudi več kustosov s »tehniško« izobrazbo. Morali bi tudi raziskovati in dokumentirati vso staro terminologijo. Četrta delovna skupina je obravnavala interaktivnost v muzejski pedagoški praksi in ugotovila, da je interaktivna metoda v slovenskih muzejih vse pomembnejša, saj omogoča emocionalno in racionalno spoznavanje muzejske vsebine.

V četrtek dopoldne je tekel pogovor o pridobivanju dodatnih finančnih virov v slovenskih muzejih. Ti viri so lahko: dohodek od prodaje vstopnic, razne fundacije, sponzorji, partnerji, prijatelji muzejev, donatorji, dohodki od najemnin, ... Vzporedno je potekal tudi odprti forum, kjer smo se pogovarjali o uporabi trajnega papirja v slovenskih muzejih, računalniških komunikaciji, razstavi Ljubljanski potres 1895–1995, prenovi stalne razstave v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti ter se seznanili z delovnimi listi za učne ure v muzeju.

Popoldne je v Filmskem gledališču potekalo skupno zasedanje, kjer smo izvolili novo vodstvo Slovenskega muzejskega društva, ki ga bo poslej vodila Taja Čepič iz Mestnega muzeja iz Ljubljane. Metka Simončič je predstavila projekt ustanovitve Slovenske zveze prijateljev muzejev, Gregor Moder našo udeležbo na letošnjem zasedanju ICOM na Norveškem, Ralf Čeplak pa delo Zveze muzejev Slovenije.

Slavnostne podelitve najvišjega priznanja muzejske stroke, Valvasorjeve nagrade in priznanj, se je poleg županov občin Idrije in Cerkno udeležil tudi predsednik državnega zbora Republike Slo-

Dobitnik Valvasorjeve nagrade dr. Gorazd Makarovič.

venije Jožef Školjč. Podelitev nagrade in priznanj je potekala v hotelu Cerkno. Valvasorjevo nagrado je letos za življenjsko delo prejel dr. Gorazd Makarovič, ki vsa leta deluje v Slovenskem etnografskem muzeju. Bogate zbirke so tudi po njegovi zaslugi primerljive z gradivom v vodilnih evropskih etnografskih muzejih. V svojem delu je na novo definiral pojem in pomen ljudske umetnosti. Pokazal je tudi posluš za pričevalnost na videz obrobni pojavov v slovenski zgodovini in kulturi, kot so problem kiča, stanovanjska kultura višjih plasti prebivalstva v srednjem veku, problematika ljudske prehrane itd.

Mag. Darja Koter je dobila priznanje za razstavo glasbil v ptuj-skem Pokrajinskem muzeju. Gre za edino tako zbirko v Sloveniji, ki po mnenju stroke v ničemer ne zaostaja za tovrstnimi in bolj znanimi zbirkami v sosednjih državah.

Delovna skupina ljubljanskega Mestnega muzeja v sestavi Taja Čepič, Irena Žmuc in mag. Borut Rovšnik ter skupina Novi kolektivizem so dobili priznanje za razstavo Potres v Ljubljani 1895–1995.

Prosimo, dotikajte se predmetov je bil naslov razstave v Pokrajinskem muzeju v Celju. Pripravili so jo Rolanda Fugger Germadnik, Irena Lazar in Nande Koprivnik in zanjo prejeli Valvasorjevo priznanje. Namenjena je bila slepim in slabovidnim obiskovalcem, ki so se po otipu lahko seznanili z življenjem v antični Celei.

Petek, 13. oktober je bil zadnji dan druženja slovenskih muzealcev. Izkoristili smo ga za ogled prelepe Cerkljanske. Bili smo v Partizanski bolnici Franja, spustili smo se v aragonitno Ravensko jamo ter si ogledali Bevkovo domačijo v Zakojci.

Zborovanje so finančno omogočili Ministrstvo za kulturo republike Slovenije, občina Idrija in občina Cerkno ter Hit Nova Gorica. Vsa izvedba in priprava zborovanja pa je bila na plečih Mestnega muzeja Idrija in posameznih članov Slovenskega muzejskega društva, ki so bili vključeni v organizacijski odbor.

Enotno mnenje vseh udeležencev zborovanja je bilo, da se bodo v Idrijo in Cerkno še vrnili.

Sinjorino

MOŠKI AKT
OGLJE
1993

RAZISKAVE
PREDSTAVITVE
IN MEMORIAM
INFORMACIJE

ZELENI SISTEM IDRIJE

Predstavitev naloge

Naloga je nastajala kot enotedenska delavnica 3. letnika študija krajinske arhitekture pri predmetu Načrtovalska analiza in vrednotenje krajine pod mentorstvom prof. dr. Janeza Marušiča in mag. Ane Kučan. Cilj te delavnice je bil prepoznati zelene sestavine mesta Idrije, ugotoviti možnosti njihovih povezav v zeleni sistem in opredeliti pomen zelenega sistema.

V prvi vrsti so bile odločilne za odprti prostor mesta Idrije opredeljujoče naravne danosti in zgodovinske plasti odprtega prostora.

Predlog ureditve odprtega prostora

Izhodišča za zasnovo zelenega sistema

Zeleni sistem gradijo vse odprte površine v mestu in njegovem obrobju, ki jih označuje njihovo bolj naravno stanje. Te površine so javne zelenice, parki in igrišča, drevoredi in prometno zelenje, vodotoki in njihovi bregovi, vrtički, zasebni vrtovi in zelenice ob različnih gospodarskih objektih, kmetijska zemljišča in gozd na mestnem obrobju. Posamezne sestavine mestnega zelenega sistema se razlikujejo po podobi, po položaju v odnosu do drugih površin, po namembnosti in po možnostih dostopa ter rabe. Zato jih v sistemu zelenih površin mesta tudi različno obravnavamo.

Mestno zelenje ima številne funkcije.

Poglavitne so naslednje:

1. Socialna funkcija zelenega sistema

Odprti prostor mesta je javni prostor – služi meščanom za sprostitve in oddih, za športno udejstvovanje, za srečavanje in druženje.

2. Mestotvorna funkcija

Odprti prostor je negativen grajenemu mestnemu tkivu, deluje čle-

nitveno in povezovalno, daje prostorski okvir, nakazuje smeri, prispeva k splošni podobi mesta.

3. Ekološka funkcija

Mesto je sistem, v katerem je tudi veliko habitatov – življenjskih prostorov, ki so sicer močno spremenjeni, vendar še vedno naravni. Take prvine so v mestih predvsem površinske vode, reliefne posebnosti kot so strma pobočja, stene, obrežja potokov in rek ipd. Naloga zelenega sistema je, da taka življenjska okolja ohrani, varuje in jih, če je le mogoče, tudi na novo vzpostavlja. Pomembne so pri tem tudi povezave med njimi, predvsem za prehod in pretok življenjskih oblik, za ohranjanje in povečanje naravne pestrosti, za stabilnost naravnega življenja.

4. Funkcija izravnave zaradi neugodnih vplivov v okolju

Predvsem vegetacijske sestavine mestnega odprtega prostora imajo pomembno izravnalno vlogo: uravnavajo temperaturo in vlažnost zraka, regenerirajo različne vplive in onesnaževanja, osamijo neugodne rabe in objekte pred pogledi ali nasploh lahko izboljšajo videz sicer neuglednim objektom.

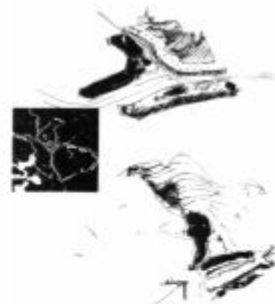
Idrija in njene zelene površine

Seminarsko delo smo začeli z inventarizacijo obstoječih zelenih površin – s terenskim ogledom in skiciranjem ter popisovanjem. Analizirali smo prostor Idrije in njegove naravne ter ustvarjene danosti. Sledilo je spoznavanje in razumevanje problemov in potreb, oziroma konfliktov, degradacij in neskladij, ki bi jih lahko razrešili z zasnovo zelenega sistema. Zatem smo iskali in preverjali različne možnosti ureditev in izoblikovali ureditvene predloge.

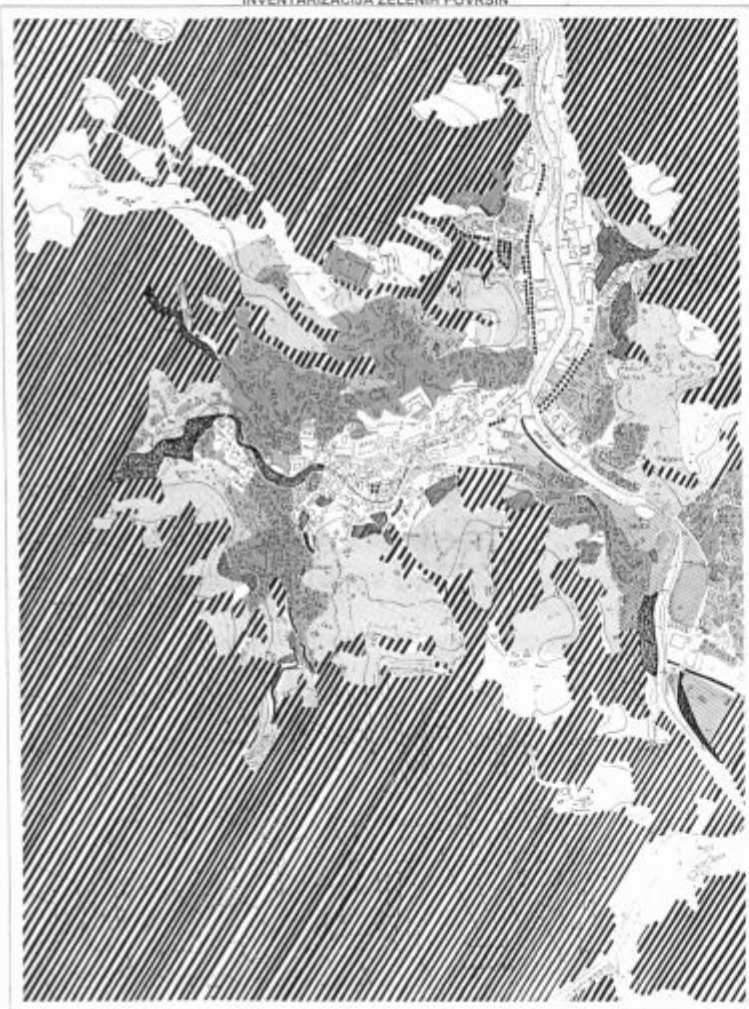
Odprti prostor mesta Idrija opredeljujejo naravne danosti:

zgradba prostora

- dolina Idrije
- kotel Nikove s stranskimi dolinami
- visoki grebeni, ki obdajajo celoten prostor mesta

INVENTARIZACIJA ZELENIH POVRŠIN

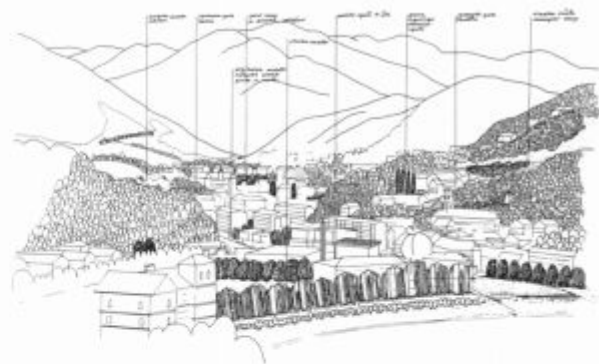

Karta 1: Inventarizacija zelenih površin

RABA IN NAČINI POZIDAVE

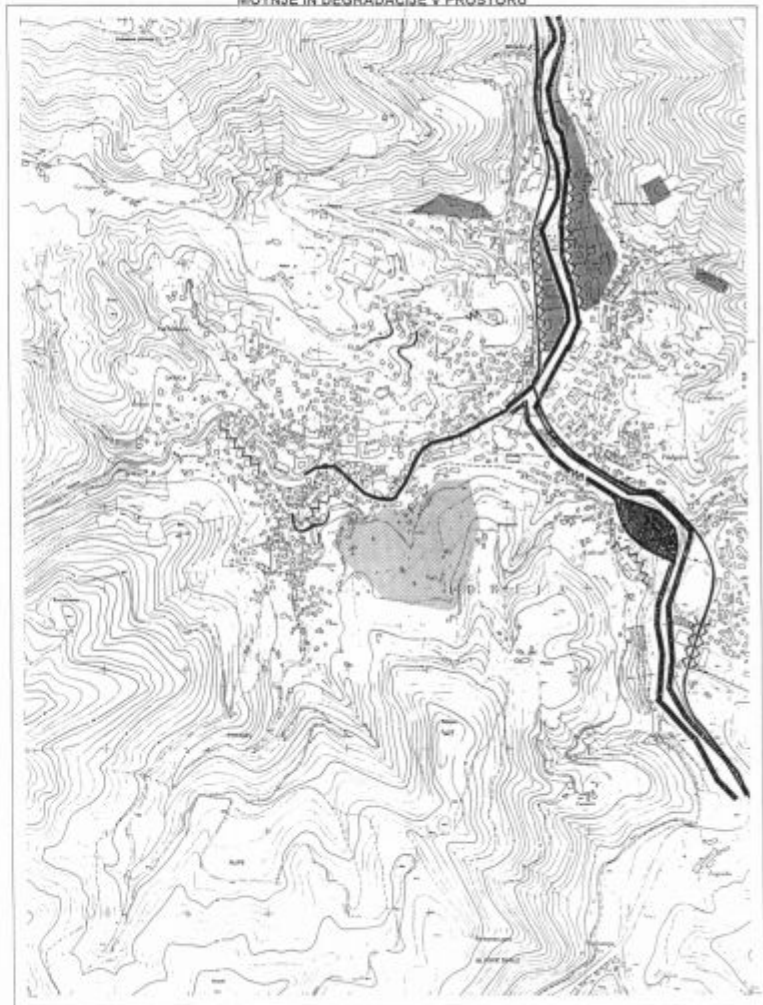
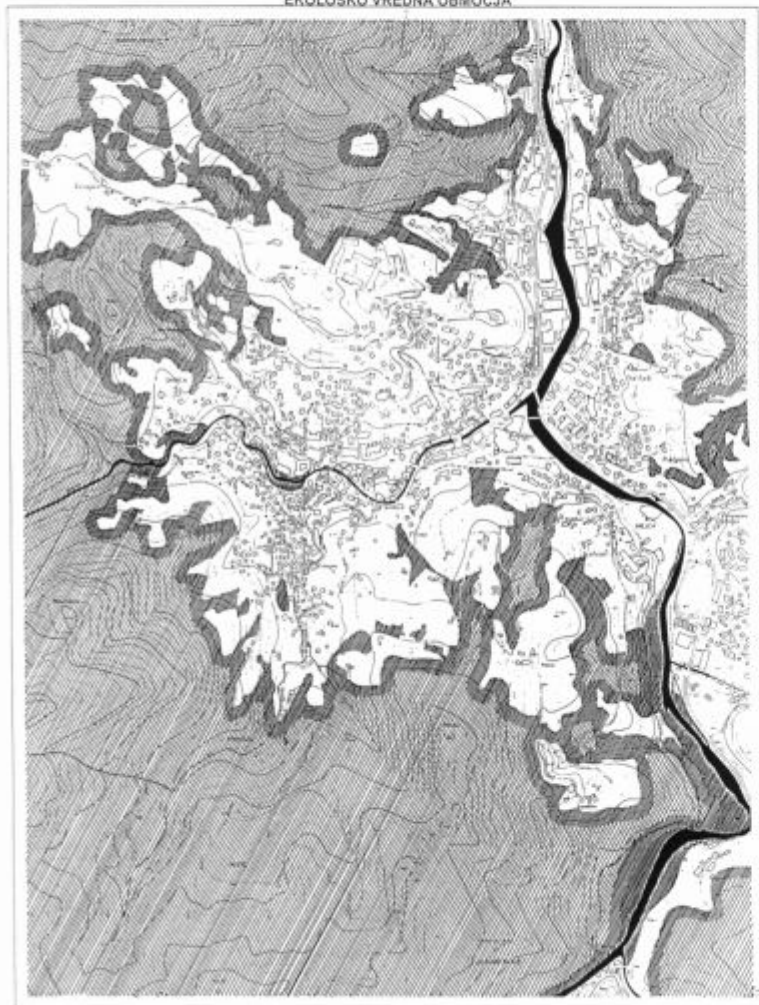

Karta 2: Raba in načini pozidave

EKOLOŠKO VREDNA OBMOČJA

MOTNJE IN DEGRADACIJE V PROSTORU

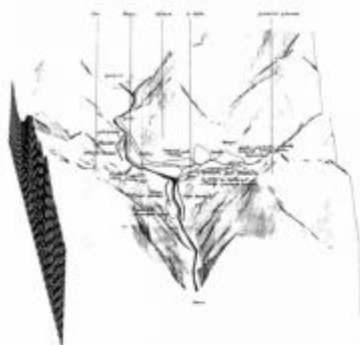

GOZNI ROB	OBVOJNE POVRŠINE
GOZD	RELIEFNE POSEBNOSTI
VODE	

Ekvidistenca plastine 10m

OBMOČJA POSEDANJA	VIDJALNA MOTNJA
JALOVIŠČA, KAMNOLOMI, INDUSTRIJA	OBCESTNI PROSTOR
NEPRIMERNO UREJENA OBREŽJA	

Ekvidistenca plastine 10m

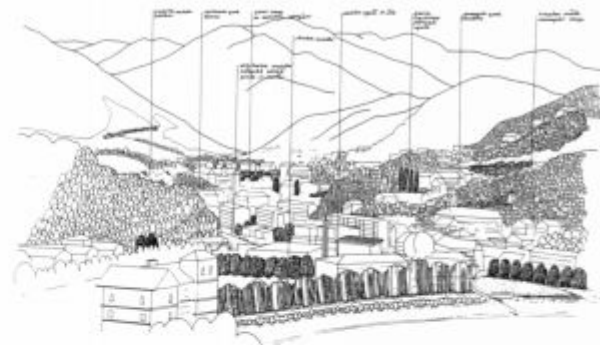

STRUKTURNA KARTA - PREDLOG

Merilo 1 : 5000

Ekvidistanca plosnic 90m

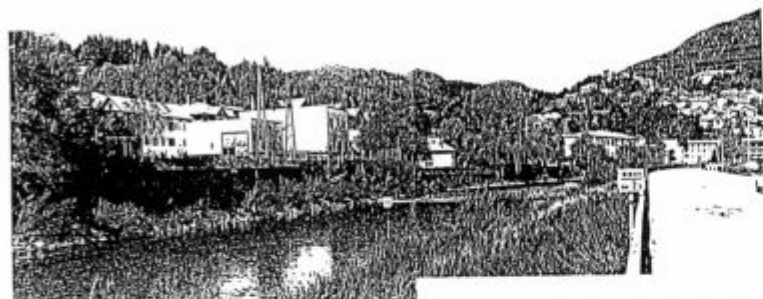
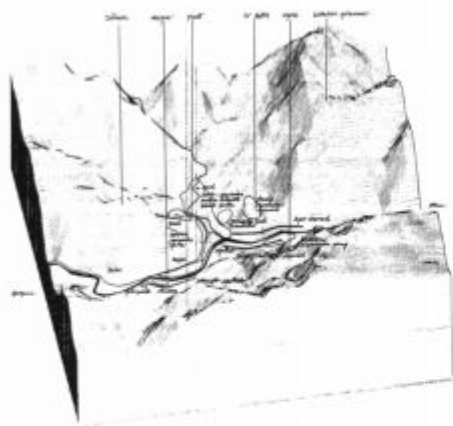
PREDLOG ZELENIH POVRŠIN

Karta 6: Predlog zelenih površin

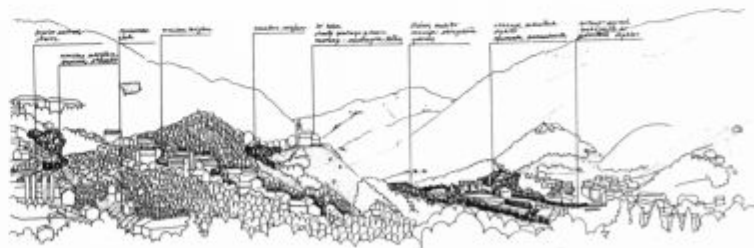
Karta 5: Strukturna karta – predlog

PREDLOG UREDITVE BREGOV OBLIČJE OB TRANSFORMATORJU

izboljšani nivojski vili ob vsotrajni cesti v hribu

nova park zool. spajane po terasah na desni strani - ločitev od avtomobilskega prometa

Možnosti in predlogi

ŽIVO SREBRO V EPIFITSKIH LIŠAJIH

Kako močno je življenje na Zemlji odvisno od sestave zraka, ki nas obdaja, kažejo številne spremembe biotopov, bolezni in zastrupitve, ki smo jim priča v zadnjih desetletjih, pa tudi spoznanje, da poleg Zemlje še ne poznamo planeta, kjer bi lahko preživel. Čeprav v vsakem od nas tli vsaj kanček zavesti o ranljivosti našega planeta, z industrializacijo, prometom in drugimi nedomišljenimi posegi iz dneva v dan onesnažujemo naravo, zlasti ozračje. Vedno večja prisotnost strupenih snovi v zraku je postala eden najresnejših problemov sodobne družbe.

Z namenom spremljanja in nenazadnje izboljšanja kakovosti zraka je danes vedno več raziskav usmerjenih k iskanju enostavnih in zanesljivih analizičnih postopkov za določanje nizkih koncentracij različnih strupenih elementov in njihovih spojin v bioloških vzorcih in vzorcih iz okolja. Raziskave znanstvenikov, še bolj pa primeri zastrupitev so pokazali, da mednje sodi tudi živo srebro.

Viri živega srebra v zraku so lahko naravni in antropogeni. Najpomembnejši naravni vir je izhlapevanje iz zemeljske in oceanske površine. Antropogeno onesnaževanje je predvsem posledica predelave živosrebrne rude in uporabe fosilnih goriv v industrijske in individualne namene.

Ker Idrija s svojo ožjo okolico zaradi prisotnosti tako naravnih kot tudi antropogenih virov kontaminacije predstavlja pravzaprav idealno mesto za raziskave onesnaženosti z živim srebrom, smo se v letu 1994 odločili za raziskavo onesnaženosti idrijskega zraka. Za spremljanje vsebnosti živega srebra v zraku smo poskušali uporabiti metodo, ki bi bila enostavna in zanesljiva. Raziskovalno nalogo smo razdelili na dva dela.

Naravni vir živega srebra v Idriji predstavlja zlasti samorodno živo srebro, antropogene vire pa rudniški prezračevalni jaški, dimnik topilnice in individualna kurišča, kjer se uporabljajo fosilna goriva.

Čeprav je Rudnik živega srebra z obratovanjem že prenehal in je onesnaževanje zraka z živim srebrom iz dimnih plinov omejeno le še na nekaj dni v letu, smo domnevali, da je idrijsko ozračje z živim srebrom še vedno močno obremenjeno. V ta namen smo se odločili za določitev vsebnosti živega srebra v epifitskih lišajih, ki so že dolgo znani kot bioindikatorji onesnaženosti zraka s težkimi kovinami. (Slika 1)

Mineralna prehrana lišajev je zaradi njihove izredno preproste zgradbe odvisna predvsem od mokre in suhe depozicije. Lišaji z vso površino vsrkavajo vodo in v njej raztopljene hranilne in z njimi tudi strupene snovi, ki jih tako kopičijo v sebi. Ker so traj-

Slika 1: Epifitski lišaj v naravi

Slika 2: Karta z označenimi vzorčevalnimi področji in področji transplancije

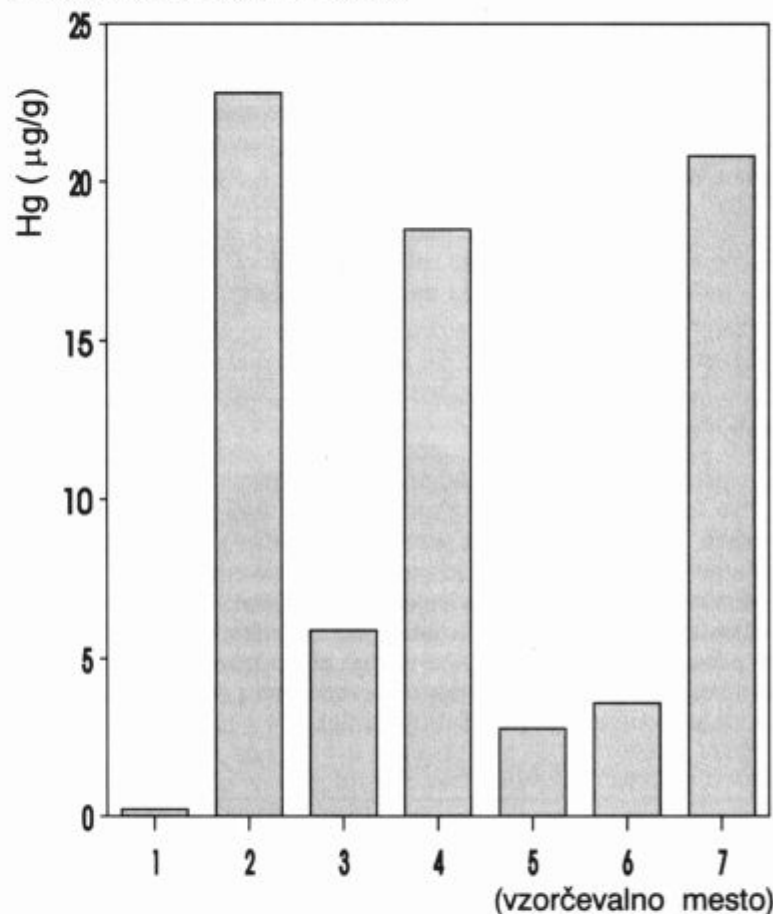
nice, lahko akumulirajo strupene snovi skozi daljše časovno obdobje in tudi pozimi, ko je zrak najbolj onesnažen. Uporaba lišajev kot bioindikatorjev nam tako v nasprotju z drugimi metodami, ki nam dajejo podatke o trenutnih koncentracijah težkih kovin v zraku, daje podatke o njihovi daljši časovni prisotnosti. (Slika 2)

V prvem delu raziskovalne naloge smo v Idriji glede na oddaljenost od virov kontaminacije in glede na domnevno gibanje zraka izbrali pet vzorčevalnih področij, na katerih smo pobrali po starosti in po vrsti povprečne vzorce lišajev. Primerjalno področje so bile Trebenče, vas severno od Cerknega, kjer je bila možnost neposredne kontaminacije okolja z živim srebrom izključena.

Analiza vzorcev je pokazala, da so vsebnosti živega srebra najvišje v lišajih, nabranih v bližini rudniških zračnikov in topilniškega dimnika. Rezultati meritev so podani v Tabeli 1. Zlasti so izmerjene koncentracije visoke v primerjavi z referenčnim mestom v Trebenčah, kjer je bila vsebnost živega srebra v lišaju le 0,23 $\mu\text{g/g}$ suhega vzorca. Najvišja je bila vsebnost živega

srebra v lišajih, pobranih severno od mesta Idrija, kjer se kotlina zapre. Znašala je kar 22,8 $\mu\text{g/g}$ suhega vzorca.

Referenčno področje v Trebenčah je na Sliki 2 prikazano kot vzorčevalno mesto 1. Razvidno je, da so bile koncentracije živega srebra v lišajih, nabranih v Idriji, vsaj 10 krat ponekod pa tudi 100 krat višje od koncentracije živega srebra v lišajih, nabranih na Cerkljanskem. (Tabela 1; Slika 3)

Slika 3: Grafični prikaz vsebnosti živega srebra v poskusnih lišajih na različnih vzorčevalnih mestih

Visoke vsebnosti potrjujejo izredno obremenjenost idrijskega zraka in okolja z živim srebrom, zato smo domnevali, da bi nekaj mesečna izpostavitve lišajev z referenčnega področja na področja v Idriji povzročila bistveno povišanje koncentracij živega srebra v teh lišajih. Ker bi to omogočalo uporabo lišajev kot bioindikatorjev onesnaženosti zraka z živim srebrom, smo se odločili za poskus transplantacije, ki je predstavljal drugi del naše naloge.

Veje, bogate z lišaji, smo iz Cerkljanske prenesli na Idrijsko in jih za obdobje petih mesecev izpostavili na treh področjih, prika-

Vzorčevalno mesto	Meritev ($\mu\text{g Hg/g s.v.}$)	$x \pm \text{s.d.}$ ($\mu\text{g Hg/g s.v.zorca}$)
1 - Trebenče	0.25 0.22 0.21 0.22 0.26	0.23 ± 0.02
2 - Marof	22.7 24.8 18.1 22.7 22.3 26.1	22.8 ± 2.3
3 - Cegovnica	5.2 6.0 6.6	5.9 ± 0.4
4 - cerkev sv. Antona	18.2 18.5 18.7	18.5 ± 0.2
5 - Skirca	2.9 3.1 2.5 2.8	2.8 ± 0.2
6 - Pront	3.5 3.6 3.7	3.6 ± 0.1
7 - Olimp	20.5 20.2 21.6	20.8 ± 0.5

* - rezultat vsake meritve je podan kot srednja vrednost vsaj dveh ponovitev

Tabela 1: Vsebnost živega srebra v poskusnih lišajih

zanih na Sliki 2. Področje A je bilo izbrano severno od mesta Idrija, v grapi prečno na dolino reke Idrijce, področje B je bilo izbrano nad centrom mesta v bližini rudniškega zračnika, področje C pa je bilo izbrano na šolskem vrtu gimnazije, ki je od močnejših virov kontaminacije razmeroma oddaljen.

Do največjega povišanja koncentracij živega srebra je prišlo v lišajih, ki so bili izpostavljeni na šolskem vrtu, to je na področju C. Koncentracije so bile v primerjavi z začetnimi višje približno 10 krat. Visoka vsebnost, ki nas je sicer presenetila, je verjetno posledica kurjenja s fosilnimi gorivi, saj so bili lišaji izpostavljeni od novembra do marca, torej v času kurilne sezone. Za dokončno potrditev hipoteze bi bilo potrebno izpostavitve ponoviti še v poletnem času. Obstaja možnost, da se v tem predelu Idrije zaradi slabše prevetrenosti zadržuje onesnažen zrak. Natančneje bi bilo vpliv vetra na koncentracijo okolja z živim srebrom smiselno preveriti s podobnimi raziskavami vzdolž toka reke Idrijce, pa tudi v zgornjem toku, ki ga z našim delom nismo zaobsegli.

Do velikega povišanja koncentracij živega srebra je prišlo tudi v lišajih, izpostavljenih severno od mesta Idrija, na področju A, kjer se kotlina zapre, kar se ujema z meritvami prvega dela raziskovalne naloge.

Za področje B smo z natančnejšim proučevanjem mesta izpostavitve ugotovili, da smo lišaje transplantirali na neustreznem mestu. Do nepričakovanih rezultatov je prišlo zaradi izpostavitve lišajev v gozdu, saj je dokazano, da se zrak in padavine deloma očistijo ob prehodu skozi veje. Druga napaka je bila, da smo lišaje izpostavili le dvajset metrov od zračnika, ki namreč deluje s pomočjo ventilatorja. Le-ta dimne pline potiska navzgor in v kolikor se niso širili z vetrom, so zagotovo padli na tla v večji oddaljenosti od izpusta. (Tabela 2, Slika 4)

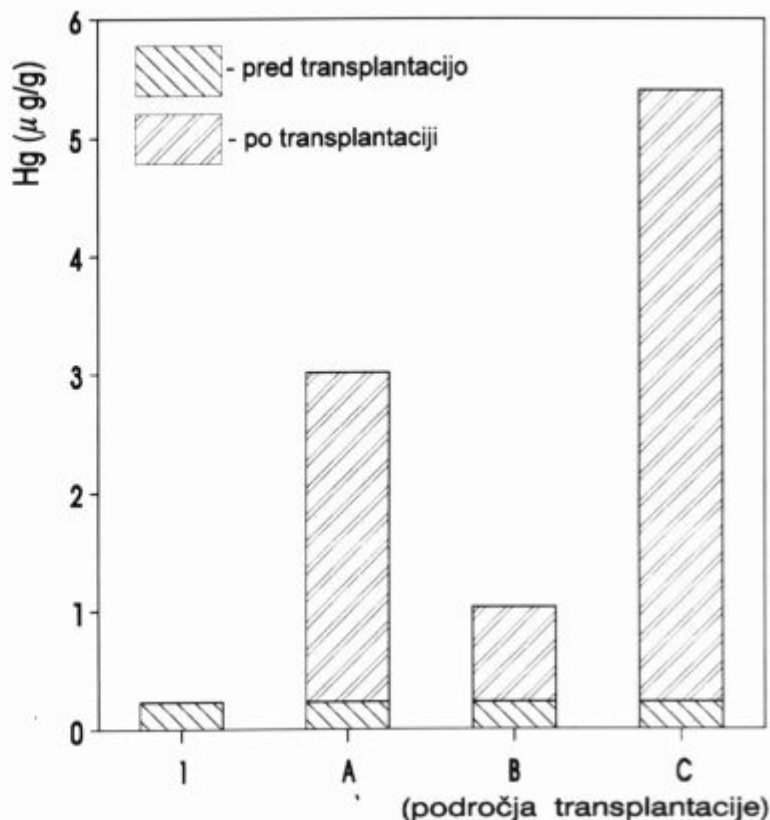
Področje transplantacije	Meritve ($\mu\text{g Hg/g s.v.}$)	$\bar{x} \pm \text{s.d.}$ ($\mu\text{g Hg/g s.v.}$)
1 - Referenčno mesto	0,25 0,22 0,21 0,22 0,26	$0,23 \pm 0,02$
A	3,0 3,1 3,0	$3,0 \pm 0,1$
B	1,3 1,3 *	$1,3 \pm 0,1$
C	5,3 5,4 4,4**	$5,4 \pm 0,1$

* - ampulo z vzorcem je med razkrojem razneslo

** - vzorec je med razkrojem uhajal iz ampule

- Rezultati meritev so podani kot srednja vrednost vsaj dveh ponovitev

Tabela 2: Vsebnost živega srebra v vzorcih transplantiranih lišajev

Slika 4: Grafični prikaz vsebnosti živega srebra v vzorcih lišajev po transplantaciji na različnih področjih Idrije

Dobljeni rezultati, ki so nazorneje prikazani na Sliki 3, dokončno potrjujejo, da je živo srebro še vedno prisotno v idrijskem okolju oziroma v zraku. Menimo, da se je transplantacija lišajev izkazala kot ugodna metoda za spremljanje daljše časovne obremenjenosti zraka z živim srebrom. Pri tem je potrebno poudariti, da so za smiselno izbiro permanentnih mest izpostavitve, na katerih bi bilo onesnaženje zraka mogoče objektivno spremljati, nujne predhodne študije mikroklimе, zlasti prevetrenosti Idrije.

OPOMBA:

Raziskovalno nalogo sem pod mentorstvom mag. Vesne Miklavčič izdelala skupaj s sošolko Tino Bogataj v šolskem letu 1993/94. Ves eksperimentalni del naloge je bil izveden v Ekološkem laboratoriju Rudnika živega srebra Idrija. Na državnem tekmovanju mladih raziskovalcev je naloga prejela Srebrno Preglovo priznanje.

ANALIZA FELČEVEGA ROMANA RADOST POSLEDNJIH UR

V raziskovalni nalogi obravnavam družbeno-realistični roman Jožeta Felca z naslovom *Radost poslednjih ur*, roman o vojni v Bosni in Hercegovini, o usodah razdvojenih družin, krutosti življenja med vojno in v pregnanstvu, o ljudeh, ki umirajo, pa niso junaki, so žrtve sovraštva in nespornostov. Zgodba o iskanju doma, pa tudi o iskanju samega sebe, o igri telesa in duše, o bližini in tujosti, o ljubezni in sovraštvu. Osrednja je Mirsadina usoda, ob njej pa se zapletajo in razpletajo vse ostale, nekatere bolj, druge manj učinkovito. Mirsada je os sive kasarne, begunskega zatočišča in hkrati vsega širokega prostora, ki ga roman obsega. Je tarča dveh ljubezni: Amirjeve in Janezove, a zna za razliko od svojih soigralcev in nasprotnikov svoj delež človeške majhnosti spremeniti v učinkovito orožje. Ljubezen z Amirjem je preteklost, zajeta v retrospektivni zgodbi, ki se prepleta s tekočo; ljubezen z Janezom, prijateljem iz študijskih let, pa sedanost, ki se veliki limuzini in vzdeku navkljub s precejšnjo hitrostjo odteka v preteklost, saj je Veliki Gatsby neozdravljivo bolan. Glavni motiv je: z ljubeznijo premagati vojno oziroma premagati vse tiste za človeštvo nepomembne, za posameznika pa usodne ovire, ki jih le-ta postavlja predenj. Premagati jih kolikor mogoče dostojanstveno in se ob vsakem padcu dvigniti vsaj tako visoko ali še više kot prej. Zmagovati zase, za svoj narod in predvsem za življenje. Nadomestiti izgubljeno domovino z drugim prostorom ali vsaj ne ostati brez svojega kotička.

Pripovedovalec je auktorialni, obvladuje prostor in čas. Za njegovo pripoved je zanjilna raba tretje slovnične osebe, preteklega časa ter časovna in krajevna odmaknjenost. Zasebnim, v glavnem ljubezenskim zgodbam ne dovoljuje melodramatičnih preobratov. Govori o negativnem odnosu, izraženem do Slovencev in Slovenije, vendar pa tudi o enakem odnosu Slovencev do ljudi z juga. Norčuje se iz sle po moči in ugledu, iz pohlepa in povzpetništva, nestrpnosti do drugih in drugačnejših.

Podrobneje sem razčlenila jezikovna sredstva, retorične figure, ki nas uvajajo v najgloblje, celo najtemnejše sfere človekove duše. Metafore, simboli, metonimije, posebitve,... V ozadju okvirne zgodbe odkrivajo dogajanja v notranjosti (ne)junakov, njihovega čutenja, zaznavanja in nas nazadnje v podpalubju smrdljive prekoceanke prepeljejo preko.

Roman se začne z močno metaforo, ki ji sledimo skozi celotno zgodbo oziroma jo močno zaznamuje: podpalubje prekoceanke – metafora za celotno ladjo – določitev kraja, kjer se Mirsada tisti hip nahaja, edini ostanek »prejšnje« domovine, prepelje jo

med dvema različnima svetovoma, a se ne ve, kateri je bolj umazan. Med vso šaro pa Mirsada in Enes vsemu navkljub, kot nasprotje umazaniji. Mala človeka v velikem svetu, popolnoma na dnu. Zdi se, da vse besedne zveze s svojim drugotnim pomenom izražajo dogajanje v človekovi notranjosti, njegovo čutenje, zaznavanje pa tudi zunanje bivanje.

Enes se je bridko razjokal, ko je zagledal velikanske kvadraste palače, nikjer pa nobene hišice, kakršnih je v Srebrenici od trga po hribu navzdol toliko, da se jih ne da prešteti. Hiše so prisprodebe za ljudi, male hišice – pomanjševalnica zveni ljubko in prijazno in taki so zanje ljudje v Bosni. Na drugi strani kot nasprotje so kvadrataste palače – kvadratna oblika je trda, nevoljna, palače pa pomenijo nadutost, zagledanost vase, nedružabnost. Taki so ljudje v Sloveniji, ki beguncev ne sprejemajo, jih odklanjajo. Odnosov med ljudmi ne zaznamujejo samo nasprotja med oblikami, pač pa zelo močno tudi barvna in na nek način pojmovna nasprotja: *V prešernosti tistega večera se je vsem zablodam zgodovine navkljub zgodil ta obred. Vestalka, bela in črna hkrati, blaga in stroga, za svoje ljudstvo devica in mati hkrati, je tiho pristala na besede oči, na smeh stark in na zaslanjane poglede otrok.* Poleg kontrastov so vključene še metonimije: besede oči – pogledi (sedanjost), smeh stark (preteklost) in zaslanjani pogledi otrok (prihodnost). To je življenje v sivi kasarni, ki si je za svojega vodjo izbralo Mirsado. Ona, vestalka, je poslanstvo sprejela. Pisanost in večplastnost dopolnjujejo simboli: *Stopil je k umivalniku in si, ne da bi prav vedel zakaj, dolgo umival roke. Kot da se pripravlja na operacijo.* Amirjev lik v sarajevski bolnišnici, v temni kleti te stavbe, ki slej ko prej samo še jemlje življenja. Umivanje rok je obredno čiščenje. V vseh religijah si je pred darovanjem (žrtvovanjem) treba umiti roke. Ko si Pilat v evangelijih umiva roke, se po lastnih mislih razglasi za čistega, torej umije s sebe umazanijo in odgovornost v dvomljivi pravni odločitvi s strahotnimi posledicami. Z umivanjem pa se nikakor ne sperejo notranji grehi z vesti; duševna čistost je nekaj čisto drugega kot snažna koža.

Stopnjevanje: *Enes, kot vojak, kot bodočnost, kot Bosna,...* Vojak – bodočnost – Bosna; le-ta pomeni največ, sicer je lahko ona sama bodočnost, vendar jo presega, begunci verujejo vanjo in mogoče kdaj za tem v bodočnost.

Še nekaj simbolov: *Brez natolčevanja in sumničavih pogledov tega ali onega. Stvariteljstvo. Moč. Voda.* (Simbol za vir življenja, sredstvo prečiščevanja, središče preporoda in obnavljanje. Čista voda je simbol življenja, je ustvarjalna in očiščevalna, grenka voda prinaša prekletstvo.) *Bršljan nad nama.* (Bršljan je zelen v vseh letnih časih in simbolizira silo rasti in vztrajno poželenje. Lahko predstavlja večni cikel smrti in vstajenja, mit večne vrnitve.) *Nebo.* (Simbol sil ali moči, ki prekašajo človeka, so pa lahko dobrohotne ali strašne...) *Rože, ki sive.* (Siva je barva pepela in megle, daje vtis žalosti, otožnosti, dolgočasje. Človek je siv sredi barvnega sveta.)

Značilna je čustvena sintaksa: stavčni členi ali stavki se povezujejo z istimi vezniki ali brez njih, kar daje stilu enakomerno razporejenjski, čustveni prizvok ali pa ga obarva izrazito sunkovito, afektivno. Sem spadajo tudi vsa ponavljanja besed, besednih zvez ali pa podobno zgrajenih stavkov:

Priti hočem. Tja. Tukaj me ni. Razpadel sem v enost, k svetlobi hrepenече biti.

nasprotje (v enost se lahko samo združimo)

Razpadel v enost. To je življenje smrti. Ne niča, tudi ne svetega.

Ponovitev, poudarek (izpust osebnih glagolskih oblik)

nasprotje, smrt živi

izpust osebnih glagolskih oblik

To je omadeževanost.

Je noč duha. Kje so ostali. Ali je sploh še kdo.

Zatemnitev, duh ni več prisoten, izguba

hipno zavedanje osamljenosti, iskanje življenja (drugih ljudi)

V eseju, naslovljenem Namesto zaključka, pa sem strnila vtise z obiskov pri pisatelju:

Ob vsakem obisku je sijalo sonce. In ko sem prestopila od ljudi namišljeno mejo med soncem in senco, je še vedno sijalo. Ostalo je toplo kot prej, malo tesnobno, vendar samo v moji glavi in le za trenutek. Svet katakomb. »To so taki prostori – že grajeni so tako – da naj bi v njih ljudje, vojaki, stanovali začasno. V njih naj bi se pripravljali za kaj velikega – za zmago ali za smrt. Ti prostori silijo človeka k razmišljanju, vase, v prijaznejše celice svojega srca.« Prvi in najbrž za nekaj udarcev srca edini zvok, ki sem ga slišala, je bila večplastna tišina. Moreča, malo strašljiva in nazadnje pomirjujoča, taka je ostala ves čas. Potem še strah pred človekom (Kdo ve, od kod ta strah. Najbrž so mi ga vcepili tisti v dolini, ki so navajeni basti se sebe in drugih.) in hkrati spoštovanje do tega bitja, in spet tiho. Kaj se je po vsem izkristaliziralo iz pogovorov s pisateljem? Poleg štirih dimenzij, ki so mi postale bolj jasne, še peta razsežnost radosti in Radosti poslednjih ur, zgodbe, njenih akterjev, še nekaj odtenkov (tudi posebnih) človekove notranjosti, za nekaj stopničk globlji spust v vsebino bitja in slej ko prej par prikritih, prijaznih celic srca. Serija tragičnih likov. Zgodba o nekem, o kateremkoli in obenem o natančno določenem taborišču z življenjem, ki je komaj vredno treh črk te besede, napisana iz pisateljeve osebne prizadetosti: medtem ko se bitka še ni končala, da bi lahko vsi postali generali. Dogajanje se je odkrilo bolj razločno in celo neutemeljena dejanja nastopajočih so na nek način bolj utemeljena, ne brez povodov. Sporočanje resnice skozi življenje in gibanje, pa ne samo resnice, ampak kar življenja samega, ki je mogoče večno, vsekakor pa

občudovanja vredno dogajanje. So temne in na trenutke dalj časa trajajoče praznine, vendar verjetno samo zato, da potem lažje zaznamo in sprejmemo svetle. Po prostoru se je prelivalo tisto spoštovanje življenja in vsega, kar prinaša s sabo, in vstopalo v odprto notranjost. Za življenje iti preko. Tak cilj ima Mirsada. Kdo ve, preko česa, če ne ravno preko samega sebe in nato sebe dati za isti cilj, za njegovo nadaljevanje, mogoče nehanje. Pa ne da ob tem ne bi mislili na konec ali ga ne omenjali, ampak smrt se omenja sama znotraj življenja in je ni treba izpostavljati. Za življenje tudi presegati omejeno miselnost o neki končnosti, ustvariti si upanje in ne čakati, da bodo to namesto nas storili drugi, sicer pa pomagati ustvarjati hrepenenje, nadaljevanje v ljubezni, in vračati se na pot, ki pelje preko; kolovoz z najmanj dvema, a še raje z mnogimi kolesnicami. Vsaka s svojim vzorcem, morda dve podobni, s svojo smerjo in še marsičem, kar je lastno edino njej. Ustvarjati cilje, samo iti dalje, ne obstati in izgubljati časa. To so tiste sive katakombe, res sive, a ne prazne. Ustvarjene za vse.

V oceni raziskovalne naloge Analiza Felčevega romana Radost poslednjih ur, ki jo je za področno srečanje mladih raziskovalcev pripravila literarna zgodovinarica dr. Helga Glušič pa je zapisano:

Avtorica je v svoji analizi pokazala veliko občutljivost za moralna in bivanjska vprašanja, ki nastajajo ob osrednjih literarnih dogodkih v romanu, in tako presenetljivo dobro in izostreno predstavlja osrednje literarne osebe, ki imajo razgiban razvoj in so psihološko zelo komplicirana človeška bitja. V analizo ideje romana je vložila veliko svoje miselne moči, kar kaže ponekod tudi precej krčevito izražanje, ko je svojim mislim iskala ustrezen izraz. Pri tem je nehote privzela pisateljevo sintakso sunkovitega, dinamičnega sloga.

Avtorica je predvsem dobro opisala in sintetizirala družbeno situacijo in čustvene odnose med literarnimi osebami ter pri tem izoblikovala in zabeležila svoje osebno vrednotenje romana in njegove ideje. Dobro je zaslutila tudi tisto razsežnost pisateljeve težnje, ki sega v iracionalne plasti njegovega pripovedovanja, kar je na esejišičen, bolj literaren način opisala v zaključnem poglavju.

Mladi raziskovalki Milanki Trušnovec čestitam za odlično opravljeno delo pri analizi zahtevnega literarnega besedila. Iz izsledkov avtoričinega raziskovanja je mogoče prepoznati marsikaj, česar ocenjevalna anketa ne vključuje – ker je pač prirejena za tehnološke raziskave, humanistika ji pa ni preveč mar – namreč, da njena spoznanja niso zgolj spoznanja o ozkih strokovnih vprašanjih, temveč o zakonitostih umetnosti in človekovega življenja.

JANEZ KAVČIČ

CIRCULUS VITAE V PSIHIATRIČNI BOLNIŠNICI IDRIJA

Z veseljem sem se odzval povabilu, da k današnji slovesnosti prispevam komentar zgrafita, ki bo odslej krasil prenovljeni trakt bolnišnice (S). Delo z naslovom *Circulus vitae* – življenjski krog je zasnoval in izpeljal g. Nande Rupnik, delavec te ustanove, vodja oddelka delovne terapije, sicer pa v širši javnosti poznan predvsem kot slikar, oblikovalec in kulturni delavec. Naj takoj poudarim, da je pričujoči zgrafit že šesta tovrstna Rupnikova stvaritev, saj je doslej realiziral kar pet stenskih kompozicij, in sicer na pokopališču v Godoviču, v avli idrijske gimnazije, ob vhodu v idrijsko mestno hišo, v sejni dvorani idrijske občine in ob leto-

šnjem Velikem Šmarnu še motiv sv. Florijana v Sp. Idriji. Tokrat je, z ozirom na prostorske možnosti, izdelal zgrafit v dveh delih – na nasprotnih stenah, in sicer v plasti modrega, rumenega in belega ometa, v skupni izmeri kakih 18 m².

Poglejmo si zgodbo življenjskega kroga.

Kot kompozicijsko izhodišče in vsebinski prolog nastopa v levem zgornjem kotu HEKSAGRAM ali HEKSAGON, to je lik, sestavljen iz dveh enakostraničnih trikotnikov, spojenih v šestokrako zvezdo. Gre za enega najbolj univerzalnih simbolov, poznanih npr. kot indijska jantra, kot Davidova zvezda ali kot Salomonov pečat. V simbolu so navzoči štirje elementi: ogenj zgoraj, voda spodaj, ob straneh pa zrak in zemlja – vsi združeni v univerzumu. Prav tako je v heksagramu prisotnih sedem temeljnih kovin in sedem nebesnih teles nad nami: šesterkotnik v središču sta zlato in Sonce, po krakih pa so razporejeni srebro – Luna, baker – Venera, živo srebro – Merkur, svinec – Saturn, kositer – Jupiter in železo – Mars. Heksagram lahko predstavlja tudi sintezo evolutivnih in involutivnih sil ali v jungovski psihološki šoli združitvev

osebnega in minljivega sveta Jaza z neosebno in neminljivim svetom. V ikonografiji antropološke simbolike je sestav dveh trikotnikov pojmovan tudi kot združitev moškega in ženskega principa v človeški fenomen, lahko pa ga razumemo preprosto kot simbol Sonca – torej kot počelo vitalnosti, kot vir energije, svetlobe in toplote. V tem pogledu se znak Sonca ujema tudi z novim poimenovanjem trakta (trakt S), ko novo ime nakazuje spremeni značaj in drugačno funkcijo od dosedanje.

Od heksagrama, ki učinkuje kot makrokozmični namig, se naša pozornost preusmeri v svet Mikrokozmosa, v svet, ki obče determinira človeške miselne horizonte, še posebej pa zaznamuje našo 500-letno idrijsko epoho. Sestav krožnic in elips ponazarja ontološki dualizem materije in duha, tezo in antitezo kovine in človeške misli, sintezo Merkurja in umske kreativnosti. Znani raziskovalec zgodovine slovenske znanosti Sandi Sitar npr. predlaga, da bi splet krožnic in elips, ta skupni simbol enega med planeti in kemijske prvine – simbol Merkurja in živega srebra, uporabili kot osnutek trajnega idrijskega spomenika. Krogi in elipse so namreč atomski krogi in elipse v Bohrovem modelu atoma živega srebra, torej bi bil kozmični spomenik Idrije sestavljen iz 280 krogel, iz 80 protonov, 120 nevtronov in 80 elektronov. V ta – zaenkrat še nerealiziran »idrijski spomenik«, je Rupnik domiselno vkomponiral kroge z drugačno konotacijo, kroge, ki nakažejo sestop v globine človeške psihe. Skiciral je razmišljanja Roberta Flooda, zdravnika in izumitelja iz 17. stoletja, ki je zapisal, da so človekovi možgani mikrokozmos, torej vesolje v majhnem. Poglavitne sestavine možganov pa naj bi bili Razum (Mundus Intellectualis), Občutenje (Mundus sensibilis), Domiselnost (Mundus imaginabilis) in kot četrta sestavina še nekakšen varuh (Custos).

Zdaj prehaja zgrafit k človeški drami, h Kalvariji zgodovine, ki je žal še kako aktualna tudi danes. Razvijati se začne pod fatalnim znamenjem TAO, ki z večplastnostjo sporočila slehernega simbola nastopa kot vseobsegajoči (univerzalni) ključ. V trikotniku vidimo element mističnega križa v obliki črke T ter alfo in omego, ki pomenita začetek in konec, nedoumljeni skrajnosti prostora in časa, torej simbolizirata ves prostor in čas, vse bitje in vse znanje, skratka Absolut. Tu je biblijski Die sexto, šesti dan, geneza človeka, misterij moža in žene. Človeški figuri, med katerima cvetejo rože, je nedvomno mogoče razumeti na več načinov. Lahko pomislimo na prvi biblijski par moža in žene, ki živita srečno v raju, zdi pa se, da gre predvsem za upodobitev notranje harmonije v človeku samem, za stanje, ko človek še ni odtujen samemu sebi. Zato ni naključje, da je na obeh človeških likih posebej izrisan en sam detajl – srce, kot asociacija na humanost, dobroto in ljubezen, skratka kot namig na vse tisto, kar poimenujemo kot »srčna kultura«. Mimogrede pomislimo morda še na rousseaujevskega človeka ali »dobrega divjaka«, ki ga dvorezni mik – blišč in beda civilizacije še nista pokvarila. V tem smislu je Rupnik stilizacijo obeh figur, njune linije in proporce, posnel po prazgodovinskih (arhaičnih) konturah jamskih risb.

Kakorkoli že, usodni preobrat sproži prerezano jabolko, prepovedani in utrgani sad z drevesa spoznanja, ki mu sledi biblijski izgon iz raja, pričetek vsakodneвне borbe za preživetje ter bolezni, sovraštva in vojne. Na zgrafitu vidimo tako človeka, ki si v potu svojega obraza, rekli bi »med trnjem in osatom«, pridobiva hrano (žito) in pijačo (vrči), na desni pa vojščak, katerega srce je spremenjeno v krog, neusmiljeno napada in prebada nemočno žrtev. Trpljenje in zlo žal obvladujeta človeški rod, odkar si človek domišlja, da nadkriljuje naravo in da lahko tekmuje z Resnico; od kamene do atomske dobe je bil storjen tako veličasten tehnološki razvoj, pa žalibog tako skromen premik od zla k dobroti v medčloveških odnosih.

In vendar so že tisočletja prisotne in dejavne tudi humane silnice, stremjenja k lepoti in plemenita dejanja. Med njimi zavzema ravno medicina nenadomestljivo in častno mesto. To je sporočilo nadaljevanja zgrafita na sosednji steni, kjer pripoved, potekajočo z leve proti desni, usmerja mogočna figura vzpenjajočega se konja. Naj mi bo dovoljeno spomniti na Felčevo »Znamenje Lipicanca« in na – citiram – »metaforični pomen, ko je konj vgrajen v pripoved kot simbol lepote, po kateri človek hrepeni, dasi je v svoji fizični in izpovedni popolnosti nedosežna. Pot do nje pa je povezana z neznansko potrpežljivostjo in odpovedjo.« Preko konja se pomenljivo nizajo besede očeta medicine Hipokrata, začetek in konec znamenite prisege, ki je danes prav tako aktualna in zavezujoča kot ob svojem nastanku pred 2500 leti. Energija, volja, hotenje in moč naj pomagajo zdravstvenim delavcem uresničevati svečane zapovedi, ki jih je v njihov kodeks uklesal že antični etos:

- 1.) »Nikomur ne bom dal ali svetoval smrtonosnega strupa, tudi če bi ga sam zahteval od mene.
- 2.) V katerokoli hišo bom stopil, bom prišel zato, da olajšam bolečine trpečim, brez sleherne krivične misli ali zlega namena.
- 3.) Karkoli bom pri zdravljenju videl ali slišal, ali tudi če bom sicer slišal o bolnikovem življenju kaj takega, kar ni za javnost, o tem bom molčal.«

V zavetju konja in prisege je upodobljeno nudenje zdravniške pomoči, obvezovanje rane poškodovanemu, pri čemer sta figuri zbližani v zaupljivem kontaktu, v njunih prsah pa znova prebiva »srce človeško – sveta stvar«, kot bi dejal Simon Gregorčič.

Od utemeljitve splošnega pomena in poslanstva medicine se sedaj pripoved zgrafita nadaljuje s konkretnimi in specifičnimi elementi, ki delno nazorno delno prikrito pripovedujejo o tukajšnji ustanovi, njenemu značaju in delovanju. Ikonografija Psihiatrične bolnišnice Idrija tako zavzema osrednje mesto v kompoziciji, sestavlja pa jo pet fabulativnih enot.

Desno zgoraj so elementi psihometričnih testov kot ena od možnih poti pri sestopanju za kulise človeške osebnosti, levo pa vidimo zagonetni TRIGONOM, predmet, ki se da samo narisati,

ne more pa obstajati, Trigonom skuša biti istočasno tristrani lik in predmet, kar seveda ni mogoče, zato ni niti eno niti drugo. Gre namreč za »sporazum« – v bistvu pa nesporazum med risanjem tridimenzionalnih predmetov na slikah, ki so samo v dveh dimenzijah. Tako je trigonom prisposoba drugačnosti, znak neskladja med videzom in resničnostjo, razkorak med teorijo in prakso, simbol dilem, ki bremenijo vsa področja dejavnosti – tudi medicino in psihiatrijo, obenem pa je trigonom vendarle celota, ki v »svetu drugačnosti« deluje samozadostno in logično.

Pod obema omenjenima simboloma je v pravilni tlorisni razporeditvi izrisanih vseh pet traktov bolnišnice – A, B, C, D in E, pri čemer se prenovljeni trakt B (S) barvno razlikuje od ostalih. V traktih A in B so vnešena števila 132, 82 in 202, izhajajoča iz masonske gematrije, ki se poslužuje numeričnih vrednosti hebrejskih, grških in latinskih črk. Rupnik je uporabil številčne vrednosti latinskih črk ter vnesel imena in priimke treh doslej najzaslužnejših direktorjev bolnišnice. Njihovih imen ta hip ni potrebno omenjati, saj jih dobro poznajo(mo) vsi, ki tako ali drugače spremljajo(mo) dejavnost ustanove od konca 50. let do danes. Ta imena ostajajo trajno zapisana v tisočernih življenjskih zgodbah in usodah, v dosežkih bolnišnice, v njeni opremi, tu na zgrafitu pa jih bodo vedno znova odkrivali vedoželjni iskalci zvez med sedanostjo in preteklostjo.

Mislím, da je najbolj večplastno sporočilo skrito v kemični formuli med poslopji. To je SKOPOLAMIN, alkaloid, ki so ga leta 1871 izolirali iz volčiča, kranjske bunike, ali Scopolie carniolice, ki nosi ime po slavnem Scopoliju. Janez Anton Scopolí, botanik in prvi idrijski zdravnik, je sredi 18. stoletja med našimi rudarji zaoral ledino medicine dela na Slovenskem, sledili pa so mu premnogi zaslužni zdravstveni delavci, kot npr. Hacquet, Fanton, Makovic, Hafner, Kern, Dolinar, Gerbec, Štverak, Papež, Hribernik, sestra Efrema in drugi. V galeriji idrijskih zdravnikov, ki jo je pred 240. leti začel postavljati znameniti Scopolí, zaslužita častno mesto še dr. Miklavčič, ustanovitelj te bolnišnice, in dr. Pfeifer, ki nam je zapustil dragoceno Zgodovino idrijskega zdravstva. Namenoma naj bodo omenjeni samo pokojni zdravniki, saj bo živčim zgodovina že še odmerila mesta, ki jim pripadajo. Skopolamin na tem zgrafitu pa ne spominja samo na idrijske zdravstvene tradicije, ampak obenem tudi opominja na Hipokratovo prisego. Znano je namreč, da je skopolamin v medicini eno najstarejših blažil za bolečine, v sodobni vedi pa še vedno kot sestavina več oblik kirurške anestezije.

Skopolamin so kot skrivnostni sok nekaterih razhudnikov, npr. mandragore, že tisočletja uporabljali v človekovo korist, pa tudi škodo. Na možganskih kretnicah povzroča zmedo, ki usmerja misli po čudnih stranpoteh, pojavijo se divje blodnje in halucinacije, podvržene lastni in tuji sugestiji, ki se nalagajo v spomin kot resnična dogajanja. Zato so skopolamin pred stoletji zlorabljali za sugestivno zasliševanje tako imenovanih »čarovnic«, žal pa še

vedno tudi ob montiranih »lagerskih« procesih okrog leta 1950. Torej svarilo pred kakršnokoli zlorabo medikamentov!

In tako smo prišli do zaključnega prizora, lahko bi rekli do finala zgodbe, ki izzveni kot »oda radosti«. Razigran mladostni par, poln življenjskih sil, v sproščenem teku zapušča bolnišnico. Dekle se še enkrat ozre na prehojeno pot, fant pa z levico stopnjuje dinamiko gibanja. Pred njima so SPES, LIBERTAS in AMOR – upanje, svoboda in ljubezen, izpisani v prastarem in znamenitem HERMESOVEM PEČATU, ki je posrečeno uporabljen tudi na vabilu k današnji slovesnosti. Kompozicija kroga, trikotnika ali heksagona in kvadrata je poznana kot »Vesoljni Hermesov pečat« ali »Vesoljni magijski znak Svetlobe« ali »Načrt masonskega templja«. Shemo treh arhetipskih likov je kot proporcijski ključ in idealno paradigmo uporabljal že Hiram Abif, veliki mojster, začetnik prostozidarjev (masonov) in graditelj Salomonovega templja, ki je živel v 10. stoletju pred Kristusom. Kanoni, uporabljeni pri omenjenem templju, so vplivali na mnoge arhitektonske in umetniške stvaritve; tako se npr. po Hermesovem pečatu zgleduje tloris znanega Robbovega vodnjaka v Ljubljani, prav tako pa načrti nekaterih cerkva mojstra Jožefa Plečnika. Kot »Vesoljni znak luči«, torej kot kažipot iz teme, je Hermesov pečat na zgrafitu osmišljena in optimistična sklenitev življenjskega kroga. Ta krog se je začel z Merkurjem (njegovo atomsko strukturo) in se vrača na izhodišče k Hermesu. Rimski Merkur ali grški Hermes – isti princip, le v drugačnih civilizacijskih okvirjih. Hermes (Merkur) je eden od simbolov prizadevne in ustvarjalne pameti, ponazarja moč dviganja (sandale, peruti), je Zevsov (Jupitrov) glasnik – sel pri bogovih in posrednik med bogovi in ljudmi. Zagotavlja potovanje, prehod med peklenskim, zemeljskim in nebeškim svetom. Hermes – Merkur je hkrati bog hermetike in hermenevtike, torej skrivnosti in umetnosti dešifriranja skrivnosti Vseskozi dovolj razlogov, da je Circulus vitae (življenjski krog) pričujoča zgrafita komponiran v njegovem znamenju.

Še nekaj besed o likovnih vidikih zgrafita. Vsekakor se pričujoče delo v marsičem razlikuje od dosedanjih. Medtem ko so za prejšnje Rupnikove zgrafite značilne toplejše zemeljske barve, ki asocirajo na tone starožitnih kmečkih fresk ali na idrijsko zastavo, se je avtor tokrat poslužil barvne svežine, ki deluje skladno s svetlobo in belino prenovljenega ambienta, obenem pa ustreza tudi koloritu okolja zdravstvene dejavnosti (belo, modro, rumeno). Druga značilnost je mehko kontur, saj so samo nekateri elementi simbolike izrisani (izrezani) z geometrijsko ostrino, medtem ko je vsa figuralika podana z mehko, tekočo, dejal bi kar božajočo linijo. Bolj kot kdajkoli se je Rupnik pogumno odločil za stilizacijo, ki ustreza težnji k poduhovljeni in univerzalni naravi posredovanih sporočil. V tem smislu je domiselno izkoristil govornico simbolike, ki seveda dopušča vabljive zanke in izzive različnih interpretacij. Tako je znova izpričal veljavnost dveh postulatov estetike – zlasti slikarske:

1.) Da je marsikdaj in mnogo več mogoče in lažje narisati, kot pa povedati z besedami.

2.) Da se pod zunanjim videzom umetnine skriva še njena duhovna vsebina.

Prepričan sem, da bo to s humanizmom prežeto likovno delo blagodejno vplivalo na vse, ki jih bo njihov življenjski krog zanesel v te prostore.

Čestitam avtorju in želim uspešno delo ustanovi!

In še misel za post scriptum:

Ali ni ravno circulus (krog) kot najpomembnejši aksiom, kot temeljni princip makro in mikro kozmosa, kot zakonitost narave in človeškega življenja – obenem tudi prisposodba za skupino in skupinsko terapijo, ki je ena od najbolj uveljavljenih oblik dela in zdravljenja v psihiatriji po svetu in pri nas!

(govor ob slovesni otvoritvi 1. oktobra 1994)

Janez Kavčič in Nande Rupnik ob predstavitvi zgrafita 1. oktobra 1994

Minister za zdravstvo Republike Slovenije dr. Božidar Voljč je slavnostno odprl prenovljen del bolnišnice v Idriji

IGOR ŠEBENIK

NOVI KRAJEVNI LEKSIKON SLOVENIJE

Krajevni leksikon Slovenije s 638 stranmi, ki je junija 1995 izšel pri Državni založbi Slovenije d.d., bi pravzaprav lahko poimenovali tudi leksikon slovenskih naselij, saj opisuje prav vsa samostojna naselja v Republiki Sloveniji. Naslov se je obdržal več kot četrto stoletja, natančneje iz leta 1968, ko je izšel prvi zvezek takratnega Krajevnega leksikona, ki je opisoval občine in naselja zahodne Slovenije. Sledili so še trije zvezki, drugi leta 1971 (osrednja Slovenija), tretji leta 1976 (svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo) in četrty, zadnji, leta 1980 (Podravje in Pomurje). S pomočjo Franceta Planine in Živka Šiferja je takratni krajevni leksikon uredil Roman Savnik. Sodelovalo je še okoli petdeset geografov, delo je trajalo več kot petnajst let. Osnova je bil Krajevni leksikon Dravske banovine iz leta 1937. Načrtovala se je še izdaja petega zvezka, ki naj bi bil posvečen zamejskim Slovencem. Do te izdaje v tem nizu ni prišlo, sodelavci Slovenskega raziskovalnega inštituta in Narodne študijske knjižnice v Trstu so do leta 1990 pripravili prvo knjigo Krajevnega leksikona Slovencev v Italiji o naseljih v Tržaški pokrajini. Knjigo je izdalo Založništvo tržaškega tiska d.d. v Trstu. Tej knjigi je leta 1995 sledila še druga, ki govori o naseljih v Goriški pokrajini.

Potreba po novem Krajevnom leksikonu Slovenije se je pojavila v začetku devetdesetih let in je bila pravzaprav že večplastna: mnoga naselja so se v zadnjih desetletjih precej spremenila, aktualnost starega leksikona je počasi splahnela, z novim časom je prišlo tudi do »popravkov«
zgodovine in nenazadnje tudi današnje tehnične možnosti omogočajo izdelavo vedno bogatejših knjig, tako glede opreme kot količine obravnavanih podatkov. Snovanje novega Krajevnega leksikona Slovenije je trajalo dobra tri leta, kar je pravzaprav presenetljivo malo. Sodelovalo je okoli šestdeset večinoma mlajših sodelavcev, v glavnem geografov, uredili pa so ga dr. Milan Orožen-Adamič, dr. Drago Perko in Drago Kladnik. Kolikor je bilo le mogoče, se je uporabljala računalniška tehnologija: za urejanje besedil, tabel, za izdelavo kart in nazadnje še izdaja na računalniškem mediju, na CD-ROM-u. Format (36 × 28 cm) se je za take, enciklopedične izdaje izkazal za zelo primerne.

Krajevni leksikon Slovenije je razdeljen na več poglavij. V prvem, uvodnem poglavju so oris poselitve, opis bistvenih značilnosti naselij in poglobitve značilnosti mestnih ter podeželskih naselij v Sloveniji. Avtorja sta dr. Drago Perko in dr. Vladimir Drozg. V naslednjem poglavju so zbrani zemljevidi Slovenije, izdelani z digitalno tehniko na Geografskem inštitutu Znanstvenega raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Osnova tem kartam sta bila predvsem stometrski digitalni model reliefa in register centroidov naselij Geodetske uprave Republike Slovenije. Ti podatkovni bazi sta se pred objavo pregledali in tako se je pri digitalnem modelu reliefa ročno popravilo še okoli 4000 nepravilnih podatkov. Prvi tematski zemljevid avtorjev akademika dr. Ivana Gamsa, dr. Milana Orožna-Adamiča in Draga Kladnika pa prikazuje naravnogeografske regije Slovenije. Sledi skupina devetintridesetih tematskih zemljevidov Slovenije z lokacijami naselij, označbami njihove velikosti in lokacij v leksikonu objavljenih fotografij. Osrednji del leksikona predstavljajo po abecednem redu urejeni opisi naselij s fotografijami. Pokazalo se je, da imamo v Sloveniji 5981 naselij, še leta 1971 pa jih je bilo okroglo 6000. Manjša naselja na robu mest se namreč s časom priključijo samemu mestu (npr. Podutik, Stožice, Ježica,... k Ljubljani,...). Število naselij je v Sloveniji v primerjavi z drugimi evropskimi državami veliko. To kaže na, za Slovenijo zelo značilno, razpršeno poselitev. Tako tudi trditev, da je tak krajevni leksikon zaradi majhnosti države Slovenije lahka naloga, prav gotovo ne zdrži poznavalske kritike. Iz pregleda naselij je npr. še razvidno, da je v Sloveniji 8% ali 464 naselij, ki imajo enako ime. Kar osem je Pristav in Potokov, po sedem pa Dolenjih vasi, Brezij, Raven in Trnovcev. V knjigi so uporabljena imena naselij iz Registra teritorialnih enot Republike Slovenije. Čeprav je ta imena že pregledala Komisija za slovarski del slovenskega pravopisa pri Inštitutu za slovenski jezik Znanstvenega raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, je zaradi reforme lokalne uprave v zadnjem času prišlo do sprememb, zato bo potrebnih še veliko uskladitev. To bo prav gotovo ena od prvih in najnujnejših nalog komisije za geografska imena Vlade Republike Slovenije. Naselja v Krajevnom leksikonu Slovenije so urejena po abecednem redu. Opis naselja se začne z identifikacijskimi znaki za iskanje na kartah in preglednicah ter nekaj osnovnimi podatki (nadmorska višina, število prebivalcev ob popisu leta 1991, poimenovanje prebivalcev,...). Nadalje je opisana lega naselja, njegove poglavitne značilnosti, besedilo pa sklenejo zgodovinski in drugi zanimivi podatki ter navedba najbolj znanih oseb, ki so se v naselju rodili, v njem živeli ali tam umrli. Zaradi odločitve, da bo knjiga natisnjena v enem zvezku, je razumljivo, da so v besedilu zajeta le najpomembnejša dejstva, kakor je za leksikone navsezadnje tudi v navadi. Tako so teksti za posamezna naselja dolgi od nekaj vrstic do npr. preko šest strani za Ljubljano. Barvna fotografija je praviloma pri naseljih z več kot tisoč prebivalci, vendar je precej izjem v smislu največje možne geografske sporočilnosti samih fotografij. Pri oblikovanju, predvsem pri redakciji so bili oblikovalcem v pomoč najrazličnejši viri in literatura, ki so navedeni na koncu knjige, ter seveda stari Krajevni leksikon Slovenije.

Zgodovinske podatke je pregledal dr. Božo Otorepec, upokojeni dolgoletni sodelavec Zgodovinskega inštituta Milka Kosa Znanstvenega raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in

umetnosti. Pri izbiri podatkov o znanih osebnostih sta svetovala Drago Bajt in mag. Franca Buttolo, slednja iz Inštituta za literaturo in literarne vede Znanstvenega raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

V zadnjem delu knjige so preglednice, kjer je prav za vsako naselje navedeno do 45 podatkov, torej skupno preko 260.000 podatkov. Poleg vrste podatkov o pokrajinski enoti, opremljenosti naselja, gibanju prebivalstva in drugih prebivalstvenih strukturah (deleži zaposlenih, po posameznih gospodarskih sektorjih, deleži dnevnih migrantov,...) je navedena tudi stara in nova občina. Kriteriji za posamezne opredelitve teh podatkov so opisani v uvodnem poglavju leksikona. Naselja so, tako kot pri opisu, urejena po abecednem redu.

Polega Krajevnega leksikona Slovenije je v isti obliki in stilu pri Državni založbi Slovenije d.d. istočasno izšel še Mali atlas Slovenije. Gre za kartografski in tabelarični pregled Slovenije na 32 straneh. V njem najdemo naravnogeografsko in najnovejšo politično karto Evrope, izjemen, računalniško obdelan naravnogeografski zemljevid Slovenije v merilu 1:500.000 ter podrobnejše karte Slovenije v merilu 1:300.000. Poleg kart je tu še opis slovenskih pokrajin dr. Draga Perka, sezname najvišjih vrhov, najdaljših jam in rek, najglobljih brezen, največjih slapov in jezer, povprečne temperature in padavine na izbranih meteoroloških postajah za obdobje 1961–1990, dolžine slovenskih meja, koordinate skrajnih točk Slovenije, prebivalstvo po novih občinah (občina po l. l. 1995) in stopetdesetih največjih naselij od leta 1869 do leta 1991. Zanimiv je tudi pregled grbov slovenskih mest. Na koncu je seveda imensko kazalo zemljevidov.

Nedvomno gre pri Krajevnom leksikonu Slovenije za velik založniški podvig. To je razvidno že ob pogledu na obseg in zunanjo kakovost izdelave knjige. Množica nadvse uporabnih podatkov pravzaprav bralca presune in težko je dojeti, da je vse to objavljeno na enem mestu, v eni knjigi. Tako je npr. v preglednicah sploh prvi tako celovit pregled podatkov o slovenskih naseljih. Bolj ali manj razumljivo je, da se pri tako obsežnem delu vrinejo nezaželene napake. Najbolj očitne bodo popravljene v novi izdaji z naslovom Slovenija – krajevni leksikon. Gre za mehko vezan povzetek Krajevnega leksikona Slovenije, brez uvodnih poglavij, brez fotografij in brez preglednic (nekaj podatkov iz preglednic bo v tekstu), zemljevidi pa bodo ostali v istem obsegu. Taka izdaja bo seveda tudi nekaj cenejša. Izid se predvideva v letu 1996.

Žal je prišlo prav pri opisu mesta Idrija do neljube napake. Zgodovinsko pričevanje o mestu Idrija se začne s tekstom: »Kot vas se omenja že okrog leta 1281, hitrejši razvoj pa se začne šele leta 1490...« To seveda ne drži, saj vsi vemo, da smo leta 1990 praznovali 500-letnico mesta in rudnika. Do napake je prišlo pri zadnji, zgodovinarjevi korekturi teksta, ko se je iz gradiva za Historično zgodovino Primorske pokojnega dr. Milka Kosa po pomoti povzel

zapis o krajevnem imenu Idrija s pobočij zahodno od Kanala ob Soči, kjer je res bila že okoli leta 1281 cerkev sv. Marije (kot vir podatka se navaja Arheografo Triestino 20, 1894). Kot avtor teksta za naselja bivše idrijske občine v tej zaključni fazi priprave teksta na žalost nisem več imel možnosti pregleda teksta in sem napako opazil, ko je leksikon že izšel. Ta napaka in še nekatere manjše bodo v knjigi Slovenija – krajevni leksikon odpravljene.

Ob novem Krajevnem leksikonu Slovenije pa je potrebno omeniti še eno zgodovinsko dejstvo. To je namreč prva knjiga v Sloveniji, ki je bila izdana na CD ROM-u. Knjigo torej lahko kupite v obliki računalniškega diska in jo v celoti preberete in si ogledate vse fotografije, zemljevide in preglednice z računalniškega ekrana – torej povsem brez papirja, brez običajne knjižne otipljivosti, z drugačnimi policami... S tem dogodkom se v slovenskem založništvu odpira povsem novo poglavje, ki bo močno zaznamovalo prihodnje generacije. Vsekakor gre za izjemno pomembno etično spremembo, da bo v prihodnje prav gotovo vzbujala globoke polemike med pisci, bralci in založniki.

MILAN KOŽELJ

MODROSTI DOBRE STARE MAME

ali soočenje z duhovnimi zakladi
svojih prednikov

Kdo je pravzaprav Štejnjarjev Gašper? Tako drugačen kot so vsi dosedanji liki v prvih treh knjigah naše pisateljice Ivanke Čadež. Je mar res tako zelo drugačen? Mar ni to le notranji odsev vsakega izmed nas, kadar se hočeš nočeš pogovarjamo s svojo notranjo, prikrito vestjo? Ali, kot sama pravi Ivanka Čadež, kadar prodiramo v trdno zaklenjene modrosti in vedenja naših prednikov. To so stokrat in tisočkrat preizkušene modrosti, ki so nam jih vseskozi tako nesebično polagali v naša srca.

Zato je Štejnjarjev Gašper lahko vsakdo izmed nas, le predstavljen je nekoliko drugače, kot smo bili doslej navajeni spremljati Ivankine junake. Doslej so se nam odkrivali v zanimivih zgodbah o beraškem življenju, skozi mladotstne oči Ajerjevega Petra, skozi tršate like Martina, Boža in Štefua v Kontrabantu. Štejnjarjev Gašper pa se nam odkriva kot mlada, doraščajoča osebnost skozi notranji dialog, s katerim je bogato prežeta celotna knjiga o modrostih dobre stare mame. Njegovi starši, prijatelji in znanci

posegajo vanj le toliko, kolikor so sestavni del tega notranjega dialoga, ki ga glavni junak vodi s podzavestjo svojih prednikov, s svojo že pokojno staro mamo. Pokojno pravim, pa ta beseda nima v Ivankinem najnovejšem prvencu prav nobene teže. Kot nas je sredi devetnajstega stoletja že Aškerc poučil o nesmrtnosti dobrih del, tako nam tudi Ivanka Čadež skozi svojega Gašperja utemeljuje, da so vse dobre stvari na svetu vsakomur enako dostopno bogastvo, vsakdo pa se mora naučiti na svoj način poseči po njih. Pri tem ni pomembno; nas uči dobra stara mama; kje, kdaj in kako živiš. Pomembno je, da si znaš v danem trenutku zastaviti pravo vprašanje, da znaš v vsaki situaciji utrditi svojo vest k dobremu in pravičnemu dejanju, ki te vodi k osebni sreči in hkrati osrečuje tvojo okolico. Pot k tako utrjeni osebni vesti pa, kot je razvidno iz notranjih bojev Štejnjarjevega Gašperja, ni niti malo enostavna. Na eni strani stojijo številne življenjske skušnjave, ki človeka silijo v negotovost in osebni propad, na drugi strani so ti v vsakem trenutku pripravljene priskočiti na pomoč ljubeči starši in bližnji sorodniki ter iskreni prijatelji. In ob tem, opozarja Ivanka Čadež, ne smemo pozabiti na svojega notranjega zaveznika, na pozitivne izkušnje naših dobrih starih mam in drugih prednikov, ki jih vsak človek nosi v svoji podzavesti. Bolj ko jih bo znal v življenju ceniti in priklicati v svoje lastno notranje življenje, lažje bo našel sozvočje z zunanjim svetom, v katerem živi, ne glede na to, kakšen je ta zunanji svet.

Številna dejstva in biografije znanih osebnosti, velikih človekoljubov in slavnih junakov govorijo Ivankinim tezam v prid. Trdni, razumevajoči značaji so se oblikovali le v brezkompromisnem boju s težkim življenjem, z različnimi krizami. Osebnosti, ki so znale v takih razmerah ohraniti svoje notranje, etično dostojanstvo, so dozorele v najbolj plemenite človekoljube.

Modrosti dobre stare mame so zato modrosti, ki niso univerzalne, enako dostopne vsakomur. Njihovo bogastvo je v njihovi različnosti. Vsak posameznik jih mora odkriti na svoj osebni način!

Kako velika in zapletena stvaritev je naš svet, na katerem tudi dva človeka nista popolnoma enaka, verjetno tudi nikoli nista bila in nikoli ne bosta! Kako pomembno je v tem svetu posameznikov poiskati svojo specifično oporo, svoje mesto in svoj cilj!

Ivanka Čadež nam z najnovejšo knjigo nakazuje pot te abstraktne harmonije, ki vodi bralca k mirnemu in kvalitete polnemu življenju. Če bo znal prisluhniti notranjim dialogom Štejnjarjevega Gašperja, bo tudi sam v kriznih trenutkih bolje pripravljen na ustrezen odziv. Odziv, ki mu bo pomagal iz osebnih težav. Ali kakor bi napisala Ivanka Čadež, naučil se bo prisluhniti svoji dobri stari mami.

Knjižnih del, ki tako globoko posegajo v bistvo naših življenj, na žalost ni veliko. Zato ga sprejmimo iz rok naše cerkljanske pisateljice kot dragocen biser, ki se je v letih njenega življenja in pisateljskega dozorevanja oblikoval v bogati biserni matici. V njej je odslukano Ivankino odraščanje v kmečkem okolju, v njej se

skrivajo ure in ure nezdravega dela v proizvodnih obratih, kjer je Ivanka kamen na kamen bogatila gospodarski razvoj svojega kraja. Z mnogo posluha za sočloveka, z zdravim odnosom do skupne lastnine in plemenitega zasluga. V tej biserni matici se odslikuje tudi Ivankin osebni intelektualni razvoj, ki se mu, četudi v poznih letih, ni odrekla. In v njej se ne nazadnje odslikuje njena velika, dolgo časa zaradi osebne skromnosti zatrta želja po pisateljevanju, ki jo je Ivanka Čadež gojila z veliko ljubeznijo od prvih občutljivih brstičev do bogatih sadežev, kakršne so Modrosti dobre stare mame. Naj se ta plemenita rastlina bohota še naprej in naj rodi nove plodove iz leta v leto.

ZVONKO PERAT

PO STO LETIH IZŠLA FAKSIMILIRANA IZDAJA RAČUNIC DR. FRANCA VITEZA MOČNIKA

Skoraj natanko po sto letih od prvega slovenskega natisa tridelnih »Računic za obče ljudske šole« dr. Franca viteza Močnika, ki so izšle pri Cesarsko kraljevi zalogi šolskih bukev 1894, je bila v Cerknem 5. 5. 1995 prva predstavitev faksimilirane izdaje Močnikovih tridelnih računnic, ki jih je v Cerknem izdalo založništvo Jutro v sodelovanju z občino Cerkno. Faksimilirana izdaja računnic v eni knjigi je izšla v počastitev 180. obletnice rojstva dr. Franca viteza Močnika.

Druga predstavitev računnic pa je bila 6. 6. 1995 v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani.

Dr. Franc Močnik je bil rojen 1. 10. 1814 v Cerknem in je sklenil svojo življenjsko pot 30. 11. 1892 v Gradcu (Graz). Bil je predvsem šolnik evropskega formata. Njegova razdelitev učne snovi po razredih »obče ljudske šole« velja skoraj nespremenjena še danes v vseh deželah, v katerih so spoznali njegove petdelne (1870–1873) računice ali kasnejšo predelavo le teh v tridelne računice. Zadnje izdaje tridelnih računnic pa je sedaj izdala tudi založba Jutro. Zadnje in ne prve izdaje izpred sto let, pa samo zato, ker so se šele na prelomu stoletja popolnoma uveljavile »francoske mere«, čeprav je komplet tridelnih računnic v slovenščini izšel že leta 1894. Računice so zlasti pomembne, ker uvajajo pot v osnove matematike s posebno monografsko metodo. To je metoda, ki zagovarja učenje vseh štirih računskih operacij na-

enkrat. Osnova za vse te dejavnosti pa je merjenje s števili. Ker pa je merjenje in umevanje mer na naših šolah že skoraj izumrlo in to potrjujejo rezultati mednarodnih raziskav, bi se morali iti učiti metodiko razredne stopnje nazaj k Močniku.

Močnik ima sicer največ zaslug za Evropo prav na področju osnovnošolskega računstva. Za Slovence pa je pomemben tudi kot borec za uvajanje slovenščine v takrat še nemške (glavne) šole na Kranjskem. Po drugi strani pa se je kot šolski svetnik za Kranjsko deželo prizadeval za izboljšanje materialnega položaja učiteljskega stanu. Ta je bil v vseh časih približno »enako« dober, saj so bili prvi »poklicni« učitelji menda sužnji in razvoj ne more naenkrat premagati zakoreninjenih predsodkov in mnenj o tem, kaj je državi in narodu koristno in zato tudi ustrezno nagrajeno delo.

Trajen spomenik pa si je Močnik postavil s svojimi Računicami in matematičnimi učbeniki za ljudske in srednje šole. Ti učbeniki bodo ostali trajen spomenik svojemu avtorju tudi tedaj, ko bodo minile vse šolske reforme in reforme reform.

Sedaj bi se morali vprašati, zakaj je založba Jutro ponatisnila prav njegov »ljudskošolski« ciklus. Že leta 1844 je Močnik predlagal cesarsko – kraljevi »šolski komisiji« na Dunaju reformo pouka matematike v osnovni šoli. Ta predlog je bil sprejet in Močnik je pričel pisati učbenike in metodike za pouk računstva. Kot že uveljavljen pisec in praktik je dočkal reformo avstrijskega šolstva 1869. leta. Takrat so uvedli v avstrijskih kronskih deželah osemletno šolsko obvezo od šestega do štirinajstega leta starosti. Pripomnimo naj, da je bila v deželah ogrske krone šolska obveznost celo devetletna – od šestega do petnajstega leta starosti. Tako je Močnik pričel pisati Računice za obče ljudske šole. Najprej je napisal petdelne računice, kasneje izidejo v letih 1891–1892 predelane petletne računice v treh delih, in sicer v nemškem izvorniku. Zadnje izdaje so ponatisnjene zato, ker so se šele takrat pri nas že popolnoma uveljavile »francoske mere« in so vsi potrebni popravki že našli pot tudi v učbenike. Tako je dan našim učiteljem v roke še vedno »uporaben« učbenik v treh stopnjah. Tri stopnje so ponatisnjene sedaj v eni knjigi. Vsaka stopnja obsega snov dveh takratnih razredov:

Prva stopnja – prvi in drugi razred.

Druga stopnja – snov tretjega in četrtega razreda.

Tretja stopnja – snov petega razreda in nadaljnjih šolskih let.

Računice so avstroogrske skope in obsegajo res samo temeljno znanje, ki bi ga danes lahko označili kot osnove funkcionalne pismenosti. To je prav tisto znanje, ki bi šlo po zlu kmalu za tem, ko bi ga šole prenehale učiti.

V primerjavi z današnjimi osnovnošolskimi matematičnimi učbeniki bi te računice delovale strogo, v njih ni nobenega računa odveč, vse je premišljeno in vse je računstvo, ki ga je šola morala naučiti, pa naj bo snov »težka ali lahka«. Prava in bistvena razlika od poplave današnjih gradiv za učenje matematike, ki obljublajo

»lije« za vlivanje pameti. Ta obljuba izgleda približno tako: 5 minut računanja in 55 minut brezplodnega in neustvarjalnega dela. Natančnega barvanja likov ali vlečenja črt, delo zaradi zaposlitve učencev, da dajo mir. Metoda prezaposlenih mater iz naših vinorodnih krajev. Dojenčku daj krpico (dudo), namočeno v vino, če joče, ker ga muči rast zob. Več kot je vina, bolj bodo brez bolečin zobje rasli in bolj bodo matere imele mir. »Prijazne« metode v šoli imajo pogosto v ozadju isto logiko.

In če nam danes, glede na mednarodno primerljive raziskave matematika ne gre, smo gotovo zanemarili nekatere pristope ali pa nekatera vedenja, ki so nekoč spadala v tisti kompleks osnovnih znanj, ki jih je šola morala posredovati. Poleg tega pa so to zadnje računice, ki so bile namenjene šestletnim otrokom, saj je všolanje s sedmim letom starosti izum Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Vpliv Močnikovih računic za razredno stopnjo osnovne šole se je obdržal v naši šoli vse do leta 1970 ali do uvedbe projekta MOM (modernizacija osnov matematike). Kljub temu da je bil projekt MOM vsestransko pripravljen in podprt z novimi učbeniki in obučbeniškimi gradivi, se ni »prijel«, ker je

hotel imeti šolsko matematično revolucijo, namesto pospešene in preišljene evolucije. Šolstvo zahteva gladke prehode in ne trpi spreminjanja čez noč. Poleg vsega pa iz Močnikovih učbenikov izvirajo vsi učbeniki Srednje Evrope, saj so bili ti učbeniki ob svojem času osnovni učbeniki celotne črnožolte monarhije in ne samo nje. Tako smo z Močnikom zasidrani v Evropi in na Balkanu. Močnikove računice so bile prevedene iz nemščine v slovenščino, hrvaščino, srbščino, albanščino, bolgarščino, češčino, italijanščino, madžarščino, novogrščino, poljščino, romunščino, slovaščino, ukrajinščino in izdane so bile posebne izdaje za Bosno in Hercegovino. Močnikova razdelitev snovi po razredih velja v večini držav še danes in to tudi tam, kjer se še vedno všolajo šestletni otroci.

Osnovne temelje računskemu pouku v Evropi je postavil Slovec in tudi s tem smo del znanstvene in pedagoške zgodovine človeštva. Prav zato bi te računice moral imeti vsak učitelj in vsak matematik, da bi se lahko naučili načina poučevanja osnovne matematične pismenosti pri mojstru in ne pri njegovih prepisovalcih.

IVANA LESKOVEC

SLAVKO SVETIČIČ

Slavko Svetičič, alpinist, vrhunski športnik, rojen 31. 1. 1958 na Vojskem. Oče Gregor, gozdar, mati Matilda Vojska, gospodinja. Osnovno šolo obiskoval na Vojskem in v Šebreljah. Šolanje nadaljeval na poklicni kovinarski šoli v Teznu pri Mariboru. Leta 1977 šolo uspešno zaključil in se kot orodjar zaposlil v tovarni ETA v Cerknem. Istočasno se vpiše v dveletni tečaj za alpiniste in l. 1978 je predčasno sprejet med alpiniste.

Leta 1984 opusti službo v tovarni in se posveti samo alpinizmu. S tem se ukvarja profesionalno. Sistematično trenira, vzpostavlja kontakte z največjimi alpinisti sodobnega časa, se z njimi posvetuje in postane specialist za najtežje vzpone v največjih stenah sveta. V dnevniku Slavka Svetičiča je preko 1200 alpinističnih vzponov, med temi ogromno prvenstvenih smeri. Njegova posebnost so izjemno zahtevni solo vzponi. Med najtežje vsekakor sodijo: južna stena Aconcagua, smer Sončna linija; Grand Jorasses, vzpon v smeri Manitu; zahodna stena Anapurne. Poleg vrhunskih vzponov v slovenskem prostoru je preplezal vse najpomembnejše smeri v Alpah, med njimi mnoge prvenstveno. Plezal je v El Capitanu, Cerro Torreju, Aconcagui, perujskih in bolivijskih Andih, v Novi Zelandiji. Sodeloval je na odpravah na osem-tisočake: Yalung Kang, K 2, Mont Everest in Anapurno.

Sicer pa so pomembnejši Svetičičevi dosežki:

- 1981 – Aconcagua 6964 m, Francoska smer
- 1983 – Peru, pet kvalitetnih vzponov v šesttisočakah, tri prvenstvene smeri
- 1984 – V šestih dneh prepleza tri zadnje probleme Alp: Grandes Jorasses, Materhorn in Eiger; v Severni Ameriki spleza v El Capitanu 1000 m visoko steno z oceno A4
- 1985 – udeleži se odprave na Yalung Kang (8505 m), in sicer prvi pristop s severa; v Grandes Jorasses opravi dva solo vzpona

- 1986 – Cerro Torre (Argentina) – spleza novo smer v vzhodni steni; v Peruju opravi šest kvalitetnih vzponov v šesttisočakah
- 1988 – Aconcagua – spleza dve novi smeri v 3000 m visoki južni steni; udeleži se odprave na K 2 (Pakistan) 8611 m
- 1989 – Udeleži se odprave na Mt. Everest
- 1990 – V Eigerju opravi ponovitev Harlinove smeri pozimi; spleza trinajst smeri v pogorju Mt. Cook (Nova Zelandija) in tri prvenstveno; opravi dve ponovitvi v severni steni Grandes Jorasses; konec leta je član prve zimske odprave na Anapurno (8091 m)
- 1991 – Solo spleza novo smer v severni steni Grandes Jorasses. Svetičič šteje ta vzpon med svoje največje uspehe. Premagal je 1200 m visoko granitno steno na 4200 m visoki gori, ki je bila dolga leta trd oreh svetovnim plezalcem. Jeseni se popolnoma sam, brez spremstva, odpravi na Anapurno in spleza novo smer v njeni zahodni steni
- 1993 – Pleza v južni steni Anapurne. Zasuje ga snežno-kamniti plaz, a se reši s poškodovanim vratnim vretencem
- 1994 – Ponovi najtežjo ledeno smer v severni steni Grandes Jorasses in se pripravlja na nov vzpon v Anapurni
- 1995 – Odpravi se na Gascherbrum IV, od koder se ne vrne več

Ukvarjal se je tudi s plezanjem na zaledenelih slapovih, poizkusil pa se je tudi v pisanju; leta 1984 je izšel plezalni vodnik »Zadnja Trenta« izpod peresa Slavka Svetičiča in Milana Černilogarja. Svetičič je bil od l. 1983 v vrhunskem športnem razredu pri Športni zvezi Slovenije.

Leta 1986 je za vzpon v Cerro Torreju prejel Bloudkovo nagrado; leta 1992 je bil proglašen za najboljšega slovenskega alpinista, leta 1993 je prejel Bloudkovo plaketo in bil vključen v akciji Podarim-dobim. Leta 1995 je bil posmrtno nagrajen z najvišjim priznanjem občine Cerkno – Bevkovo nagrado. O Svetičiču in njegovih uspehih pišejo znani evropski športni časopisi.

Slavcu v spomin

Pred desetimi leti sem bil s Slavcem v Himalaji. Težave transporta so nas razdelile v dve skupini. Slavc je bil v drugi, ki je prišla v bazo 10 dni za nami. Zavzeto je plezal in delal za skupni uspeh, obenem pa ni skrival, da mora zato zatajevati svojo naravo, ki mu je narekovala živeti drugače, ne po vnaprej sprejetem načrtu. Lepoto in tragiko razpetosti med totalno svobodo in med nujnostjo civilizacije občuti vsak človek, v gorah pa jo je mogoče celo živeti. A dotikati se nebes je dano redkim in redkokdaj. Bližje letiš soncu, več je možnosti, da se ti odlepijo krila. Človek je bitje transcendence in za slutnjo presežka je zavestno pripravljen tvegati ogromno. S tega stališča ni kaj obžalovati: Kogar bogovi ljubijo, umrje mlad. Nihče pa ne umrje sam, niti solist ne. Zato so te besede namenjene, kot so bile namenjene tudi v tisti naši skupni zgodbi, izpred desetih let: »njim, ki brez krivde krivi trpijo«. Ne alpinistom – ti vedo za ceno, ki jo bo morda treba plačati. Namenjene so njim, ki jih puščamo doma v negotovosti in morajo kazati pogumen obraz, ko jih razžirata negotovost in strah. Njim, ki morajo včasih plačati najvišjo ceno, pa si težko odgovorijo, za kaj. Njim, ki jih »bojevniki za neke svetle cilje« – ali za dotike nebes – puščamo zlomljene, ranjene in trpeče ob robu svoje poti.

Slavc je bil uspešen alpinist, eden zadnjih velikih romantikov, ki mu je zanos pomenil več kot racionalen pristop, ki je skušal sanje tudi v celoti zares živeti. Njegovi vzponi v francoskih Alpah so legendarni, njegova smer v Grandes Jorasses mu je prinesla sploh najvišje mednarodno priznanje. Bil je med tistimi, ki so vklesali ime Slovenije v Andih, tudi v južni steni Aconcague in v Anapurni. To so bila njegova dejanja, a so tudi naša, slovenska. Bil je velik slovenski alpinist. Koliko mu je dala Slovenija? Toliko, kot vsem, kjer vladajoča oligarhija ne vidi svojih trenutnih interesov. Domovina, bleda mati, je rekel nek pisatelj – slovenski, seveda.

Gašerbrum IV je Slavca začaral, skoraj obsedel. Morda zaradi idealne oblike, ki kot pravilen trapez zapira Baltoro, morda zato, ker je bila njegova stena tako odkrita in razprta, a polna majhnih ostrih ugank. Vsekakor je bila to njegova gora; trikrat se je že odpravljal v njeno zahodno steno; dvakrat se je tik pred odhodom premislil; letos je šel. Človek, razpet med upanjem, pravzaprav željo, in resničnostjo, ne vidi vsega, ne more videti vsega. Gre zavezan svojemu cilju – svoji usodi naproti. Pri starih Grkih so junakom, kadar so jih hoteli pogubiti, bogovi zastirali oči. Tako so bili ljudje odrešeni krivde za to, kar se jim je zgodilo.

Kogar bogovi ljubijo, umre mlad, kogar potrebujejo, umre star.

Žal mi je za Slavcem, ker ne bo mogel ničesar več doživeti. Ko ne bo doživel razgleda iz zrelih časov nazaj na svojo mladost. Ko bi vedno znova, kadar bi se ozrl, odkril novo dragocenost v preteklih doživetjih, ki jo je takrat prezrl.

Naše življenje je le prehod, je le priložnost, dana nam, da nekaj storimo, kar bo preseglo naš čas, da pustimo svojo sled v dejanjih, a tudi v srcih in mislih. Slavc je zapustil veliko.

Šebrelje, 16. 9. 1995

Tone Škarja

Spoštovani svojci, Šebreljčani, prijatelji Slavka Svetičiča!

Pevci so v cerkvi zapeli presunljivo pesem:

*Gore krasne, gore strašne
varujte zdaj dom njegov
in višave večne, daljne
ga sprejmite spet domov.*

*Ko vdihnil je lepoto,
mu usahnil je pogled.
Ko pa je zaslutil srečo,
mu zamrl je nasmeh.*

Slavko Svetičič mi je pred odhodom odprave na Gasherbrum IV na bežnem srečanju dejal: »Ko se vrnem, se oglasim na občini, da se bova pogovorila, kako bi tudi občino Cerkno vključili v moje naslednje alpinistične načrte. Rad bi, da bi občina, v okviru možnosti, ki jih ima, postala eden od stalnih pokroviteljev mojega alpinističnega delovanja«.

Slavko ni veliko govoril, tudi administrativne ovire pri iskanju vseh potrebnih in nepotrebnih papirjev in denarja je z njemu lastno mirnostjo in samoumevnostjo prešel. Vedno je videl pred sabo določen cilj – nova smer, nov izziv.

Veliko je plezal sam. Toda potreboval je skupnost, tovarišijo. In mnogi med vami, predvsem prijatelji in alpinisti ste bili in boste

ostali »njegova tovarišija«. In bil je povezan tudi z rodno Cerkljansko; tudi zato je bila njegova želja, da bi s svojimi svetovnimi alpinističnimi dosežki na nek način povzdigoval tako svoje Šebrelje kot Cerkljansko, Idrijsko in seveda Slovenijo.

Občina Idrija, še v svojih prejšnjih mejah, se mu je za izjemne dosežke oddolžila z občinskim priznanjem; za vzpon v Cerro Torreju leta 1986 je bil nagrajen z Bloudkovo nagrado, leta 1993 pa je prejel Bloudkovo plaketo.

Slavko Svetičič je s svojimi športnimi dosežki ponesel slavo slovenskega alpinizma v svet, s tem pa tudi postal ambasador slovenske države.

Bila sva tudi sošolca v osnovni šoli v Cerknem. Že takrat je izstopal z lastnostjo, ki je napovedovala njegov kasnejši vrhunski alpinistični razvoj – imel je izredne fizične sposobnosti, predvsem izredno moč v mišicah rok. To je vedno znova dokazoval, ko smo pri pouku telesne vzgoje opravljali različne teste vzdržljivosti.

Kasneje sva se srečevala tako rekoč bežno, si izmenjala pozdrav in odhitela vsak po svoje. Srečala sva se tudi v Stržišču, čudoviti vasici pod Črno prstjo – Slavko je bil tudi duhovno globok človek.

Ob bolečini njegove nevrmitve pa danes smemo reči: ponosni smo, da je med nami živel Slavko Svetičič.

Šebrelje, 16. 9. 1995

Janez Podobnik

MUZEJSKI VEČERI 1994–1995

ISTRA NA PREPIHU

Milan Gregorič, dipl. ekonomist v pokoju s Škofij

BITKA PRI FRIGIDU

Drago Svobljak, dipl. arheolog, Narodni muzej, Ljubljana

KAKO RAZUMETI KULTURNO DEDIŠČINO V SODOBNEM SVETU IN KAKO ŽIVETI Z NJO?

prof. dr. Janez Bogataj, profesor na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete v Ljubljani

ROVTARSTVO IN SVETOVLJANSTVO

Miha Naglič, prof. filozofije iz Žirov, urednik Žirovskega občasnika

HUDOURNIKI NA SLOVENSKEM IN IDRIJSKEM

Valter Paulič, dipl. ing. gozdarstva, Podjetje za urejanje hudournikov, Ljubljana

OKROGLA MIZA O ČIPKARSTVU

Pogovor za okroglo mizo

GRAJSKI VEČERI 1995

SLOVENSKA FOLKLORNA SKUPINA »PLANIKA«

Iz Kanade – 9. julij 1995

VEČER KANCON, OPERNIH ARIJ IN JAPONSKIH PESMI

Dušan Kobal – tenor, Rijeko Katsumata – sopran, Aleksander Vodopivec – klavir

21. julij 1995

GREENTOWN JAZZ BAND

18. avgust 1995

KONCERT TRIA HROVAT–SAJE–PRINČIČ

Vladimir Hrovat – ustna harmonika, Igor Saje – kitara, Bronislava Prinčič – harfa

8. september 1995

SLOVENSKI OKTET

22. september 1995

V TEJ ŠTEVILKI SODELUJEJO:

Marijan Beričič, upokojenec iz Idrije

Samo Bevk, zgodovinar, ravnatelj Mestnega muzeja Idrija in župan občine Idrija

Anica Cernatič Gregorič, geografinja, konservator za naravno dediščino pri ZVNKD Nova Gorica

dr. Jože Čar, geolog, predavatelj na Oddelku za geologijo NTF v Ljubljani

Jožica Dolenc, v šolskem letu 1994/95 dijakinja 4. letnika Gimnazije Jurija Vege Idrija

Mirjam Gorkič, biologinja, konservator za naravno dediščino pri ZVNKD Nova Gorica

Milan Gregorič, ekonomist v pokoju iz Kolombarja (Škofije)

Mira Hodnik, zgodovinarica, arhivistka v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Oddelek v Idriji

Janez Kavčič, zgodovinar, kustos v Mestnem muzeju v Idriji

Tomaž Klemenčič, organizacijski vodja enote Antonijev rov pri RŽS Idrija

primarij **dr. Alfred Bogomir Kobal**, zdravnik, specialist medicine dela, zaposlen v Zdravstvenem domu Idrija in na SPIZ v Ljubljani

Milan Koželj, slavist, učitelj slovenščine na Osnovni šoli Cerkno

Ivana Leskovec, etnologinja, kustosinja Mestnega muzeja Idrija

Stane Murovec, upokojenec iz Idrije

mag. Zvonko Perat, I. svetovalec na Zavodu Republike Slovenije za šolstvo in šport, Ljubljana

Tadeja Primožič, v šol. letu 1994/95 študentka 4. letnika etnologije v Ljubljani

dr. Janez Podobnik, poslanec in župan občine Cerkno

Martina Pišljar, geologinja, vodja enote Antonijev rov pri RŽS Idrija

Bojan Režun, geolog, Rudnik živega srebra Idrija

Karmen Simonič Mervic, zgodovinarica, učiteljica zgodovine na OŠ Črni Vrh nad Idrijo

Tanja Simonič, biologinja, Inštitut za krajinsko arhitekturo na NTF Ljubljana

mag. Igor Šebenik, geograf, Inštitut za geografijo v Ljubljani

Tone Škarja, podpredsednik Planinske zveze Slovenije in načelnik Komisije za odprave v tuja gorstva, Mengeš

Rafko Terpin, akademski slikar, učitelj likovnega pouka na OŠ Cerkno

Dorica Tominec, administratorica in ljubiteljska pesnica iz Črnega Vrha

Milanka Trušnovec, v šolskem letu 1994/95 dijakinja 3. letnika Gimnazije Jurija Vege Idrija

Darko Viler, zgodovinar, kustos v Mestnem muzeju Idrija

IZ PRIHODNJIH ŠTEVILK:

O NAŠIH POMEMBNIH LJUDEH

Idrijski fotograf Feliks Bajt

Ivan Kacin, izdelovalec orgel

Rafko Terpin: Anton Kos

RAZLIČNI PRISPEVKI

Tatjana Cankar, Ivana Leskovec: Rekonstrukcija rudarske delovne noše iz srede 18. stoletja

Marija Stanonik: Medkrajevni odnošaji

Anica Štucin: O starih občinah in vaški samoupravi

Gorazd Makarovič: Slovenci in prosti čas

Novosti pri zapiranju rudnika

Irena Mele: Radioaktivni odpadki v Zavrnatcu

Marija Rijavec: 50 let Glasbene šole Idrija

KULTURNI SPOMENIKI

Obnova gradu Gewerkenegg

Rudniški stroji

Bevkova domačija v Zakojci

ŠPORT

Milan Cvelbar: Orientacija kot šport

Opomba:

Naslovi so delovni.

Zrcalo časa	
Štirideset let Idrijskih razgledov	4
* * *	
Alfred Bogomir Kobal	
Vplivi rudnika živega srebra na okolje in prebivalce Idrije	13
Mira Hodnik	
Tihotapci živosrebrove rude v 18. stoletju	22
Karmen Simonič Mervic	
Planinstvo na Idrijskem ob prehodu 19. v 20. stoletje	28
Rafko Terpin	
Nikova	37
Milan Gregorič	
Istra na prepihu	46
* * *	
Znamenite osebnosti	
Tadeja Primožič	
Anton Primožič, podjetje »A. Primožič« in klekljana čipka	56
* * *	
Literatura	
Dorica Tominec	
Poezija	68
* * *	
Kulturne znamenitosti	
Janez Kavčič	
Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije.	
Nova muzejska razstava v gradu Gewerkenegg	84
Martina Pišljar, Tomaž Klemenčič	
Prikaz razvoja rudarjenja skozi stoletja v rudniku živega srebra Idrija.	
Postavitev stalne razstave in situ	99
Mira Hodnik	
Kapela Sv. trojice v Antonijevem rovu	105

Naravne znamenitosti

Mirjam Gorkič, Anica Cernatič Gregorič

Krajinski park Zgornja Idrija 112

* * *

Spomini

Marijan Beričič

Kako sem doživel svobodo 122

Stane Murovec

Drobtinice 127

* * *

Zapisi

Zvonko Perat

»Državljanska« pobuda Državnemu zboru za poimenovanje učiteljske državne nagrade po Francu Močniku 131

* * *

Poročila

Bojan Režun

Prvo slovensko posvetovanje o zemeljskih plazovih.
Idrija, 17. in 18. november 1994 133

Darko Viler

Zborovanje slovenskega muzejskega društva.
Idrija, 11.–13. oktober 1995 135

* * *

Raziskave

Zeleni sistem Idrije. Predlog ureditve odprtega prostora 140

Jožica Dolenc

Živo srebro v epifitskih lišajih 146

Milanka Trušnovec

Analiza Felčevega romana Radost poslednjih ur 149

* * *

Predstavitve

Janez Kavčič

Circulus vitae v Psihiatrični bolnišnici v Idriji 151

Igor Šebenik

Novi Krajevni leksikon Slovenije 154

Milan Koželj

Modrosti dobre stare mame 156

Zvonko Perat

Po sto letih izšla faksimilirana izdaja Računic dr. Franca viteza Močnika 157

In memoriam

Ivana Leskovec: Slavko Svetičič	159
Tone Škarja	160
Janez Podobnik	161

* * *

Informacije

Muzejski večeri 1994–1995	162
Grajski večeri 1995	162
V tej številki sodelujejo	163
Iz prihodnjih števil	164
Kazalo	165

Likovna priloga je delo Tanje Simonič.